

Vol.4 (2015) No.4

SZERZŐINK

BALÁZS ANDRÁS

BOCSI VERONIKA

CZIBERE IBOLYA

CSOBA JUDIT

CSOKAI ANITA

FÜLÖP ILONA

GYARMATI ANDREA

HAMVAS LÁSZLÓ

MOLNÁR ÉVA

SCHRANZ EDIT

SZOMBATHELYI

SZILVIA

SZŐCS ANDOR

VADÁSZ GABRIELLA

VÁLYI RÉKA

BOCSI VERONIKA – CSOKAI ANITA:
Roma fiatalok munkaértékei

CZIBERE IBOLYA – MOLNÁR ÉVA:
„...nem a kortárs családi lét
múló aberrációja”

CSOBA JUDIT:
A jóléti rendszer átalakulásának hatása
a helyi önkormányzatok szerepének
változására

BALÁZS ANDRÁS:
Az új típusú droghasználat szerepe ...

FÜLÖP ILONA:
Kisiskolások teljesítményszorongásának
csökkentése

EDIT SCHRANZ:
Community is more than just
a physical space

CZIBERE IBOLYA – VADÁSZ GABRIELLA:
Tomka Béla: Szociálpolitika Fejlődés,
formák, összehasonlítások

A METSZETEK a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének online társadalomtudományi folyóirata.

Lektorált folyóirat.

Székhely:
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Megjelenik:
évente négyszer

Főszerkesztő:
Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztőbizottság:
Dr. Balogh László Levente,
Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalika,
Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

Olvasószerkesztő:
Dr. Szekeres Melinda

Felelős kiadó:
a DE BTK PSZI Igazgatója

ISSN:
2063-6415

E-mail:
metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

BOCSI VERONIKA – CSOKAI ANITA: Roma fiatalok munkaértékei.....	3
CZIBERE IBOLYA – MOLNÁR ÉVA: „...nem a kortárs családi lét múltó aberrációja” ...	19
CSOBA JUDIT: A jóléti rendszer átalakulásának hatása a helyi önkormányzatok szerepének változására	54
GYARMATI ANDREA – VÁLYI RÉKA: Egyszülős családok és túlzott eladósodás	69
SZOMBATHELYI SZILVIA: Evidencia alapú gondolkodás az ifjúsági munkában: Transnational Cooperation Activity programok „On the spot” online survey néhány eredménye.....	84
CZIBERE IBOLYA – VADÁSZ GABRIELLA: Tomka Béla: Szociálpolitika Fejlődés, formák, összehasonlítások	100
BALÁZS ANDRÁS: Az új típusú droghasználat szerepe és megjelenése a társadalom perifériáján élő fővárosi roma közösségekben	104
FÜLÖP ILONA: Kisiskolások teljesítményszorongásának csökkentése.....	115
EDIT SCHRANZ: Community is more than just a physical space.....	129
ANDOR SZŐCS – LÁSZLÓ HAMVAS: Alternatives of how to prepare for the future labor market	146

Roma fiatalok munkaértékei

BOCSI VERONIKA* – CSOKAI ANITA**

* Debreceni Egyetem, Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar
Társadalomtudományi Tanszék

** Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola,
Neveléstudományi doktori program

Bevezetés

A munkaértékek egyrészt tartalmazzák az ideálisnak tartott munka jellemzőit, a munkára irányuló attitűdöket, valamint szociális, egzisztenciális és önkiteljesítésre irányuló elemeket is magukban foglalnak. Az értékpreferenciáknak ez a rendszerre magán viseli a szociokulturális háttér hatásait, s mint az „általános” értékek, a munkaértékek is képesek alakítani a tényleges cselekvéseket – jelen esetben a munkaerő-piaci választásokat, magatartásformákat és célokat. A magyarországi roma társadalom integrációjának egyik leginkább problematikus szála a munkaerő-piaci jelenléthez kapcsolódik – ugyanakkor nagymintás vizsgálatok hiányában feltehetjük azt a kérdést, hogy a roma populáció eltérő beállítottságokkal jellemezhető-e a vizsgált területen, s másképpen hatnak-e az esetükben a preferenciákat kialakító tényezők (például iskolai végzettség, életkor, anyagi helyzet). Tanulmányunk elméleti részei egyrészt a munkaértékek fogalmát járják körül, másrészt pedig a roma fiatalok munkaerő-piaci jelenlétét érintik. Az empirikus munkánk alapját a Kutatópont által felvett Magyar Ifjúság 2012 kutatás képezi, amely a 15 és 29 év közötti magyar fiatalok reprezentatív mintáján alapul.¹

A roma népesség munkaerő-piaci jellemzői

Hazánkban a legnagyobb munkaerő-piaci feszültségekkel rendelkező etnikai kisebbség a cigányság (Őry 2005). Köszönhető ez egyrészt a társadalmi előítéleteknek, másrészt pedig annak, hogy a romák nagy részének iskolázottsága, gazdasági, társadalmi helyzete jelentősen eltér a nem romákétól. A cigány népesség deprivált helyzetét több tényező együttes jelenléte határozza meg. Ezek között konkrét és nehezen megragadható tényezőket egyaránt találunk. A „kemény” tényezők közé soroljuk az alacsony foglalkoztatottsági szintet, a versenyképesség hiányát, az alacsony mobilitási lehetőségeket, az alacsony képzettséget, „az iskolarendszer kiegészítő mechanizmusainak hiányát” és a lakóhely települési, térségi, regionális hátrányait

¹ A kutatásról bővebben: <http://kutapont.hu/szolgalattasok/tarsadalomkutatasi>

KÖZELKÉP – Tanulmányok

(Cserti Csapó 2008). A hátrányos helyzetet előidéző tényezők másik csoportja feltehetően a roma népesség attitűdjében, értékrendszerében, a családhoz és a közösséghez fűződő viszonyaiban gyökerezik.

A cigány lakosság munkaerő-piaci elhelyezkedését legnagyobb mértékben gátló tényező az iskolázottságukban keresendő (Óry 2005). Liskó (2005) olyan roma és nem roma középiskolások körében végzett vizsgálatot, akik szakiskolák melletti kollégiumokban laktak. Az alábbi táblázat a roma és nem roma szülők munkahelyi foglalkoztatottságát szemlélteti.

1. táblázat: A szülők munkaerő-piaci aktivitása a „Szakképző kollégiumok” 2003-as lekérdezése alapján (százalékban megadva)

Etnikum	Mindkettő aktív	Egyik aktív	Mindkettő inaktív	Összesen
Roma	18,2	42,9	39,0	77
Nem roma	52,3	41,0	6,7	23
Összes	50,5	41,1	8,4	100
N	749	610	124	1483

Forrás: Saját szerkesztés (Liskó 2005: 11)

A táblázatból kitűnik, hogy a fiatalok szüleinek munkanélkülisége óriási különbséget mutat. Amíg a nem roma családok egyharmada nem tapasztalta meg a munkanélküliséget, addig a roma családokban az egytizedet sem éri el az arány. A roma felnőttek visszakerülési esélyei a munkaerőpiacra egyre csökkennek, és ez nagyban befolyásolja gyermekeik esélyeit és jövőjét.

Kemény István és Janky Béla a 2003-as országos reprezentatív romakutatás adatai alapján állapítja meg, hogy a felvétel idején a 15–74 éves cigány népesség 21 százaléka volt foglalkoztatott (1993-ban 22 százalék volt az arány). A foglalkoztatottság terén jelentős különbségek mutatkoztak régiók és településtípusok szerint. Munkahely szempontjából legkedvezőbb a helyzet a fővárosban és környékén. Az ország középső részén a roma férfiak és nők 43 százaléka rendelkezett munkahellyel. A Dunántúlon a cigányok 28 százalékának, a keleti országrészben 14 százalékának volt munkája. A falvakban és városokban foglalkoztatott roma férfiak aránya magasabb, mint a szintén vidéken dolgozó roma nőké (Kemény Janky 2003).

A munkára irányuló attitűdök kialakulása szempontjából kulcsfontosságú a szülők munkavégzésének ténye, a végzett munka milyensége, annak státuszgeneráló szerepe. A roma fiatalok nagyobb hányada jelenleg úgy nő fel, hogy a munka szocializációjának ez a szülők munkavégzése által generált szála kimarad. Ez a trend az utóbbi évtizedekre jellemző, hiszen a reprezentatív vizsgálatok adataiból tudjuk, hogy a rendszerváltás előtt a roma felnőttek döntő többsége foglalkoztatott volt (s ez a kijelentés a nők esetében is igaznak volt tekinthető (Kemény – Janky 2003),

KÖZELKÉP – Tanulmányok

míg korábban a tradicionális szakmák adták meg a roma fiatalok munkára irányuló szocializációjának kereteit.

Egy korábbi írásunkban (Bocsi 2016) a Magyar Ifjúság-kutatás adatbázisaiból választottuk le a roma fiatalok almintáját, s bár a tanulmány célja az volt, hogy az oktatásról adjon átfogó képet, megvizsgáltuk a megkérdezettek főbb tevékenységi köreit (tanul, dolgozik, munkanélküli, gyermekét neveli és ellátásban részesül). A longitudinális eredmények arra utalnak, hogy a roma fiatalok nem kerültek közelebb a munka világához: emelkedett ugyan a tanulók aránya, amit mindenképpen pozitív irányú változásnak tekinthetünk, s csökkent a gyermeknevelés mellett ellátásban részesülők aránya is, ami kapcsolatba hozható a gyermekszámok csökkenésével. A roma fiatalok azonban nem jelentek meg nagyobb arányban a munkaerőpiacon. 2012-ben a 15–29 év közöttiek csupán 19%-a dolgozott, míg a munkanélküliek aránya 25% fölé emelkedett.

A munkaértékek fogalma és társadalmi beágyazottsága

A munkaértékek az egyes kultúrák központi magvát képezik (Ester Braun Vinken 2006), hiszen a munka minden egyes civilizáció fennmaradásának szemszögéből nézve kulcsfontosságú momentumnak tekinthető. Az így kirajzolódó preferenciák adnak meg számunkra egy speciális értékteret, amely az általános preferenciák egyik sajátos területének nevezhető. Mások szerint azonban kérdéses, hogy az így kirajzolódó mezők milyen viszonyban vannak a „tágabb” értékrendszerekkel: annak a részét képezik-e, s ha nem, akkor vajon azonos irányokba gravitálnak-e. Abu-Saad és Isralowitz (1997) a munkaértékeket a szocializációs folyamat kulcsmomentumainak tekintik, s hangsúlyozza, hogy azok sokkal kevésbé tekinthetők imperatívuszoknak, és a szükségletek, valamint a kielégülés korrespondenciájához kapcsolódnak. Céljuk ezen kívül, hogy útmutatást adjanak a munka eredményeinek és kimenetelének megítéléséhez, valamint a különböző munkaalternatívák közötti választásokhoz (Ester – Braun – Vinken 2006). A döntések, amelyeket a munkaértékek alakítanak, leginkább a szakma kiválasztásával, a továbbtanulási döntésekkel, a munkaerőpiac egyes szegmenseinek előnyben részesítésével és a karriertervekkel állnak kapcsolatban, de nem tekinthetjük azokat kizárólagos alakító tényezőnek. A munkaértékeken túl ugyanis az egyes választásokban az érdekek, a személyiségjegyek és a képességek is befolyásoló erővel bírnak (Duffy – Sedlacek 2007).

A munkával kapcsolatos preferenciák kiformalódása a szocializáció folyamatába van beágyazva. Tulajdonképpen valamennyi szocializációs ágens mentén megtörténhet az idevágó momentumok rögzülése direkt vagy indirekt formákban, formális és informális színtereken, és annak folyamata kapcsolódhat a modellkövetés, az azonosulás és az internalizálás jelenségéhez. A szülők munkaerő-piaci pozíciója, munkarendje, munkára irányuló attitűdjei a gyermekek elképzeléseire minden bi-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

zonnal hatást gyakorolnak. A folyamat ugyanakkor illeszkedik az aktuális gazdasági trendekhez is.

A munkaértékek kialakulását alapvetően két szakaszra oszthatjuk. Az első fázis az ún. foglalkoztatás előtti szocializáció, amelynek lefolyásában az elsődleges és a másodlagos színterek egyaránt részt vesznek. A család, az iskola, a szervezetek, a média és a kortárs csoportok mind tartalmaznak idevágó elemeket, ugyanakkor azok rajzolatai a legtöbb esetben tökéletesen nem egyeznek meg. Az itt megfogható jelenség leírható az értékek konfliktusának fogalmával, amely egyrészt jellemezhető a koragyermekkor tapasztalatok erejével, illetve azzal a lehetőséggel is, hogy az adott személy attól eltérő munkaértékek irányába mozduljon el. A szférák közötti távolságok különösen nagyok lehetnek a gyors gazdasági változások idején, de a társadalmi mobilitás során is szembesülnek az eltérő elvárásokkal és mechanizmusokkal az elmozduló személyek. A munkaértékek kialakulásának második szakasza a foglalkozás- és munkatapasztalatokhoz köthető, amely ráépülhet az előzetesen rögzült elemekre, ugyanakkor azokkal ellentétes is lehet. A prekoncepciókat a gyakorlati tapasztalatok nagy valószínűséggel módosítják, s a kibontakozó újabb rajzolatok igazodnak az egyének adottságaihoz és lehetőségeihez is (pl. családi állapot, gyermekek száma).

Ha ezt a gondolatmenetet a roma fiatalok munkaértékeinek kutatásához akarjuk illeszteni, akkor azt mondhatjuk, hogy a munkára való szocializáció körülbelül két és fél évtizede a roma népesség esetében hiányosan valósult meg. A családon belüli szálak ott sérülhetnek, hogy a gyermekek „életterében” nem, vagy alig szerepelnek olyan felnőttek, akiknek az életét a munkavégzés ritmusa szabályozza, s a ténylegesen megvalósuló munkavállalás sokszor nem legális foglalkoztatottságot takar. A közmunkaprogramokban való részvétel ettől minden bizonnyal gyakoribb, itt azonban a munka státuszgeneráló szerepe nem ismerhető meg, illetve ez a foglalkoztatás sok esetben távolabb esik a hatékony és racionális munkaszervezéstől, s minden bizonnyal még távolabb a belső motiváción alapuló, ún. intrinzik elemektől. A munka szocializációjának másik szakasza, amely a foglalkoztatás utáni, gyakran korrekción alapuló elemeket foglalja magába, pedig nagyon gyakran ki is marad a roma fiatalok életútjából – láthattuk, hogy a 2012-es Magyar Ifjúság vizsgálat roma almintájában a dolgozók aránya nem érte el a 20%-ot sem (s a fiatal roma nők százalékos arányai még ettől is jelentősen elmaradtak).

S bár a szakirodalomban a munkaértékek és munkaattitűdök területén több tipológiát is találhatunk (Schwartz 1999, Holland 1973), jelen tanulmányunkban az extrinzik és intrinzik motiváción alapuló kategóriákat fogjuk felhasználni. Az extrinzik kategória mögött a jövedelemszerzés, a kiszámítható foglalkoztatottság, a jó munkakörülmények, a megfelelő mennyiségű szabadnapok, valamint a szünetek állnak. A munkaértékek ezen csoportjában a munka önértéke nem jelentős, inkább annak eszközjellege domborodik ki, s az elérendő célok a javak felhalmozására és

KÖZELKÉP – Tanulmányok

megszerzésére, valamint a munka és az élet egyéb területeinek a harmonikus összerendezésére irányulnak. Az intrinzik munkaértékek karaktere ezzel szemben inkább posztmateriális jegyekkel írható le, hiszen fontos elemként jelenik meg az autonómia és a kezdeményezőkézség a munka területén, illetve az egyén szintjén megvalósuló fejlesztés fontossága, a kihívások, valamint a teljesítményelv. A munka ezen értelmezése sokkal inkább kapcsolódik az önkifejezéshez, saját magunk kiteljesítéséhez, annak öncéljához, illetve a munkavégzés kevésbé tekinthető kényszer- és eszközjellegű jelenségnek (Ester – Braun – Vinken 2006). Ezek a kategóriák meghatározott társadalmi háttérrel bírnak: a magas társadalmi státusz, az értelmiségi lét inkább generál intrinzik motivációs elemeket, s a fiatalabb életkori szakaszok is inkább ehhez köthetőek. Ebből kiindulva azt feltételezhetjük, hogy a roma fiatalok esetében az extrinzik jegyek erőteljesebbek lesznek.

Az elemzés módszertana

Mint azt már korábban említettük, elemzésünkben a Magyar Ifjúság 2012 adatbázisát használtuk fel (N=8000), ami reprezentatívnak tekinthető a 15–29 éves korosztályra. A roma identitás felvállalása alapján választottuk le a roma almintát (N=625), ami annyiban torzíthatja a vizsgálat eredményét, hogy a roma identitás felvállalása vagy fel nem vállalása egyéni döntésen alapul, ami bizonyos társadalmi kontextusok esetében racionális döntésnek számít (Marushiakova Popov 2010, Pálos 2010). A munkaértékeket 12 itemmel mérték fel, amelyeket a megkérdezetteknek ötfokozatú skálán kellett értékelnük. A munkaértékek extrinzik, intrinzik, illetve szociális elemeket (pl. segítő szándék) egyaránt tartalmaztak. Háttérváltozóként a nemzet, a szülők iskolai végzettségét,² az anyagi helyzet szubjektív megítélését,³ az életkort,⁴ a családi állapotot, a saját gyermek meglétét, illetve a főállású munkavállalás tényét emeltük be. Azt feltételeztük, hogy

- a roma almintá munkaértékei inkább lesznek extrinzik jegyekkel leírhatók,
- a regressziós elemzés során az etnikai hovatartozás munkaértékekre gyakorolt hatása akkor is szignifikáns marad, ha a modellbe beemeljük a szocio-

² A regressziós elemzésre dichotóm változót alakítottunk ki, s ezt futtattuk le az egész minta esetében (diplomás vagy nem diplomás szülő).

³ Itt öt kijelentéssel lehetett jellemezni az anyagi helyzetet (gondok nélkül élünk, beosztással jól kijövünk, éppen hogy kijövünk a jövedelmünkből, hónapról hónapra anyagi gondjaink vannak, nélkülözések között élünk). Ezek egy ötfokozatú skála értékeinek voltak megfeleltethetőek. A regressziós modellbe az ötfokozatú skálának megfeleltethető szubjektív értékelést vontuk be a középérték kiemelésével. Az objektív anyagi helyzet változóját azért nem használtuk fel, mert a minta nagyobb hányada a forintban megadandó bevételekre nem tudott vagy nem akart válaszolni.

⁴ Itt három kohorszot alakítottunk ki (1983 és 1987 között születettek, 1988 és 1992 között születettek, 1993 és 1997 között születettek), míg a regressziós modellben kiemeltük a középső születési évet (1990), s egy idősebb és egy fiatalabb almintát alakítottunk ki.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

demográfiai háttérváltozókat (nem, szülők iskolai végzettsége, házasságban él-e, van-e gyermeke, anyagi helyzet, életkor, főállásban dolgozik-e).

Eredmények

Első lépésben a munkaértékek itemeinek a pozícióit és az átlagait vizsgáltuk meg. A második táblázat a minta egészének, a roma almintának, illetve a magukat nem romának vallók által kialakított munkaérték-rangsorokat tartalmazza. Az első két oszlop pozíciói között nem találhatunk eltéréseket, hiszen a minta nagyobb része (92,1%) nem vallotta magát romának. A preferenciák rajzolata ebben a két oszlopban inkább az extrinzik motivációhoz kapcsolódik. A munkaértékek, mint már utaltunk rá, a gazdaság és a munkaerőpiac kontextusába is beágyazottak – az ifjúságnak ezen a területen tapasztalható esélyei és lehetőségei minden bizonnyal tovább erősítik ezt a beállítottságot. Azt is tudjuk a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok alapján, illetve az értékpreferenciák komparatív kutatásai alapján, hogy a magyar társadalom materiális és extrinzik jegyekkel írható le. Az önkiteljesítés és a karrierépítés itemei a lista középső régiójában foglalnak helyet (érdekes munka, szakmai fejlődési lehetőségek stb.). A társadalmi hasznosság és a munkáltató/cég hírneve az utolsó pozíciókat foglalják el. Ha ehhez a rajzolóhoz hasonlítjuk a roma almintha preferenciáit, akkor több ponton is találhatunk eltéréseket. A legnagyobb különbséget a „lakóhelyhez közel lévő munkahely” esetében találjuk – mindez az erős családi és rokonsági kötésekkel, illetve az alacsony mobilitási hajlandósággal hozható kapcsolatba. A kapott adatok annak fényében érdekesek, hogy a romák felülreprezentáltak a hátrányos helyzetű megyékben és járásokban, így a megfelelő munkahelyek gyakran csak földrajzi mobilitással érhetők el. A két oszlop egyéb eltérései egy, a mobilitással és az önkiteljesítéssel kevésbé összekapcsolható munkaérték-mintázatra utalnak, amelyben a kényelmi szempontok dominálnak, a súlypont ugyanakkor ebben az esetben is az extrinzik jegyekre esik.

2. táblázat: A munkaértékek pozícióinak rangsora a Magyar Ifjúság 2012 alapján (N=8000, 7375 és 625)

<i>Minta egésze</i>	<i>Nem roma</i>	<i>Roma</i>
jó fizetés	jó fizetés	jó fizetés
biztos munkahely	biztos munkahely	biztos munkahely
jó munkakörülmények	jó munkakörülmények	jó munkakörülmények
jó időbeosztás	jó időbeosztás	jó időbeosztás
érdekes munka	érdekes munka	<i>lakóhelyhez közel lévő munkahely</i>

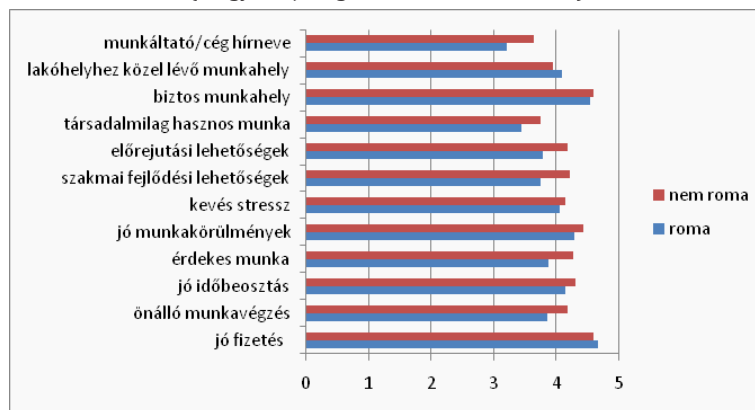
KÖZELKÉP – Tanulmányok

<i>Minta egésze</i>	<i>Nem roma</i>	<i>Roma</i>
szakmai fejlődési lehetőségek	szakmai fejlődési lehetőségek	kevés stressz
önálló munkavégzés	önálló munkavégzés	érdekes munka
előrejutási lehetőségek	előrejutási lehetőségek	önálló munkavégzés
kevés stressz	kevés stressz	előrejutási lehetőségek
lakóhelyhez közel lévő munkahely	lakóhelyhez közel lévő munkahely	szakmai fejlődési lehetőségek
társadalmilag hasznos munka	társadalmilag hasznos munka	társadalmilag hasznos munka
munkáltató/cég hírneve	munkáltató/cég hírneve	munkáltató/cég hírneve

Forrás: Saját szerkesztés

A pozíciók összevetése után az átlagokat is összehasonlítottuk a roma és a nem roma almintában (1. ábra). Láthatjuk, hogy bizonyos itemek a roma almintában kapnak magasabb értéket, tehát a roma fiatalok nem értékelnek alacsonyabban minden egyes kijelentést. A legnagyobb eltérések a karrierépítéshez, a munkahely státuszához, illetve a szakmai fejlődéshez köthetők (munkáltató/cég hírneve, előrejutási lehetőségek, szakmai fejlődési lehetőségek), s két kijelentés esetében találhatunk magasabb átlagot a roma fiatalok esetében (lakóhelyhez közel lévő munkahely, jó fizetés). Kijelenthetjük, hogy a pozíciók és az átlagok mintázatai azonos eltéréseket rajzolnak ki.

1. ábra: A munkaértékek átlagai ötfokozatú skálával mérve (Magyar Ifjúság 2012, N= 7375 és 625)

Forrás: Saját szerkesztés (Magyar Ifjúság 2012)

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A kérdőív egy olyan kérdést is tartalmazott, amelyben a felsorolt munkaértékek közül a megkérdezetteknek a legfontosabbat kellett kiválasztania. A 3. táblázat az itt kapott adatokat mutatja be. Láthatjuk, hogy a nem roma al minta által legfontosabbnak ítélt itemek rajzolata sokkal szórtaabb, bár a „jó fizetés” messze a legmagasabb választottsággal rendelkezik. A választottság aránya azonban a roma fiatalok esetében még magasabb. Az általunk alkalmazott három technika alapján kijelenthetjük, hogy a roma fiatalok munkaértékei sokkal inkább írhatók le extrinzik jegyekkel. Ha meg akarjuk magyarázni a jelenséget, akkor az elméleti keretekben felvázolt jellegzetességeket tudjuk felhasználni – a roma fiatalok sokkal kevésbé látnak olyan mintaadó személyeket a családjukban és a környezetükben, akik az önkiteljesítő munkaattitűdökkel jellemezhetőek, illetve az általuk elérhető állások is sokkal kevésbé jellemezhetőek ezzel a rajzolatával. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a két al minta anyagi tőkével való ellátottsága is eltérő, s hátrányosabb helyzetben a munka funkciója sokkal inkább kapcsolható az anyagi javak megszerzéséhez.

3. táblázat: A legfontosabbnak tartott munkaérték a nem roma és roma fiatalok szerint (százalékos megoszlás, Magyar Ifjúság 2012, N= 625 és 7375)

	<i>Roma</i>	<i>Nem roma</i>
Jó fizetés	70,8	53,0
Önálló munkavégzés	1,1	1,7
Jó időbeosztás	2,5	3,5
Érdekes munka	2,5	6,0
Jó munkakörülmények	3,8	5,2
Kevés stressz	0,5	1,3
Szakmai fejlődési lehetőségek	0,7	3,4
Előrejutási lehetőségek	1,1	2,4
Társadalmilag hasznos munka	0,4	0,9
Biztos munkahely	15,2	21,5
Lakóhelyhez közel lévő munkahely	0,7	0,9
Munkáltató/cég hírneve	0,5	0,1

Forrás: Saját szerkesztés (Magyar Ifjúság 2012)

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy bizonyos független változók hogyan hatnak az egyes itemek megítélésére, s szeretnénk volna azt is megvizsgálni, hogy ezek hatása hasonlóképpen alakul-e a roma és a nem roma al mintában. Tanulmányunk terjedelmi keretei miatt ebbe az elemzésbe nem minden szociodemográfiai mutatót emel-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

tünk be – választásunk a nemre, az életkorra és az anyagi helyzet szubjektív megítélésére esett. A kapott adatokat a 4. táblázat tartalmazza. A táblázatról leolvasható, hogy két szociodemográfiai változó hatása eltérőnek (nem, életkor), míg az anyagi helyzet hatása hasonlóan mutatkozik. Az értékesztek módszertani sajátosságai miatt az eltérések azonban nem minden esetben takarnak/takarhatnak tényleges differenciákat – bizonyos csoportok hajlamosak az itemeket szisztematikusan magasabbra értékelni. (Az értékesztek tényleges aktivitásokat, magatartásmódokat nem mérnek, csak „teoretikus” elkötelezettséget, ezért a kapott eredményekkel minden esetben óvatosan kell bánnunk.) A nem változója a nem roma almintában a változók legnagyobb hányadát magyarázza, mégpedig oly módon, hogy a nők elkötelezettebbnek mutatkoznak a munkaértékek irányába (kivételt a „jó fizetés” változója képez). Egy korábbi elemzésünkben, amelynek során az általános értékpreferenciákat vizsgáltuk, már talákoztunk hasonló eredménnyel (Bocsi 2012). Bármilyen is legyen azonban az eltérések oka, kijelenthetjük, hogy a fiatal roma nők esetében ez a magasabb intenzitású elméleti elkötelezettség nem működik. Hasonló rajzolatokat találunk az életkor változója esetében is – itt a kivételt a lakóhely közelségének a változója jelenti. Az életkor kapcsán gondolhatunk arra, hogy az ifjúsági életszakasz lefolyása más a két társadalmi csoportban (Zinnecker 1993) – annak a klasszikus, középosztálybeli ívével kevésbé találkozhatunk a roma almintában. A gyermekvállalás és a családalapítás korábbi időpontja is átalakíthatja az életkor változójának hatását, s minden bizonnyal a húszas életévekben a munkaerő-piaci beilleszkedés alacsonyabb aránya is tompítja azt. Az anyagi helyzet hatása azonban mind a két minta esetében hasonló: a kedvezőbb anyagi helyzetben lévő csoportok elkötelezettsége magasabb, s szemléletes azoknak a munkaértékeknek a sora, amelyek egyik almintában sem mutatnak szignifikáns különbségeket (jó fizetés, biztos munkahely, lakóhelyhez közel lévő munkahely – ezek mindegyike klasszikusan extrinzik motiváción alapul).

4. táblázat: A szociodemográfiai változók hatása a munkaértékekre (ANOVA, $p < 0,05$, Magyar Ifjúság 2012, $N = 7375$ és 625 . A táblázatban a szignifikánsan magasabb értékeket mutató alminták nevei szerepelnek.)

	Nem roma			Roma		
	Nem	Életkor	Anyagi helyzet	Nem	Életkor	Anyagi helyzet
Jó fizetés	férfi	–	–	–	fiatalabbak	–
Önálló munkavégzés	–	–	kedvezőbb	–	–	kedvezőbb
Jó időbeosztás	nő	–	kedvezőbb	–	–	–
Érdekes munka	–	fiatalabbak	kedvezőbb	–	–	kedvezőbb
Jó munkakörülmények	nő	fiatalabbak	kedvezőbb	–	–	–

KÖZELKÉP – Tanulmányok

	Nem roma			Roma		
	Nem	Életkor	Anyagi helyzet	Nem	Életkor	Anyagi helyzet
Kevés stressz	nő	–	kedvezőbb	–	–	kedvezőbb
Szakmai fejlődési lehetőségek	nő	fiatalabbak	kedvezőbb	–	–	kedvezőbb
Előrejutási lehetőségek	nő	fiatalabbak	kedvezőbb	–	–	kedvezőbb
Társadalmilag hasznos munka	nő	fiatalabbak	kedvezőbb	–	–	kedvezőbb
Biztos munkahely	nő	–	–	–	–	–
Lakóhelyhez közel lévő munkahely	nő	idősebbek	–	–	–	–
Munkáltató/cég hírneve	nő	fiatalabbak	kedvezőbb	–	–	kedvezőbb

Forrás: Saját szerkesztés (Magyar Ifjúság 2012)

Következő lépésben faktoranalízist végeztünk, s ennek során két munkaérték-faktort alakítottunk ki, amelyek a „karrierista intrinzik” és a „kényelmes extrinzik” nevet kapták. A faktorokat principal components becsléssel készítettük és varimax módszerrel rotáltuk. A megőrzött információ mennyisége 62,5% volt, és a faktorképzés során 10 itemet tartottunk meg. A faktorokat az 5. táblázat mutatja be.

5. táblázat: A magyar ifjúság munkaérték-faktorai (Magyar Ifjúság 2012, N=8000)

	Karrierista intrinzik	Kényelmes extrinzik
Jó fizetés	,074	,826
Önálló munkavégzés	,653	,383
Jó időbeosztás	,414	,626
Érdekes munka	,643	,448
Jó munkakörülmények	,373	,731
Szakmai fejlődési lehetőségek	,719	,403
Előrejutási lehetőségek	,697	,396
Társadalmilag hasznos munka	,774	,035
Biztos munkahely	,136	,809
Munkáltató/cég hírneve	,737	,061

Forrás: Saját szerkesztés (Magyar ifjúság 2012)

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Az első faktor olyan kijelentéseket fog össze, amelyek az önkitaljesítéshez kapcsolódnak, s karrierépítéssel kapcsolatos, illetve önállósághoz fűződő itemeket tartalmaznak. Érdekes módon ehhez a faktorhoz sorolhatjuk a „társadalmilag hasznos munkát” is, amely arra utal, hogy ebben a faktorban a makrotársadalmi beállítottság is jellemző, míg a kényelmes extrinzik faktor rajzolata énközpontúbb, és a munka státuszgeneráló jegyeitől távolabb esik. Ha a két almintában megvizsgáljuk a munkaértékek faktorszórájainak átlagait, akkor a „karrierista intrinzik” faktor esetében találhatunk eltéréseket (ANOVA, $p < 0,05$, sig.: 0,000). A nem roma almintá munkáértékeire ez a beállítottság lesz jellemzőbb. Kérdés ugyanakkor, hogy ez az eltérés mivel is magyarázható – a jelenlegi gazdasági pozícióval, a befutható pályávevőkkel vagy az eltérő munkaerő-piaci motivációkkal (a faktorszórák átlaga a roma almintában -0,479, a nem roma almintában 0,038 volt). Nem arról van tehát szó, hogy az intrinzik beállítottság nagyon erősen jellemezné a nem roma fiatalokat – inkább a romák esetében lesz jellemző ezeknek a munkaértékeknek az erőteljes elutasítása. A „kényelmes extrinzik” faktor esetében nem találhatunk szignifikáns eltérést.

Ha az előbb felhasznált szociodemográfiai változók munkaérték-faktorokra gyakorolt hatásait elemezzük, akkor a kapott eredmények megerősítik a korábbi adatokat. Az extrinzik beállítottság esetében nem találunk eltéréseket – a „kényelmes extrinzik” faktor értékeit sem a nem, sem az életkor, sem pedig az anyagi helyzet nem alakítja egyik almintában sem. A „karrierista intrinzik” faktor esetében a nem roma almintá bizonyos csoportja jellemezhető ilyen beállítottsággal (nők, fiatalabbak), ami akár egyfajta idealistább hozzáállást is feltételezhet. A kedvező gazdasági helyzet a nemzetközi szakirodalomban is megismert pozitív hatást fejt ki az intrinzik értékekre mind a roma, mind pedig a nem roma fiatalok esetében (6. táblázat).

6. táblázat: A független változók „karrierista intrinzik” faktorra gyakorolt hatása (ANOVA teszt, $p < 0,05$, Magyar Ifjúság 2012, N=7375 és 625)

	<i>Nem roma</i>	<i>Roma</i>
Nem	nőkre jellemzőbb	NS
Életkor	fiatalabbakra jellemzőbb	NS
Anyagi helyzet	kedvező helyzetben lévőkre jellemzőbb	kedvező helyzetben lévőkre jellemzőbb

Forrás: Saját szerkesztés (Magyar Ifjúság 2012)

Empirikus elemzésünk utolsó lépéseként arra vállalkoztunk, hogy a szociodemográfiai változóknak egy szélesebb körét beemeljük egy regressziós modellbe, s abban szintén szerepeltessük az etnikai hovatartozás változóját. Arra kerestük tehát a választ, hogy ebben az esetben is megmarad-e a hatása a felvállalt roma identitásnak, vagy az eltérő beállítottság csupán az eltérő családi állapot, gazdasági helyzet

KÖZELKÉP – Tanulmányok

stb. eredménye. A modellbe négy lépésben vontuk be a változókat: az első lépésben a nem, a gyermek megléte és a házasság szerepelt, a második lépésben a szülők iskolai végzettségének dichotóm változója, a harmadik lépés a főállású munka meglétét és az anyagi helyzet változóját tartalmazta, míg utolsó lépésben az etnikai identitás szerepelt a modellben. A „karrierista extrinzik” faktorhoz tartozó adatokat a 7. táblázat tartalmazza, míg a „kényelmes extrinzik” faktor adatai a 8. táblázatról olvashatók le.

7. táblázat: A magyarázó változók hatásai a „karrierista intrinzik” faktor esetében (Magyar Ifjúság 2012, regressziós modell, $p < 0,05$)⁵

	lépés		lépés		lépés		lépés	
	béta	szig.	béta	szig.	béta	szig.	béta	szig.
Nem	,063	,000***	,057	,000***		NS		NS
Gyermek	-,144	,000***	-,115	,000***	-,080	,000***	-,057	,007**
Házás	,026	,049*		NS		NS		NS
Életkor				NS		NS	-,046	,029*
Diplomás anya				NS		NS		NS
Diplomás apa			,053	,001**		NS		NS
Fő tevékenységként dolgozik						NS		NS
Anyagi helyzet					,210	,000***	,182	,000***
Etnikai hovatartozás							-,103	,000***
R ²	0,140		0,145		0,265		0,281	

Forrás: Saját szerkesztés (Magyar Ifjúság 2012)

(***: sig=0,000; **: sig: 0,001 és 0,01 között, *: sig: 0,01 és 0,05 között)

Az első lépés alapján úgy tűnik, hogy a nem és a családdal kapcsolatos változók mindegyike szignifikáns hatással bír az intrinzik munkaértékekre – bár annak értékét csak a gyermekes lét csökkenti. Az apa végzettségének a bevonásával a házasság hatása eltűnik (ez valószínűleg a házasságban élők eltérő (kedvezőbb) anyagi helyzetével magyarázható. A „nem” szignifikáns hatása a munkával, anyagiakkal kapcsolatos változók bevonása esetén már nem kimutatható – tehát nem a nők hajlamosab-

⁵ Az attribútumok a következők voltak: nem: 0 – férfi, 1 – nő; gyermek: 0 – nincs gyermeke, 1 – van gyermeke; házás: 0 – nem házas, 1 – házas; diplomás anya: 0 – nem diplomás, 1 – diplomás; diplomás apa: 0 – nem diplomás, 1 – diplomás; fő tevékenységként dolgozik: 0 – nem, 1 – igen; anyagi helyzet: 0 – szubjektív anyagi helyzete inkább rossz, 1 – szubjektív anyagi helyzete inkább jó; etnikai hovatartozás: 0 – nem roma, 1 – roma. R² értékek a lépések során: 0,140, 0,145, 0,265 és 0,281.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

bak az intrinzik munkaértékek elfogadására, hanem a kedvező anyagi helyzet teszi őket fogékonyabbá, s a két változó összefügg.⁶ Két változó egyik lépés során sem formálta az intrinzik munkaértékeket: ez a „diplomás anya” és a „fő tevékenységként dolgozik” volt. A modell utolsó szakaszában is megmarad azonban a „gyermek” hatása – a gyermekes szülők intrinzik munkaértékekhez való viszonya negatív, s hasonló irányba mozdítanak a magasabb életkori kohorszok is.⁷ Legerősebb – és pozitív – hatása a kedvezőnek ítélt anyagi helyzetnek van, azonban a modellbe utoljára bevont etnikai hovatartozás is jelentős magyarázó erővel bír. Az itt tapasztalható összefüggés iránya a korábbiakkal megegyező, tehát a roma identitás az intrinzik munkaértékekre negatív hatást gyakorol, s hatása akkor is megmarad, ha a modellben szocio-demográfiai vagy az anyagi helyzethez kapcsolódó változókat is beemelünk.

8. táblázat: A magyarázó változók hatásai a „kényelmes extrinzik” faktor esetében (Magyar Ifjúság 2012, regressziós modell, $p < 0,05$)

	lépés		lépés		lépés		lépés	
	béta	szig.	béta	szig.	béta	szig.	béta	szig.
Nem		NS		NS		NS		NS
Gyermek	,037	,006**		NS		NS		NS
Házasság	-,029	,029*		NS		NS		NS
Életkor			-,028	,047*	-,047	,031*	-,048	,031*
Diplomás anya				NS		NS		NS
Diplomás apa				NS		NS		NS
Fő tevékenységként dolgozik						NS		NS
Anyagi helyzet					,066	,001**	,066	,001**
Etnikai hovatartozás								NS
R ²	0,033		0,041		0,087		0,087	

Forrás: Saját szerkesztés (Magyar Ifjúság 2012)

⁶ A nemi különbségekről és hatásairól, illetve a férfihátrány hipotéziséről bővebben: Fényes (2010), illetve Fényes – Pusztai (2006).

⁷ Az életkor szignifikáns hatása a harmadik lépésben eltűnik. Ennek magyarázata lehet, hogy az anyagi helyzet ekkor kerül bevonásra. Az életkornak a szegénységi ciklusokkal való összefüggései ismertek (Spéder 2002), s tudjuk, hogy a gyermekvállalás is inkább erre az életszakaszra tolódott ki. A negyedik lépésben az életkor hatása ismét szignifikáns lesz – ekkor került bevonásra az etnikai hovatartozás változója. Úgy véljük, hogy a változást a két almintá életciklusainak eltérései okozhatták.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A 8. táblázat legfontosabb tanulsága az, hogy „kényelmes extrinzik” munkaérték-faktor értékeire az etnikai hovatartozás egyáltalán nem gyakorolt hatást. Magyarázó erővel gyakorlatilag két változó bírt: az egyik az életkor, a másik pedig az anyagi helyzet. A gyermekes lét pozitív és a házasság negatív hatása már a második lépésben eltűnik, azokat az életkor változója semlegesíti (minél idősebb kohorszhoz tartozik valaki, annál inkább hajlamosabb az értékfaktor elutasítására). A harmadik lépésből az anyagi helyzet pozitív hatása olvasható ki (a kedvezőbb anyagi helyzet magasabb elfogadást generál), s a magyarázó változók rendszerét az etnikai hovatartozás már alakítja. A magyarázott irányok arra is rámutatnak, hogy az extrinzik és az intrinzik beállítottság nem két ellentétes pólusként fogható fel, hiszen az irányok megegyeznek. A húszas életevek második felében, úgy tűnik, a munkaértékek irányába mutatott elkötelezettség mindkét területe halványabban jelenik meg (valószínűleg a tényleges munkaerő-piaci tapasztalatok hatására is), míg a kedvezőbb anyagi helyzet extrinzik és intrinzik területen is magasabb elkötelezettséget indukál.

Összegzés

A magyarországi roma fiatalok társadalmi integrációjának minden más társadalmi csoporthoz hasonlóan a munka az egyik legfontosabb szála. A szakirodalomból ismert tény, hogy a kiilleszkedés folyamatának az egyik dimenziója is ennek mentén történik (Castel 1993). A rendszerváltás utáni években azonban a roma populáció oly mértékben kiszorult a munkaerőpiacról, hogy ténylegesen nem beszélhetünk kiilleszkedésről, hiszen a családok legnagyobb hányadában már a második generáció nő fel úgy, hogy munkaértékeire a szülők kereső foglalkozása nem, vagy alig gyakorolhat hatást. Ennek a jelenségnek a statisztikai következményei ismertek, azonban az attitűdök és az értékek szintjén kevés empirikus munka foglalkozik a témával, s még kevesebb az olyan kutatás, amelyben országos, reprezentatív, s több száz fős mintával dolgoznak a kutatók.

Tanulmányunkban arra vállalkoztunk, hogy a roma fiatalok munkaértékeit feltérképezzük, s igyekeztünk pontosabb képet adni arról, hogy ezen a területen milyen sajátosságokkal bírnak a 15–29 év közötti roma fiatalok. Láthattuk, hogy esetükben a munka extrinzik motivációs bázisa erőteljes, a középosztályra jellemző, a karrierépítés és a szakmai fejlődés elemeit is magában foglaló beállítottság pedig háttérbe szorul. Első hipotézisünk is erre vonatkozott, a kapott adatok alapján azt mondhatjuk, hogy sikerült valószínűsíteniünk ezt a feltevést. Az eredmény előrejelíti a fiatalok későbbi munkához való viszonyát is. Bár a munkaértékek az ifjúság esetében még képlékeny rajzolatot mutatnak, fontos látnunk, hogy a romák esetében azok az események, amelyek a nem roma fiatalok beállítottságait a húszas évek második felében még formálják, vagy nem következnek be (pl. munkavállalás), vagy pedig már korábban megtörténtek (pl. gyermekvállalás és családalapítás). Így akár

KÖZELKÉP – Tanulmányok

azt is feltételezhetjük, hogy az életkor munkaértékeket szilárdító-alakító hatása kevésbé működik. (Láthattuk, hogy az életkor esetében nem találtunk szignifikáns hatást a variancia-analízis használatakor a roma almintában.) A munkaértékek értelemszerűen kihatnak a munkaerő-piaci részvételre és döntésekre, s ez egy erősen extrinzik rajzolat esetében az egyéni karrier gátja is lehet. Ez a megállapítás igaz lehet olyan itemekre is, mint például a „lakóhelyhez közel lévő munkahely”, amely a munkavállalási mobilitást akadályozhatja.

Empirikus elemzésünk második hipotézise azt feltételezte, hogy az etnikai hovatarozás hatása akkor is szignifikáns marad, hogyha a regressziós modellbe szociodemográfiai és egyéb független változókat is bevonunk. Az eltérő beállítottságok tehát nem pusztán egy speciális gazdasági vagy iskolázottsági helyzetből eredeztethetők, hanem egyfajta, kulturális kódokkal is leírható magyarázattal is bírnak. Ez a kijelentés az intrinzik elemeket tartalmazó faktor esetében bizonyult igaznak, tehát a második hipotézisünket csak részlegesen bizonyítottuk. Az intrinzik faktor elfogadását a modellünkben az anyagi helyzet, a gyermekvállalás, az életkor és az etnikai hovatarozás együtt alakította.

Elemzésünk talán legfontosabb tanulsága az, hogy rámutattunk, hogy az intrinzik motivációs bázis területén tapasztalható a legkomolyabb eltérés a magyarországi roma fiatalok esetében. Az elvégzett statisztikai módszerek segítségével azt is ki tudtuk mutatni, hogy ez a beállítottság nem pusztán következménye egy adott élethelyzetnek, hanem független változóként is felhasználható. A jelenségről teljes kép azonban pusztán kvantitatív eszközökkel nem kapható, s kvalitatív kutatásokat kellene a jövőben arra építeni, hogy hogyan, milyen mechanizmusok által rögzül ez a fajta beállítottság, hogyan látják munkaerő-piaci jelenlétüket és arra irányuló elképzeléseiket a roma fiatalok, majd a kapott eredményekre építve olyan stratégiákat kellene kialakítani, amelyek a munkaértékeiknek a területén az intrinzik elemek megerősítését tűzik ki célul.

Irodalom

Abu-Saad, Ismael – Isralowitz, Rutherford (1997): Gender as a Determinant of Work Values among University Students in Israel. In: The Journal of Social Psychology, 6: 749–763.

Bocsi Veronika (2016): Expanzió és szelektivitás – oktatási helyzetkép a rendszer-váltás után. In: Székely L. (szerk.): Negyedszázad. Kutatópont, Budapest (megjelenés alatt)

Bocsi Veronika (2012): The Relationship between Social Gender and the World of Values in Higher Education. In: CEPS JOURNAL 4: 111–126.

Castel, Robert: A nélkülözéstől a kiilleszkedésig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. In: Esély, 3: 3–23.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Cserti Csapó Tibor (szerk.) (2008): A cigány/roma fiatalok munkaerő-piaci esélyei és a munkanélkülieket segítő non-profit szervezetek szerepe az esélyek növelésében Baranya megyében. In: Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 20. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Duffy, Ryan D. – Sedlacek, William E. (2007): The Work-Values of First Year College Students: Exploring Group Differences. In: The Career Development Quarterly, 4: 359–364.
- Ester, Peter – Braun, Michael – Vinken, Hank (2006): Eroding Work Values? In: Ester, Peter – Braun, Michael – Mohler, Peter (eds.): Globalization, Value Change and Generations. Leiden. Brill: 89–114.
- Fényes Hajnalka (2010): A nemi sajátosságok különbségeinek vizsgálata az oktatásban. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Fényes Hajnalka – Pusztai Gabriella (2006): Férfiak hátránya a felsőoktatásban egy regionális minta tükrében. In: Szociológiai Szemle, 1: 40–59.
- Holland, John L. (1973): Making vocational choices: A theory of careers. Prentice Hall, Englewood Cliffs
- Kemény István – Janky Béla (2003): A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól. In: Esély, 6: 58–72.
- Liskó Ilona (2005): A roma tanulók középiskolai továbbtanulása. Kutatási zárótanulmány, Kutatás Közben sorozat, 268. sz., Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (2010): „Roma Identities in Central, South Eastern and Eastern Europe”. In: Kyuchukov, Hristo – Hancock, Ian (eds.): Roma Identity. NGO Slovo, Prague: 39–52.
- Óry Mária (2005): Hátrányos helyzetű csoportok helyzete a munkaerőpiacon. Felnőttképzési Kutatási Füzetek, Nemzeti Felnőttképzési Intézet, Budapest
- Pálos Dóra (2010): „Cigány” identitások nehézségei. In: Esély, 2: 41–63.
- Schwartz, Shalom H. (1999): A Theory of Cultural Values and some Implications for Work. In: Applied Psychology: An International Review, 1: 23–47.
- Spéder Zsolt (2002): A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések. Századvég, Budapest
- Zinnecker, Jürgen (1993): A fiatalok a társadalmi osztályok terében. In: Gábor Kálmán (szerk.): Civilizációs korszakváltás és ifjúság. Miniszterelnöki Hivatal Ifjúsági Koordinációs Titkársága, Budapest: 5–29.

„...nem a kortárs családi lét múltó aberrációja”

Családdefiníciók és családelméletek az angolszász szociológiai irodalomban

CZIBERE IBOLYA* – MOLNÁR ÉVA**

* Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Politikatudományi és Szociológiai Intézet

** Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és társadalompolitika doktori program

„Az új családformák sokszínűsége egy természetszerű jellemző, nem a kortárs családi lét múltó aberrációja”¹

Bevezetés

A világban végbemenő változások közül az egyének számára azok a legfontosabbak, amelyek a magánéletükben történnek – a kapcsolatokban, családban, házasságban, szerelemben és szexualitásban (Jamieson 2011). Napjainkban az egyéni életút mérföldköveinek sorrendje már tetszőlegesen felcserélhető vagy kihagyható, nem létezik a korábbiakhoz hasonlóan minden emberre érvényes értékrend (Giddens 1999) és nem létezik minden ember számára ideális családforma sem.

A kutatók a családok vizsgálatokor egyaránt alkalmaznak elméleti és kutatás-módszertani modelleket. Az elmélet és a kutatás szorosan összefonódik, optimális esetben az elméleti szempontok irányítják a kutatókat a feltárandó területek, a megfogalmazandó koncepciók és az alkalmazandó metodikai eszközök felé. A családformák és működésük társadalmi közege annyira összetett, hogy a család vizsgálatokor lehetetlen csupán egyetlen irányelv szerint vizsgálgódni. Noha mindenki rendelkezik ismeretekkel a családról, az általuk megélt tapasztalati valóság nem feltétlenül esik egybe az igazsággal. A média által sugalmazott képek és a józan gondolkodás ésszerűnek tűnő diktátumai könnyen félrevezetőek lehetnek. A társadalmi közmegeállapodáson alapuló realitás könnyen torzíthat a családok valódi ismérvein. A tudományos kutatás módszerei által közelebb kerülhetünk a család rendszerének valódi megértéséhez, mintha személyes tapasztalataink vagy a média álvalósága alapján formálnánk véleményt. Mindenki családban nő fel, így ismeretekkel rendelkezik a család és az együttélések intézményeiről. A személyes tapasztalataik valóban információval látják el őket, ugyanakkor szemellenzőként is működnek. Saját családját mindenki normálisnak vagy tipikusnak tartja. Ha pl. valaki nagycsaládban nőtt fel, amelyben nagyszülők, nagynénik, nagybácsik együtt éltek (még ha átmenetileg

¹ Stacey (1996: 54) idézi Martint és Bumpasst (1989).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

is), a nagycsalád modelljét tekinti majd természetesnek. Az efféle szemléletmód már kisgyermekkorban kialakul, így sokan bizonyos családmodelleket teljesen természetesnek vagy magától értetődőnek tartanak, holott egyáltalán nem azok. Vannak olyan családok, amelyekben a vitás ügyeket megbeszélik, esetleg hangos szavak kíséretében vitatják meg, míg másutt az ellentmondásosnak tűnő helyzeteket, témákat messze elkerülik. Lehet, hogy egyes családokban a családtagok sok időt töltenek egyedül, például csendben olvasnak, addig egy másik családban figyelmeztető jelnek számít, ha egyik vagy másik családtag szótlánul üldögél a konyhaasztalnál. A személyes élményeik alapján úgy vélhetik, hogy a többi család élete is olyan, mint az övék. Sokszor megrögzötten ragaszkodnak a tapasztalataikra épülő gyakran irreális családképhez.

Ha a személyes tapasztalatainkon túl kitekintünk, észlelhetjük, mások milyen családban élnek. A tudomány az a logikai rendszer, amely tudásra és szisztematikus megfigyelésre épül, és empirikus bizonyítékkal támasztja alá az általunk érzékelt valóságot. A tudományos metódus magába foglalja a megfigyelt adatok teoretikus feldolgozását, értelmezését, meghatározza azt, hogy melyik magyarázat illik leginkább a megismert adatokra. Az állítás fordítva is igaz: az elméletek hipotéziseket, feltevéseket is állíthatnak a valóságról, amelyek további kutatások alapját képezhetik. A kutatási eredmények kumulatív természetűek. Egyik vagy másik szemléletmód idővel komolyabb bizonyítást nyerhet, mint a többi. Ismert tény például, hogy a gyermekek születésével egyidejűleg, a gyermeknevelés kihívásai és az új helyzethez való szükségszerű alkalmazkodás miatt megkezdődik a házasság vagy együttélés felhőtlenül boldog időszakának hanyatlása (Twenge Campbell Foster 2003). Ez utóbbi megállapítást nem olyan kedvező hallani. De egy kutató munkája során mindig objektív módon jár el, „az objektív megközelítés lényege, hogy a tények önmagukért beszélnek, mentesek a kutató személyes értékítéletétől és elfogultságától” (Macionis 2006: 18). „A kutató feladata az, hogy akár nézetei ellenére is felfedje az igazságot” (Macionis 2006: 18).

1. Mi a család?

A korai amerikai szerzők definícióinak egy része szerint a család olyan társadalmi csoport, amelyet közös háztartás, gazdasági együttműködés jellemez, legszűkebben két olyan személyből áll, amelynek tagjai között szexuális kapcsolat áll fenn, akik reprodukciós viszonyban állnak egymással (Murdock 1949). Klasszikusnak számító művükben a *The Family: From Institution to Companionship* (1953) Ernest W. Burgess és Harvey Locke – a szociológia egyik korai képviselőjével, Charles Cooley-val egyetértésben – a családot egy elsődleges csoportnak tekinti, amelyben a csoporttagok között közeli, face-to-face kapcsolat áll fenn. Az elsődleges csoporttal szemben (amelybe a barátság is beletartozik) a másodlagos csoport tagjai egymással távo-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

labbi, gyakorlati kapcsolatban állnak, a tagok között nincs érzelmi kötelék (például a szakmai vagy üzleti kapcsolatok során). Az elsődleges csoportban a tagok teljes értékű emberként kommunikálnak egymással. Együtt sírnak, együtt nevetnek, közös élményekben osztoznak, vitákat folytatnak, hiszen ez is hozzátartozik az emberi együttéléshez. Az egyének az elsődleges csoportban elfogadottnak érezhetik magukat, és pontosan tudják, hogy a többiek önmagukért szeretik őket. Burgess és Locke családfogalma szerint a családi interakció a társadalmi szerepek hagyományos (heteroszexuális, házastársi viszony, nemi különbségekre épülő) kontextusában értelmezhető, elméletükben a spontaneitás, az individualitás és az intimitás nem kapott hangsúlyt. Napjaink társadalomtudósainak nagy része továbbra is az alapvető szociális funkciókat, a gyermeknevelést, a gazdasági közösséget, valamint a közös háztartást tekinti a család alapvető feladatának. A kutatók jelentős része azonban nagyobb hangsúlyt helyez a család által nyújtott közösségi összetartozás érzésére, valamint az érzelmi támogatásra is. A mai felfogás szerint a családot nem szükségszerűen jellemzi törvényes házasság, vérségi kapcsolat, vagy örökbefogadás, a családi összetartozás és az egymás iránti elkötelezettség más formákban is megnyilvánulhat (Struening 2002).

MÁR NEM LÉTEZIK TIPIKUS CSALÁD?

Egészen napjainkig a társadalmi, a vallási és jogi fogalomtár a családot alapvetően a nukleáris vagy szűk családdal azonosította, amelyben a szülők és leszármazottaik közös háztartásban élnek. Az 1950-es évek nukleáris családdmodelljébe – családfenntartó, kenyérkereső férj, háztartásbeli feleség, gyerekek – mára a családoknak alig néhány százaléka illik bele (Fields 2004). A társadalomtudósok többé nem beszélhetnek családfenntartó férfi, illetve háztartásért felelős női szerepekről, a kétkeresős háztartás vált jellemzővé, sőt jó néhány családban a hagyományos szerepek cseréje is megtörténik (családfenntartó feleség, háztartásbeli férj). Egyre elterjedtebbek a korábban ismeretlen családformák: egyszülős családok, mostohacsaládok, homoszexuális együttélések, homoszexuális és lesbikus házasságok, illetve háromgenerációs családok.

A háztartás fogalma szélesebb kontextusban értelmezhető, mint maga a család, mivel a nem családi berendezkedéseket is felöleli. A huszadik század során a háztartások létszámának csökkenése, illetve szerkezetének egyszerűsödése vált megfigyelhetővé. Csökkent a többgenerációs együttélések aránya és ezzel párhuzamosan jelentősen nőtt az egyszemélyes háztartások száma is. Napjaink legjellemzőbb háztartástípusában az együtt élő partnerek gyermek nélkül élnek. Ennek hátterében állhat a felnőtt gyerekek elköltözése a szülői házból, illetve gyakori eset, hogy a házaspárnak még nem született közös gyermeke, vagy esetleg nem is terveznek gyermekvállalást.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A család új definíciói

A család fogalmának újraértelmezésében nem csupán a társadalomtudósok és a jogi szakemberek vesznek részt. A fogalomalkotás körüli dilemma már jóval túlmutat az akadémikus kereteken. A család tradicionális jellegének elvesztésével párhuzamosan a családjogi definíciója is átalakulóban van, egyre rugalmasabbá kezd válni. A törvénykezés, a kormányzati szervek, sőt bizonyos mértékben még az olyan önálló hivatali szervezetek, mint például egy biztosítótársaság is, kénytelen egy új családdefiníciót alkotni. A jogi kérdésekben a család fogalmának meghatározásakor a közös lakóhely, a gazdasági érdekközösség, valamint a stabilitás és az egymás iránti elkötelezettség ténye döntő (Dunphy v. Gregor 1994).

A kortárs szerzők a család definíciójában a többféle értelmezési lehetőséget igyekeznek összekapcsolni. A család szexuális tartalommal bíró, vagy szülő-gyermek, vagy rokonsági viszonyra épülő kapcsolat, amely származás, házasság, együttélés vagy örökbefogadás által köttetik, a családtagok (1) gazdasági egységet alkotnak, gondoskodnak a kiskorú családtagokról, (2) azonosságtudatuk a csoporthoz fűzi őket, és (3) elkötelezettek a csoport fennmaradása érdekében. Az ilyen hangsúlyú családdefiníciók a gyakorlati és objektív kritériumokat szociálpszichológiai elemekkel ötvözik.

A szociológus Frank Furstenberg családfelfogása jól illusztrálja a család fogalmának összetettségét. „A család-definíció magába foglalja a vérségi, jogi kötelekeket, az örökbefogadás által létrejövő kapcsolatot, beleértve az informális kötelekeket, amelyek közé sorolható a képletes vagy társadalmi megállapodás szerinti rokonsági viszony” (Furstenberg 2005: 810).

Idővel, ahogyan a családok elvesztették szigorúan strukturált szerkezetüket, az emberek egyre kevesebb életre szóló döntést hoztak. A házasságon kívüli kapcsolatok a párkapcsolatok nagyobb szabadságát teszik lehetővé a fiatalok számára, így a meghozott párkapcsolati döntések könnyebben módosíthatók. A korábbi döntések persze következményekkel járnak és a későbbi választásokat is meghatározhatják. Manapság az emberek nagy százaléka élete során átértékeli korábbi, családdal kapcsolatos döntéseit és szívesen választ új alternatívákat. A jó döntések mindig tudatos mérlegelést követően születnek. Az egyének döntési folyamat során a lehetséges alternatívák feltárása mellett megtapasztalhatják a döntéseiket befolyásoló társadalmi nyomást. Az embereket ugyanis a társadalom norma- és hitrendszere komolyan befolyásolja. A személyes döntések mindig gazdasági és közösségi erők, strukturális korlátok között születnek. Leegyszerűsítve akár azt is mondhatnánk, hogy a személyes döntéseink és magatartásunk a környezet által determináltak. A folyamat azonban visszafelé is működik, az emberek is hatással vannak a környezetre, a társadalomra. Az egyén társadalmi változásokat generálhat, amikor új távlatokat nyit közössége számára. A változás a másokkal folytatott kommunikáció nyomán is létrejöhethet, de társadalmi szervezetekhez politikai elköteleződés útján is kialakulhat.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Az emberek sokszor nem az általánosan elfogadott csoport- vagy kulturális normákat követik, hanem egy szűkebb közeg által meghatározottan élik az életüket. Ez a felfogás akár az együttélés vonatkozásában is értelmezhető. Negyven évvel ezelőtt az Egyesült Államokban a társadalom többsége a házasság nélkül együtt élő párokat még erkölcsstelennek kiáltotta ki. Az 1970-es években azonban jó néhány egyetemi hallgató a kollégiumi szabályokat felrúgva összeköltözött. Példájukat egyre nagyobb számban követték a fiatalok, öregek, diákok és hétköznapi emberek. Az élettársi kapcsolatban élő párok számának szaporodásával a szigorú társadalmi konvenciók is enyhülni kezdtek. Idővel az élettársi viszony „mainstream” mozgalommá kezdett válni (Smock – Gupta 2002). Sok vallásos ember még ma is elutasítja az élettársi viszony létjogosultságát, ennek ellenére ma is nagyon sokan választják az együttélésnek ezt a formáját. A társadalmi tényezők háromféleképpen befolyásolhatják az emberek választásait. A legkönnyebb választásnak az tűnik, ha a közösség által preferált alternatívákat követik az emberek. Az 1950–60-as években, amikor a mainál fiatalabb korban kötöttek házasságot, a nők tanulmányaik befejezését követően hamar házasságra léptek, a férfiak húszas éveik derekára már családos emberek voltak. Manapság azonban az egyedül élés tűnik praktikus választásnak.

A társadalmi tényezők a rendelkezésre álló alternatívák bővítésével is befolyásolhatják a személyes döntéshozatalt. A beszerezhető fogamzásgátlókkal például szabályozható a család mérete, a tablettáknak köszönhetően a szexuális aktivitás mellett a házasságkötés későbbre halasztható, a nem kívánt terhesség esélye pedig minimálisra csökken. A születésszabályozás új formái a gyermekvállalás szabad választásának lehetőségét is megteremtik. Míg a premodern társadalomban meghatározottak voltak a társadalom újratermelődésének biológiai keretei, addig a szexuális forradalom eredményeként a szexualitás szabadon formálható interakcióvá vált, az identitás és az ontológiai biztonság megteremtésének is kiemelt terepévé. A szexuális élet alapvető elemei gyökeresen megváltoztak a nyugati világban, a reprodukciós funkciója háttérbe szorult, amely lehetővé tette a szabályozó társadalmi tradícióktól való eltávolodást (Giddens 1992).

A család, ahová tartozunk

Mindegy, hogy a konvencionális nukleáris családról vagy egy tágabb értelemben vett új családformáról beszélünk, a család az a közeg, ahová az egyének tartoznak, s amely a családi emlékek és tradíciók őrzője vagy archívuma. Az azonosságtudat, a családi öntudat és az egyéni énkép fejlődésének nélkülözhetetlen színhelye. Bármerre is sodorja az egyént az élete, a családban szerzett tapasztalások és kapcsolatok az azonosságtudatára rendkívüli hatással vannak. Egy kisgyermek életében például a szülők mellett a testvérek és a többi rokon játssza a legfontosabb, legbefolyásosabb szerepet. Válaszreakcióikkal a környezetükben élő emberek határozzák meg a gyer-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

mek énképének fejlődését. Egy szeretetben felnövekvő gyermek értékes és szerethető embernek tartja majd magát, akit gyermekkorában feladatokkal látnak el, s egyre csak bátorítanak, kompetens felnőttnek érezheti magát.

A legtöbb ember személyiségét leghatásosabban a családja formálja, a formálás fő mechanizmusai a személyes kötődésen keresztül hatnak. A szeretet és intimitás egyik legfőbb forrása a család. A biztonságos kötődés megalapozza az önbizalmat, az igényt a kortárs kapcsolatokra, barátságokra, majd intim kapcsolatokra. A korai életszakaszban kialakuló személyközi kapcsolatok meghatározóak lehetnek az egyén egész életútjában. A legtöbb ember számára a család jelenti az első bizalmi kapcsolatok forrását, ezért meghatározó a szülő-gyermek kapcsolat minősége, mivel a későbbiekben is mintaként szolgálhat. A korai életszakaszban kialakuló intim kapcsolatok kiemelt jelentőségűek lehetnek az egyén egész életútjában. Nemcsak országonként, de társadalmi csoportonként is eltérően alakulhatnak az intim kapcsolatok, ennek egyik legfőbb példája éppen a szülő-gyermek kapcsolatban mutatkozik meg. Az alsóbb társadalmi osztályokban más jutalmazási és fegyelmezési eszközök állnak a szülők rendelkezésére. A szegénységben felnövő gyerekekhez szigorúbbak a szülei, mivel meg akarják tanítani nekik, hogy nem kaphatnak meg mindent. Ezzel szemben a jómódú társadalmi csoportokban demokratikusabb kapcsolatok jellemzőbbek a családon belül (Jamieson 2011).

Familisztikus (közösségi) értékek és individualista (önmegvalósító) törekvések

Az olyan familisztikus értékek, mint a családi összetartozás, a stabilitás és lojalitás a család egészére vonatkoznak. Közösségi értékekről lévén szó, a csoport szükségleteit, céljait és azonosságtudatát helyezik előtérbe. Sokakban él az az ideális családról alkotott kép, hogy a családtagok egymás társaságát élvezve sok időt töltenek együtt. Az egyének hajlamosak abban hinni, hogy a család érdemli meg leginkább a bizalmukat. Családtagjaiktól, házastársuktól, szüleiktől, gyermekeiktől, sőt még távolabbi rokonaiktól is elvárják, hogy elkötelezettek legyenek a családi egység iránt.

A közösségi értékek mellett az individualista (önmegvalósító) törekvések is áthatják a társadalmat. Arra bátorítják az embereket, hogy merjenek saját boldogságuk, boldogulásuk, céljaik és identitásfejlődésük szellemében gondolkodni. Az individualista megközelítés az egyéni preferenciák, a személyes adottságok és lehetőségek kiteljesedését hangsúlyozza. Az amerikai társadalom valójában sohasem rendelkezett erős familisztikus gyökerekkel, az egyéni áldozatvállalás ritkán valósult meg a kiterjesztett család javára (tágabb értelemben vett család, nagycsalád) (Steidel – Contrearas 2003). Az amerikai nemzeti hagyomány az individualitást, a személyes jogokat és a személyes szabadságot hirdeti. Egyes szerzők szerint viszont egy túlzottan individualista orientáció nem lehet jótékony hatással a családi kap-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

csolatokra, mert a család többi tagjának boldogulása vagy a közös családi cél fölé kerekedő önmegvalósítás komoly károkat okozhat (Steidel – Contreas 2003).

CSALÁD: HANYATLÁS VAGY VÁLTOZÁS?

Sokan a család bukásáról beszélnek, mások viszont vitatják, hogy a hagyományos családmódeleltől és nemi szerepektől való eltávolodás egyet jelentene a család intézményének kudarcával. Vannak, akik a családot egy fantasztikusan összetett, rugalmas, az új körülményekhez kitűnően adaptálódó rendszernek tekintik (Bianchi – Casper 2000). Alapvetően a familisztikus és individualista értékek közötti szakadék képezi a család témakörében folyó viták alapját. A közösségi és az egyéni értékek egyidejű vonzereje a társadalomban és az egyénben is feloldásra váró feszültséget gerjeszt. „A családon belül (...) a folytonosság és a változás paradoxona, az individualitás és az elkötelezettség közti balanszírozás sürgetően megoldásért kiált” (Bengston – Biblarz – Roberts 2007: 323). A második világháború utáni optimista években tevékenykedő szociológus John Sirjamaki (1948) szerint a házasságok egymás iránti érzelmi elköteleződése biztosítja a családi stabilitást. Vannak azonban, akik megkérdőjelezzik ezt a kijelentést. A család hanyatlását hirdető kutatók (pl. Whitehead – Popenoe 2006) a túlzott individualizmus irányába mutató kulturális változásokra hívják fel a figyelmet, amit a „baby-boom” nemzedék számlájára írnak. Whitehead szerint „az 1950-es évek utolsó éveiben kezdett megváltozni az amerikaiak álláspontja az egyénnek a család és a társadalom iránti elkötelezettségét illetően (...) A mások iránti erkölcsi kötelezettség irányából elmozdulás történt az egyéni elköteleződés irányába” (Whitehead – Popenoe 2006: 4). „A felelősségteljes szülői működést is aláásó túlzott öntudatra ébredés tehető felelőssé a válások és a házasságon kívül született gyermekek nagy számáért” (Whitehead – Popenoe 2006: 22).

Az USA-ban a családról folytatott vita alapját az 1960-as évektől tapasztalható változások kapcsán gyűjtött adatok képezik. A házassulandó felek átlagos életkora nőtt, a házasságban élő felnőtt populáció aránya csökkent, a házasságon kívüli együttélések száma növekedett, az egyszülős (egyedülálló anya) családok és a gyermekszegénység aránya jelentősen nőtt: az átalakulás markáns tendenciái komoly kérdéseket vetettek fel a gyermekgondozás, a gyermekek szocializációjának témakörében éppúgy, mint a felnőtt lakosság érdekei szempontjából. A várhatóan magasabb élettartam és a csökkenő fertilitási adatok azt mutatták, hogy a felnőtt lakosság életéből kevesebb év telik el házasságban és/vagy gyermekneveléssel (Brooks 2002, Cherlin 2005, McLanahan – Donahue – Haskins 2005). Ráadásul egyre kevesebb család vállal gyermeket. Popenoe és Whitehead szerint a család intézményének hanyatlása hozzájárult „a gyermekcentrikusság megszűnéséhez és a házasság intézményének gyengüléséhez” (Popenoe – Whitehead 2005: 23).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A téma kutatói nem feltétlenül értenek egyet a család hanyatlását illetően, többen egyszerűen változásokról beszélnek. A történelmi hagyományok értelmében a családi modell változásai természetes, normális jelenségnek számítanak. Stephanie Coontz történész szerint „a házasság már egészen a kőkorszak hajnalától fogva folyamatos evolúciós változásokon megy keresztül” (Coontz 2005: 17). Az egyéni döntésre épülő egyedülállóság mellett új együttélési formák jelentek meg, „a házasság intézménye rugalmasabb (...), s egyben szabadon választható lett”, noha „(a házasság) kétségtelenül forradalmi változásokon megy keresztül, aligha beszélhetünk a házasodás kríziséről” (Coontz 2005: 5). A család átalakulási folyamata mellett érvelő kutatók szerint a mai családok a korábbiaknál jobb körülmények között élnek. A tizenkilencedik században vagy a huszadik század első felében a családok egy része rendkívüli szegénységben élt. Gyakran betegség vagy haláleset vetett véget a családi életnek, a gyermekek árvaházakba, intézetekbe vagy amúgy is nehéz helyzetben lévő rokonokhoz kerültek. Az egyedülálló anyák éppúgy, mint az alsóbb rétegekhez, a munkásosztályhoz vagy a bevándorlók közé tartozó nők, nem maradtak otthon gyermekeikkel, hanem gyárakban, kisebb műhelyekben vállaltak munkát, vagy bejárónőként dolgoztak. A házasságon kívüli terhességek aránya az 1950-es években a mainál magasabb volt (Coontz 1992, Yorburg 2002). Az édesapjukkal élő gyermekek aránya 1990-ben nem sokban tért el az egy évszázaddal korábban mért adatokétól (Kreider – Fields 2005: 12).

A családmodell változását hirdető kutatók azonban nem hagyják figyelmen kívül azokat a nehézségeket, amelyeket egy válás vagy egy egyszülős családi mintázat jelent a családok és a gyermekek életére. Mivel a családot „egy jól adaptálódó intézménynek” tekintik (Amato et al. 2003: 21), helyesebbnek tartják a ma fennálló formában támogatni a családi működéseket, mintsem visszaforgatni az idő kerekét egy idealizált múltba. A koncepció követői a családmodell átalakulását a gazdasági trendekkel és kulturális fejlődési folyamatokkal magyarázzák. Rámutatnak az emberek házassági kedvét befolyásoló és a családi életre nagy terhet jelentő strukturális tényezőkre. A munkásosztály számára biztos megélhetést jelentő gyári munkalehetőségek megszűnőben vannak, a középosztály munkalehetőségei is egyre szűkülnek, a jövedelmek képtelenek lépést tartani az inflációval, a képzett munkaerő iránti igény egyre növekszik, s a nők egyre nagyobb számban jelennek meg a munkaerőpiacon. Ezek a gazdasági tényezők a házasságkötés időzítésére, a gyermekvállalási kedvre is hatást gyakoroltak, s negatív irányba befolyásolták az alacsonyabb jövedelmű egyének házassági hajlandóságát és lehetőségeit (Cherlin 2005, Edin – Kefalas 2005, McLanahan – Donahue – Haskins 2005).

A családi mintázat átalakulása miatt a családi élet kevésbé kiszámítható, mint a huszadik század közepén volt. A család életét nagy részben a saját felfogása és ritmusa szerint működő két felnőtt döntései és választásai határozzák meg. Amennyiben házasságkötéskor a házasulandó felek hit- és értékrendszere, viselkedési

KÖZELKÉP – Tanulmányok

normái képesek jól kiegészíteni egymást, de a későbbiek során a két fél egyikének felfogásában bármilyen változás következik be, az hátrányosan érinti a családi működéseket (Waite – Gallagher 2000).

Az együtt élő, de egyéni fejlődési utakat bejáró férj és feleség „formálódásának” egyik következménye lehet a házasság veszélybe kerülése. Ha a házasság felek idővel megváltoznak, az összetartás helyett eltávolodhatnak egymástól. A mai párkapcsolatok számára a legnagyobb kihívást a személyes fejlődési utak kapcsolatba történő integrálása jelentheti.

Hogyan működhet az eltérő fejlődési utak ellenére az összetartozás? Erre Waite – Gallagher (2000) szerint két válasz lehetséges. Egyrészt az embereknek vállalniuk kell a múltban hozott döntéseikért, választásaikért a felelősséget, a társ „hibáinak” felsorakoztatása nem vezet semmi jóra, zsákutca. Másrészt a házasságban élő feleknek fel kell ismerniük, hogy a házasság sokkal összetettebb, mint a gyarkorta ábrázolt, már-már idealizált családkép. A megváltozott házastárs elviselése időnként valóban nem könnyű feladat. De a kapcsolatnak kellően rugalmasnak kell lennie, a benne mozgó egyének számára fejlődési utakat, s bizonyos fokú szabadságot biztosítva. Az egyéni boldogság és a családi összetartozás nem szükségszerűen áll ellentmondásban egymással. A kutatások szerint egy támogató házastársi kapcsolat kifejezetten jótékony hatással van az egyén jó közérzetére (Waite – Gallagher 2000). Az emberi kapcsolatok minősége és a társadalmi elismertség érzése szoros összefüggésben áll egymással. Az emberek magánjellegű kapcsolataikban (például családi és rokon kapcsolatai, párkapcsolat és szexuális kapcsolat, barátság) tanúsított viselkedésére nagy hatással van az, hogy mennyire elégedett az egyén a társadalomban betöltött szerepeivel. Amennyiben elégedetlen a társadalmi pozícióival és nem képes ezek megváltoztatására, belső harmóniája felborulhat, amely kifejeződik a kapcsolataiban is (Jamieson 2011).

2. Elméleti perspektívák

Számos elméleti megközelítés létezik a család témakörében. Az elméleti szempontok a valóság sajátos szemléletmódjait kínálják. Az egyes szempontrendszeresek időnként kiegészítik egymást, sőt egy kutatás során akár egymás átfedései is lehetnek, más esetekben a szempontok egymásnak ellentmondanak, heves vitákat élesztve a téma kutatói és a döntéshozók között. Az egyetlen helyes válasz helyett az álláspontok sokszínűsége határozza meg a családkról szóló elméleti gondolkodást. A következőkben a család alábbi nyolc elméleti megközelítését mutatjuk be röviden: a (1) családökológia, (2) a családfejlődés elmélete, (3) a strukturális-funkcionalista és (4) az interakcionista megközelítés, (5) a csereelmélet, (6) a család rendszerteóriája, (7) a konfliktus és feminista nézőpontok, valamint (8) a bioszociális elméletek

KÖZELKÉP – Tanulmányok

hangsúlyait. Minden egyes megközelítés más-más módon magyarázza a témát, saját szociális és történelmi kontextusából merítve.

A CSALÁDÖKOLÓGIA ELMÉLET

Ez az elméleti megközelítés a családot érő környezeti befolyásokat és a család által a környezetre gyakorolt hatásokat tárja fel. A családökológiai felfogás szerint a társadalom nem határozza meg az egyes családtagok viselkedését, de a családok számára bizonyos kereteket, gátakat szab, ugyanakkor lehetőségeket és esélyeket is kínál. A családok életére és választásaira befolyást gyakorolnak a gazdasági, oktatási, vallási, valamint kulturális intézmények. A történelmi eseményekre visszatekintve, a nagy gazdasági világválság vagy a második világháború éppúgy hatást gyakorolt a családok életére, mint napjaink rettegett réme, a terrorizmus. Az élőhelyet a természetes fizikai-biológiai környezet – az éghajlat, a talaj, a növények, az állatok stb. – biztosítja. A mesterséges, ember teremtette környezet viszont úgy jön létre, hogy az ember átalakítja a környezetet, pl. letelepedésével párhuzamosan megjelentek az utak, vagy házak épültek. A földművelés és az ipari fejlődés szintén alakítja a természetes környezetet. A szociokulturális környezet teljes egészében ember alkotta teremtmény, amely kulturális értékeket, kulturális produktumokat (például a nyelv vagy a jog), valamint szociális és gazdasági rendszereket foglal magában. A modell minden eleme összefüggést mutat és kölcsönös hatást gyakorol egymásra. Minden család egy „fészekrendszer eleme, amelyben az elemek úgy épülnek egymásba, mint egyik matrjoska baba a másikba” (Bronfenbrenner 1979: 3).

A családok ökológiája több szinten vizsgálható, egészen a közvetlen környezettől a globális hatásokig. A globalizáció családokat érintő hatása abban érhető tetten, hogy pl. a multinacionális vállalatok döntései nyomán több munkalehetőség kínálkozik a családtagok számára. A családökológia elmélete a tizenkilencedik század utolsó évtizedeiben látott napvilágot, abban az időszakban, amikor a családok jóléte és stabilitása állt a figyelem középpontjában. Más teóriák felbukkanása nyomán időlegesen háttérbe szorult, majd az 1960-as években az Egyesült Államokban a szegénység elleni küzdelem hívta újra életre. A családökológia elmélete mind a mai napig képviselteti magát a kutatásokban, a politikai fórumokon és vitákban egyaránt (Booth – Crouter 2001, Bubolz – Sontag 1993).

Napjaink családökológusai a családok kölcsönös függőségi viszonyát hangsúlyozzák: a családok nem csupán egymással vannak interdependens viszonyban, hanem a törékeny fizikai-biológiai környezettől is egyformán függenek. A családökológia fókuszában jelenleg a családpolitika és a lakókörnyezet hatóereje áll.

Szűk értelemben a családpolitika a családok életét érintő szabályrendszereket, előírásokat, attitűdöket és kormányzati célokat foglalja magában. A családpolitika összességében a családot befolyásoló szélesebb társadalmi közeg vizsgálatával

KÖZELKÉP – Tanulmányok

foglalkozik. Azokkal a kérdésekkel, amelyek a családokat hónapról hónapra foglalkoztatják, mint például, hogyan tudják ellátni magukat, hogyan tudnak megfelelő lakóhelyet találni, hogyan tudják taníttatni a gyerekeiket, megfelelő szintű orvosi ellátásban tudnak-e részesülni, miből biztosítják majd öregkori megélhetésüket stb.? A szegénység komoly problémát jelent szerte a világban, a kutatások szerint a mélyszegénységben töltött kora gyermekkori évek a későbbi teljesítményt jelentősen befolyásolják (Duncan – Brooks – Unn 2002, Wagniller et al. 2006). A családkölkölogusok rámutatnak, hogy míg több nyugat-európai államban is a családtámogatási rendszer sikeresen működik, addig az USA kevesebb támogatást nyújt a családok számára, mint bármely más fejlett ipari ország.

Az elmélet annak feltárására ösztökéli a kutatókat és a rendeletalkotókat, hogy hogyan lehetne a családok életminőségén javítani. Az elmúlt években az USA-ban több olyan program is született, amely célul tűzte ki a házasság intézményének támogatását, az apa bevonását a család működésébe, a kamaszok szexuális aktivitásának mérséklését, valamint a gyermeküket egyedül nevelő nők munkaerőpiacra történő integrálását. A társadalmi és politikai sokszínűség miatt viszont a vitás kérdésekben az érintettek között nehéz megegyezésre jutni. Nem egyértelmű például, hogy a kormánynak milyen beleszólása lehet a családok életébe, hiszen a család általános érvényű meghatározása még mind a mai napig nem pontosan tisztázott az USA-ban. Vannak, akik kizárólag a heteroszexuális, nukleáris családot részesítenék támogatásban, míg mások az egyszülős, homoszexuális, leszbikus családokat is támogatásra jogosultnak tartják (Bogensneider 2006, Waite 2001). A családtámogatás rendkívül nagy pénzeket emészt fel, de a családtámogató programok hiánya még magasabb kiadásokat eredményezhet. Az egykor hátrányos helyzetű gyermekek felnöve a társadalom periferiájára szorulhatnak, munkanélküli ellátásuk vagy fegyintézetben való tartásuk jóval több költséget von maga után, mint a preventív beavatkozás az érintett gyermekek és családok védelmében.

Lakóhely és közösség

Noha a családpolitika elsősorban állami szinten folyik, a családpolitikusok a családok közvetlen lakóhelyét is vizsgálni kezdték, különös tekintettel a lakókörnyezetre és közösségen belüli viszonyokra (Scanzoni 2001). A lakókörnyezet főként az otthon kívül több időt töltő kamaszok közérzetére és fejlődésére gyakorol különösen nagy hatást (Kurz 2002). Régebben „a lakóközösségekben sokkal több gyerek született, amelyben a szülők biztonsággal kiengedték a gyermeküket 'csak úgy' játszani. Manapság a lakókörnyezetünkben egyre kevesebb gyerek születik, s egyre kevesebb azoknak a megbízható lakóközösségbe tartozó személyeknek az aránya, akikre nyugodtan rábízhatnánk gyermekeinket. Az újonnan a közösségbe kerülő idegennel szemben a szülők is bizalmatlanok (Maccoby 1998).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A kutatók egyaránt vizsgálták a belvárosi és a külvárosi lakókörnyezeteket. Megállapításaik szerint a szegényebb lakókörnyezetben felnövő gyermekeket a negatív szociális, oktatási, gazdasági és egészségügyi viszonyok kifejezetten hátrányosan érintik (Mather – Rivers 2006). Az egyéb kockázati faktorok között pedig leginkább a magas bűnözési rátát, a környezetükben élő felnőttek alacsony műveltségi szintjét, valamint a nők által fenntartott háztartásokat emelték ki (Knoester – Haynie 2005).

Glen Elder és munkatársai (Elder et al. 1995) Amerikában élő, alacsony jövedelmű, belvárosi családok életét kutatták. A vizsgálat során azt találták, hogy az afroamerikai szülők szerényebb támogatásban, gyermekeik kevesebb programban részesülhettek, mint a fehér bőrű, alacsony jövedelmű belvárosi családok. „Azokban a lakóközösségekben, ahol alacsony szintű a szociális kohézió és általános a szegénység, a szülőknek sokkal nagyobb személyes energiára és találékonyságra van szükségük ahhoz, hogy gyermeküket egy közösség védőszárnyai alá helyezték (Elder et al. 1995: 782, idézik Walkert – Furstenberget 1994). A közösségbe sikeresen integrálódó afroamerikai szülők valóban megélhetik személyes hatékonyságukat ezen a téren, de kiemelik, hogy az érintett családok helyzetét jelentősen megnehezíti, hogy – szemben a szakképzett nőkkel – az alacsony jövedelmű nők munkaideje hosszabb és kevésbé rugalmas, többnyire éjszakai műszakban dolgoznak, így lényegesen kevesebb idejük marad a gyermeknevelésre és a közösségi életben történő aktív részvételre (Kurz 2002).

Meglepő módon, a kutatók a kiveszőfélben lévő „neveljük együtt a gyermekeket” mozgalom nyomaira bukkantak külvárosi lakóközösségekben (Bould 2003). Ezek a lakóközösségek többnyire faji homogenitásra épülnek, a dolgozni nem járó nők jól ismerik egymást gyermekeik kicsi kora óta, s olyan szintű bizalommal vannak egymás iránt, ami lehetővé teszi a gyermekek kölcsönös szemmel tartását és fegyelmelését.

Ugyanakkor az izoláció jelensége az amerikai társadalom minden szintjén megjelenik. A kutatások szerint főként a tanult középosztálybeli amerikaiak között egyre csökken azoknak az embereknek a száma, akik hajlandóak egy közösség tagjaival megvitatni ügyes-bajos dolgaikat (McPherson – Smith-Lovin 2006). A szerzőpáros szerint a közösségi élet és a lakókörnyezet iránti nyitottság megszűnése a hosszabb munkaidő, a nők elhelyezkedése, az ingázás és a heterogén közösségek mellett a technikai eszközök által bonyolított személyközi kapcsolatoknak is tulajdonítható.

A családökológia elmélet gyenge pontja, hogy annyira átfogó, hogy lényegében semmi sem zárható ki belőle. Az elmélet képviselői ezért igyekeznek konkrétabb irányba terelni a vizsgálatokat. Ma már a szegénység és a hátrányos helyzet kérdése in túl a jobb körülmények között élő családok ökológiai helyzetével is foglalkoznak. A közép- és felsőosztálybeli családok gazdasági és szociális körülményeit vizsgálva próbálják feltárni a családok boldogulását általában segítő feltételeket. A felsőbb szocioökonómiai szinteken is adódnak problematikus helyzetek, mint például a túl-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

zott teljesítménykényszer vagy a gyermekek elidegenedése a dolgos, teljesítményközpontú szülőktől (Luthar 2003).

A CSALÁD FEJLŐDÉSSZEMLÉLETŰ MEGKÖZELÍTÉSE

Míg a családökológia elmélet a családot és a társadalmat mint egy nagy egység független részeit szemléli, addig a családfejlődés elmélet magát a családot helyezi a vizsgálat fókuszába. A családi életciklus központi fogalma azon a gondolaton alapszik, hogy a család kiszámítható módon időről időre átalakulási folyamaton megy keresztül.

A családi életciklus

A családi élet tipikus fázisait (1) a családtagok számának csökkenése és bővülése (születés, halálozás, elköltözés a családi otthonból), (2) a gyermekek fejlődésének különböző stádiumai, valamint (3) a család más szociális intézményekkel létesített kapcsolatában bekövetkező változások jellemzik (nyugdíjba vonulás, iskolakezdés). A család fejlődésének ezen időszakai a családi életciklusok. Maga a fogalom kissé félrevezető lehet, mivel a ciklikusság egy cirkuláris ismétlődés képzetét hordozza, holott a teória szerint a család életútjának eseményei lineáris vonalban következnek, a család megalakulásától annak felbomlásáig. Alternatív fogalomként Aldous családi életpálya-fogalma (1996) és a családi életfolyam kifejezés használata is felmerült a családi életciklus kategóriája helyett.

A családi élet ciklusai ideális esetben szabályos rendben követik egymást, sorra megvalósítva a fejlődési szakaszok feladatait, kihívásait, amelyek sikeres teljesítése nélkül nem lehetséges a következő szakaszba lépni. Az átlépés arra utal, hogy megtörtént a szerepek sikeres teljesítése (Hogan – Astone 1986). A felnőtt szerepekre történő átmenet a szerepszekvenciának megfelelő sorrendben zajlik. A 'normatív rend hipotézis' feltételezése szerint a munka–házasság–szülővé válás szekvenciája a mentális egészség és boldogság beteljesülésének útja (Jackson 2004). Ez a családi fejlődés modell az 1930-as évektől egészen az 1950-es évekig volt népszerű teória, amikor még a természetesnek számító monogám heteroszexuális szülők és gyermekeik családi egysége, a nukleáris család élte fénykorát. A felfogás szerint a családi élet bizonyos konvencionális mintákat követ, a párok összeházasodnak, s a házasságot hamarosan a gyermekvállalás követi. A fiatalok a többi rokontól elkülönülten, független életet élnek, minden családban születnek utódok, az apa dolgozik, az anya otthon marad a gyermekekkel, a szülők egy életen át kitartanak egymás mellett. A családi életciklus szakaszainak több verziója is közismertté vált, de a hat-nyolc fázis között mindegyik esetében átfedések tapasztalhatók (Aldous 1996). A cs-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

lád élete a házasságkötéssel, és a fiatal pár különköltözésével veszi kezdetét. Az új házaspár családjá szakasz az első gyermek érkezésével ér véget, a csecsemő, majd bölcsődés-óvodás korú gyereket nevelő család szakasza a gyermek iskolakezdéséig tart. A gyermek iskolába lépése további változásokat generál a családban, s az iskolás gyermek családjá összehangolni kénytelen a teendőket az iskolával, s a szülőknek is aktív részt kell vállalniuk a gyermek sikeres iskolai szereplése érdekében. A serdülő gyermeket nevelő család az előző szakaszhoz képest jóval összetettebb, komolyabb nehézségekkel szembesül, mint például a fokozódó szexuális aktivitás, a droghasználat vagy a túlzott alkoholfogyasztás. Ebben a szakaszban a gyermek nevelése-gondozása igen komoly összeget emészt fel, s ilyenkor a felsőoktatási tanulmányok előrelátható költségei jókora terhet rónak a szülők vállára. A felnövekvő gyermeket kibocsátó család abban segédkezik, hogy a család ifjú sarja megtalálja a helyét a munka világában, és maga is családot alapítson. A továbbiakban a magukra maradt, de még aktív szülők – szerencsés esetben – újra egy párt alkotnak, az idejüket és pénzüket kedvteléseikre fordíthatják. Az idő múlásával a magukra maradt, inaktív szülők elérik a nyugdíjas kort, amikor már egészségügyi problémák, esetleg súlyos krónikus betegségek adódhatnak. A házastárs halála egyben a családi életciklus végét is jelenti (Aldous 1996).

Ugyanakkor két, ugyanabban az életciklus-szakaszban járó család között a gazdasági, etnikai és kulturális különbségek miatt komoly eltérések lehetnek. A családfejlődés-modell tradicionális formája ezért ma már kevésbé népszerű, mint megalakítása idején volt. A fiatalok közül manapság egyre kevesebben indulnak útnak ezen a jól kitaposott ösvényen.

Az elmélet hívei azonban továbbra is hasznosnak és fontosnak tartják a fejlődésmodellt (Mattessich – Hill 1987: 445). Az egyre nagyobb különbségek és a távoluló időkeretek között is a társadalomban mégis él a „mindent a megfelelő időben” felfogás: megfelelő időben célszerű gyermeket vállalni, megfelelő időben célszerű nyugdíjba vonulni stb. A modell mellett érvelők arra is hivatkoznak, hogy az elmélet hatékonyan alkalmazható kutatási keretrendszerként is. Egy igen érdekes, noha szűk körű kutatás során például (mindössze húsz családot vontak be a vizsgálatokba) a kutatók a családi fotóalbumok alapján vizsgálták a rokonokhoz és a barátokhoz fűződő kapcsolatokat az egyes életciklusokban. Az eredményekből kiderült, hogy a családok gyermekük iskolakezdés előtti éveiben leginkább a hozzátartozókkal ápolnak szoros kapcsolatot, míg a gyermek iskolakezdése után inkább csak a barátokkal. A rokoni kötelékek különösen nagy hangsúlyt a családi életciklus későbbi szakaszaiban kaptak (Gardner 1990).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A kibontakozó vagy kezdődő felnőttkor

A kutatás és az elmélet figyelme manapság a felnőttkorba való átmenet időszaka felé fordult. Ez a kamasz- és felnőttkor határán húzódó periódus előzi meg a korábban leírt családi életciklust. A felnőttkorba való átmenet az egyén fejlődésének azon fázisa, amely a családi életciklusba történő belépésre komoly befolyással van. Jeffrey Arnett 2000-ben megírt tanulmányában megalkotta a „emerging adulthood” kifejezést, amelyet kezdődő felnőttkornak is fordíthatnánk. A fogalmat a 18 és 25 év közötti életszakasz bemutatására alkotta meg. Határozott érveket sorakoztatott fel emellett, hogy egy új életszakasz jelent meg, amely nem felel meg sem a serdülőkor-nak, sem a fiatal felnőttkornak. A gazdasági-társadalmi változások következtében a fejlett országokban élő fiatalok később válnak függetlenné a szüleiktől. A családi házat még nem elhagyók nem mentek keresztül a felnőtté válás mérföldkövein, nem töltik be a felnőttsggel járó társadalmi szerepeiket. Ilyen fontos mérföldkönek számíthat a tanulmányok befejezése, a keresőtevékenység elkezdése, a szülőktől való anyagi függetlenedés, elköltözés, tartós párkapcsolat kialakítása, gyermekvál-lalás. A felnőttkorba történő átmenet időben kitolódott, sokkal később következik be, mint évtizedekkel ezelőtt. A változás elsődleges oka a családfenntartó képesség hosszabb kialakulásában keresendő. Furstenberg és mtsai (2004) érvei szerint az USA-ban alapidiploma nélkül jól fizető pozícióba kerülni szinte lehetetlen. Ráadásul a bérek és fizetések stabilitása – főként a középosztály vonatkozásában – korántsem olyan, mint korábban volt. Főiskolai végzettséggel nem rendelkező fiatalok számá- ra a korábban szolid megélhetést biztosító vagy jól fizető állások aligha elérhetők, nem úgy, mint harminc-negyven esztendővel ezelőtt. Az oktatási és lakásfejlesztési kormányzati támogatási rendszer, amely a második világháború utáni időszakban lehetővé tette a fiatalok korai házasságkötését, már a múlté.

A szülők kénytelenek anyagilag támogatni a fiatal felnőtt utódaik tanulmányait, a lakásszerzésüket, a karrierük kibontakozását – vagyis a szülőktől való függetlenedés (a felnőtté válás korábbi útjelzője) jóval később következik be. Ez az időszak sokak számára az önfejlesztés hosszas időszaka is lehet: „a jómódban élő, kellő mennyi- ségű szülői apanázsban részesülő fiatalok számára ez az időszak a családi kötöt- tések nélküli felhőtlen szabadság, az önfeltárás és önmegvalósítás ideje. A kevésbé jómódú fiatalok számára a kora felnőttkor egy nehézségekkel teletűzdelt periódus. Ekkor kell megszerezniük azokat a képességeket és bizonyítványokat, amelyek al- kalmassá teszik őket egy jobb állás megszerzésére, amely megteremti a feltételeket a családalapításra (vagy a családfenntartásra), s küzdeniük kell azért, hogy az életük jó irányban haladjon tovább” (Furstenberg et al. 2004: 34).

Furstenberg és munkatársai az Egyesült Államok ötszáz fiatal felnőttjével készí- tettek interjút. Ezek a fiatalok a felnőttkort jelző mérföldkönek már nem a házassá- got és a gyermekvállalást tartották. A válaszadók többsége egészen mást jelölt meg a felnőtt szerep ismérveként, a tanulmányok befejezését, az anyagi függetlenséget,

KÖZELKÉP – Tanulmányok

egy teljes munkaidejű állás betöltését, a család fenntartásához szükséges erőforrások meglétét, illetve a szülői fészek elhagyását tekintették vízváltónak (Furstenberg et al. 2004).

A pszichológus, Jeffrey Arnett (2004) által megkérdezett több mint háromszáz, húsz és huszonkilenc év közötti fiatal a felnőtté válás egyéb pszichoszociális kritériumait határozta meg. A felnőtté válás három kritériuma közé sorolták „az önmagunkért való felelősségvállalást, az önálló döntéshozatal képességét, valamint az anyagi függetlenséget” (Arnett 2004: 15). Ezen felnőtt minőségek elérésével véget ér az önismeret, az instabilitás (lakás, munka és párkapcsolat vonatkozásában), az énközpontúság, megszűnik a sehová se tartozás frusztráló érzése. Arnett az énközpontúságot nem negatív elemnek, hanem egy életszakasz velejárójának tekintette, amely során „kevés olyan kötöttség van, ami napi szinten kötelezettségeket vagy kötelezettségvállalásból adódó feladatokat vonna maga után” (Arnett 2004: 13). A változás és a fejlődés folyamatainak érzékelését is közvetíti a kibontakozó felnőttkor fogalma, amely „életszakaszban számtalan lehetséges irány létezik, amikor még semmi sem biztos a jövőt illetően, amikor az élet önálló felfedezésre váró lehetőségeinek skálája soha nem lesz életünk során ennyire széles” (Arnett 2000: 469). Harmincéves korra „a legtöbb ember életében kialakul az elköteleződések és kötelezettségek jól működő új rendszere” (Arnett 2004: 12).

A szülőket és a fiatal felnőtteket meginterjúvoló kutatók véleménye szerint a „generációs szakadék”, amely az anyagi függés és a kényszerű együttélés miatt zavaró volt a különböző generációk számára, mára eltűnt. Barbara Risman szociológus szerint (idézi Jayson 2006) a szülők és a kamaszok, vagy a felnőttkor küszöbén álló fiatalok életstílusa és értékrendszere ma már alig különbözik egymástól, míg ez a különbség a baby-boom nemzedék és a nagy világválság vagy a második világháború után születettek szülei között igen jelentősnek számított.

Ironikus módon, míg a felnőtté válás időszaka sokak számára kitolódott és ez a kitolódott időszak egy újfajta szabadság lehetőségét hordozza magában, addig a korán érő fiatalok vállára eddig nem ismert nyomás nehezedik. A húszas éveikben gyermeket vállaló fiatalok „nem tartanak lépést a többiekkel”, vállalásuk kockázatos cselekedetnek tűnhet (Jong – Fast 2003). Az a felfogás tehát, hogy mindennek eljön a maga ideje, azt sugallja, hogy a családi életciklusnak mégis létezik egy kulturálisan elfogadott elvárásrendszere.

A családfejlődés modell megközelítése sokkal jobban alkalmazhatóvá vált azért, hogy faji/etnikai és az új családformákra – gyermektelen pár, egyszülős család, elvált szülők újbóli házasságkötései nyomán létrejött család, adoptálás, homoszexuális/leszbikus család, dolgozó család – vonatkozó kiegészítéseket hajtottak rajta végre (Allen – Wilcox 2000, K. Downs – Coleman – Ganong 2000, Rodgers – White 1993). Az elmélet képviselői szívesebben vizsgálnak feltevéseket, mintsem hogy elméleti alapon teljes bizonyossággal kezeljék azokat. Erre példa az apákról szóló,

KÖZELKÉP – Tanulmányok

„Korán, időben” vagy „Késő” címet viselő kutatás, amelyből kiderült, hogy a várt eredménnyel ellentétben a korán vagy időben gyermeket vállaló apákhoz képest a későn apává váló férfiak a gondoskodásban és a szülői szerepekben sokkal jobban teljesítettek. A munka, házasságkötés, gyermekvállalás sorrend vizsgálata igazolta a tanulás, munkába állás, házasságkötés és a szülővé válás egymásutániségének mentális egészségre gyakorolt jótékony hatását. Némiképp ellentmond a fenti állításnak, hogy a házasságkötés előtt gyermeket vállaló afroamerikai párok ritkábban szenvedtek depressziós tünetektől, mint a gyermekvállalás előtt házasodó társaik (Jackson 2004).

A STRUKTURÁLIS-FUNKCIONÁLIS CSALÁDELMÉLET

A strukturális-funkcionális teória szerint a család egy szociális intézmény, amely a társadalom érdekében alapvető funkciókat lát el. A családot nem a társadalomtól független rendszerként vizsgálja, hanem mint az egész társadalmat alkotó rendszer alrendszerét, mely kapcsolatban áll a többi alrendszerrel és a családot alkotó családtagok személyiségrendszereivel. Központi kérdése, hogy a család milyen funkciókat lát el a társadalomban és az egyén életében. A családi kapcsolatok, a családtagok interakciói nem esetlegesek, hanem összefüggnek egymással, a családtagok egymáshoz való viszonyából vezethetők le.

A társadalom fennmaradásának egyik alapfeltétele a gyermekszülés és a gyermekkori szocializáció, amivel megvalósul a társadalom reprodukciója. A családot alkotó családtagok személyisége stabilitásának biztosítására a család feszültségoldó tevékenysége szolgál. Parsons (1955) szerint a modern család legfőbb funkciói a reprodukció, a szocializáció és a feszültségoldás, a családtagok érzelmi kiegyensúlyozottságának biztosítása.

A családi intézményeket minták, kiszámítható gondolkodási utak és viselkedések – hitrendszer, értékrendszer és normarendszer – jellemzik, a csoportélet létfontosságú elemei köré szerveződnek és alapvető szociális feladatokat látnak el, azaz kielégítik a tagok igényeit és a közösség túlélését segítik elő. Hogy a család milyen funkciókat tölt be, azt a közösség és a szerveződés formája határozza meg. A családszerkezet, a család formája ahhoz a közösséghez igazodva változhat, amelynek részét képezi.

Az iparosodás előtti időkben vagy a tradicionális közösségekben a nagycsaládos családszerkezet volt elterjedt, magába foglalva az egész rokonságot. A nagycsaládba vagy kiterjesztett családba tartozó szülők, gyermekek, nagyszülők és a többi hozzátartozó töltötte be a közösségi funkciókat, a családi farmon gazdasági termelés folyt, a családtagok védelme biztosított volt, az idősebbek szakmát adtak a fiatalok kezébe, s közben rendet tartottak a közösség sorai közt.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Az ipari vagy modern társadalmakban már inkább a nukleáris, szűk család (férj, feleség, gyerekek) jellemző. A nukleáris család azonban már nem teljesíti a tradicionális nagycsalád által betöltött funkciókat (Goode 1963). A gazdasági termelés ma már nem otthon, hanem elsősorban gyárakban, üzletekben és nagyüzemekben folyik. A védelmi funkciókért és a társadalmi rend fenntartásáért a rendőrség, a tűzoltóság, a katonai szervezetek és mentál-egészségügyi szolgáltatók felelősek. A felnövekvő generációk nevelése és képzése az iskolákban, szakképző intézetekben és a felsőoktatási intézményekben történik. A nagycsalád azonban sok esetben továbbra is támogató szerepet tölt be.

A teória szerint napjaink társadalmában a család legalább három alapvető családi funkció ellátásáért felelős: felelősségteljesen nevelni a gyermekeket, anyagi támogatást és érzelmi biztonságot nyújtani a számukra.

1. családi funkció: a gyermekek felelősségteljes nevelése

A szülők kötelesek a megszületett gyermekükről gondoskodni, etetni, ruházni és védelmezni egészen addig, amíg önállóvá nem válik. A társadalomnak szüksége van olyan egyénekre, akik a kultúrának megfelelő szellemben nevelkedtek, és akik a közösség iránt elkötelezett csoporttagok maradnak. Mindezek eléréséhez elengedhetetlen, hogy a gyermekeket felelősségteljesen neveljék. Ez a központi feladat gyakorlatilag minden társadalomban a családra terhelődik.

Szintén a hagyományos családi funkciók közé tartozott a családtagok szexuális aktivitásának kontrollálása. A szexualitás keretek közé szorítására többek között azért is van szükség, mert csak így lehet biztosítani az utódok biztonságos nevelését és szocializációját. A reprodukció általánosan elfogadott színtere továbbra is a házaspár által alapított család. A gyermeknevelés feladatait sok esetben azonban elvált, vagy egyedülálló felnőttek, esetleg nagyszülők látják el.

2. családi funkció: a gyermekek anyagi támogatása

A család második funkcióját az anyagi támogatás biztosítása jelenti. A történelem során a család elsősorban gazdasági egységként, nem érzelmi alapokon működött (Stone 1980). A modern értelemben vett család már nem a szó hagyományos értelmében önfenntartó, gyakorlatilag minden család valamilyen külső kereső tevékenységet végez, hogy biztosítani tudja az alapvető szükségleteket, az élelmet, a ruházatot és a biztonságos lakhatást. A család által teljesítendő gazdasági szerepek közé tartozik a jövedelemszerzés, az erőforrások közös felhasználása, a fogyasztás közös meghatározása. A családtagok egymás támogatásával teremtik meg az anyagi biztonságot. A család tagjai egyéb módon is gondoskodnak egymásról, betegség esetén például felügyeletet biztosítanak egymás számára.

3. családi funkció: az érzelmi biztonság megteremtése

A család a történelem során mindenekelőtt gyakorlati funkciókat töltött be, köztük az anyagi biztonság megteremtését, mai szerepei között azonban az érzelmi biz-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

tonság funkciója is komoly súllyal esik latba (Coontz 2005). Ez persze nem azt jelenti, hogy a család képes kielégíteni minden érzelmi, társ, vagy intimitás utáni vágyat. Sőt, időnként maga a család a lelki problémák forrása. De nagy általánosságban a családok és az intim párkapcsolatok nyújtják az érzelmi támaszt felnőtt és gyermek számára egyaránt. A család az a hely, ahol az egyén szerepjáték nélkül önmagát adhatja, és akkor sem utasítják el, ha az énjének rosszabbik felét mutatja meg.

A strukturális-funkcionális megközelítés a család kultúrák közötti szerkezeti és funkcionális eltéréseit emeli ki, hangsúlyozza a család központi, különféle közösségekben betöltött szerepét, és elsősorban az ezekben a családi szerepekben bekövetkező változásokat vizsgálja. Az Egyesült Államokban az 1950-es években igen népszerűnek számító elmélet a heteroszexuális párkapcsolatra épülő nukleáris családot tekintette az egyedüli „normális” vagy funkcionális családszerkezetnek. Sőt, a családon belüli nemi szerepek funkcionalitását is igazolni igyekezett: az instrumentális vezető férj-apa feladata a család anyagi biztonságának megteremtése, ő a tekintélyszemély a családon kívül és belül. Az expresszív-emocionális vezető feleség-anya-háziasszony fő feladata az érzelmi melegség kialakítása és fenntartása a családon belül, valamint rá hárul a kisgyermek szocializációja is. Ez a felfogás tökéletesen illett a második világháború utáni időszak hangulatára, a rohamos gazdasági fejlődés közepette a férfi keresete egymagában is biztosította a család megélhetését. De a mai valóságnak már egyáltalán nem felel meg. Számtalan kritika éri a strukturális-funkcionális elméletet, mivel olyan családi idillt vázol fel, amelyben nincs sem nemek közötti, sem hatalmi egyenlőtlenség, nem léteznek házastársi konfliktusok vagy a szülők és a gyermekek között súrlódások, a családon belüli erőszak gondolata szintén meg sem fogalmazódik. Az elmélet hívei meg sem említik, hogy ami jól funkcionál az egyik közösségen belül, nem biztos, hogy éppolyan jól működik egy másikban. Ráadásul a faji/etnikai kérdéseket vagy a családszerkezet osztálykülönbségeit is figyelmen kívül hagyja. A megközelítés egyetlen aspektusával azonban a társadalomtudósok is egyetértenek: a családok alapvető közösségi funkciókat betöltő társadalmi intézmények.

A CSALÁD INTERAKCIONALISTA MEGKÖZELÍTÉSE

Már az elmélet nevéből is kiderül, hogy az interakcionista modell a társas interakciókkal, a személyes érintkezés és a társas kapcsolatok viszonyaival foglalkozik. A családon belüli kommunikációt, gesztusnyelvet, valamint az egyes családtagok megnyilvánulásait vizsgálja. A család tagjai verbális és nonverbális módon is reagálnak egymás kijelentéseire, szavaira. Ezek a kölcsönös interakciók egy önálló világot hívnak életre, egy családot konstruálnak. Más szóval, a család a tagok között folyó kapcsolatok és interakciók nyomán alakul ki. A standard családformát kép-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

viselő strukturalista-funkcionalista modellel szemben az interakcionista megközelítés szerint nem létezik standard családszerkezet. A család nem egy szabványos társadalmi egység, hanem a résztvevők egymáshoz való spontán viszonyán alapuló együttműködés.

Az interakcionista megközelítés Charles Horton Cooley és George Herbert Mead munkássága nyomán az 1920-as és 1930-as években a szociológia egyik fő irányvonalát képezte, amikor is a családkutatás önálló tudományággá nőtte ki magát. A megközelítés mind a mai napig igen népszerűnek számít.

Az interakcionista modell fő koncepciói az éntudat (az egyénnek önmagáról, saját képességeiről, jellemvonásairól és értékéről alkotott képe) és az identitástudat (az egyediség és a belső azonosság érzése). A self, az én a családi környezetben indul fejlődésnek. Elsősorban a szülők, a testvérek és a többi hozzátartozó, sőt a kortársak is rendkívül fontos szerepet játszanak egy gyermek életében. A tőlük származó visszajelzések konstruálják a gyermek énkoncepcióját. A családidentitás és a családi tradíciók interakciók nyomán, a bővülő kapcsolatrendszer és a családban kialakult rituálék által jönnek létre (Fiese et al. 2002).

Egy idekapcsolódó fogalom a 'jelentéstartam' – egy adott cselekvés vagy kijelentés szimbolikus kifejeződése. Egy férfi vagy egy nő ház körüli munkája például a szeretet és a családról való gondoskodás kifejeződése lehet (Nippert – Eng 1996), de ha ez a munka a családtagok által értéktelennek, unalmasnak minősül, értelmetlenné válik. A jelentés különböző értelmezése komoly hatással van a házastársak munkamegosztással kapcsolatos elégedettségére.

Az én és az interakció szoros kapcsolatban áll a közösségi struktúrában betöltött szerepekkel, és a nekik tulajdonított viselkedésformákkal is. Már az egészen kicsi gyermekek is képesek megkülönböztetni az anyát, az apát, a tanárt, a rendőrt stb. szerepével járó viselkedésformákat, játékaik nagy részét ezeknek a szerepeknek az utánzása teszi ki. A gyermekek a szerepjáték – az adott státuszhoz kapcsolódó viselkedés megjelenítése – által sajátítják el a különböző szerepeknek megfelelő magatartásformákat. Amikor a családhoz vagy foglalkozásokhoz köthető szerepeket öltönek magukra, a többiek megfigyelése és a velük való interakció során megy végbe a tanulási folyamat. A szerepekkel asszociálható viselkedések és attitűdök internalizálódhatnak vagy beépülhetnek az énbé.

Az interakcionista elmélet követői a következő kérdéseket vizsgálják: egy házasságban vagy egy egymás iránti elkötelezettségre épülő párkapcsolatban két önálló személy miképpen hat egymásra, hogy végül kialakul a pár identitástudata (Berger – Kellner 1970)? A családok hogyan határozzák meg az érzések helyességét (Hochschild 1979)? Milyen tevékenységek vagy tárgyak szimbolizálják egy család identitását (LaRossa – Reitzes 1993)? Milyen szerepalkotó folyamatok zajlanak a családban, amelyek által létrejönnek a tipikus férfi-női preferenciák?

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Az interakcióelméletet igen nehéz pontosan definiálni, mivel alaptézise, hogy minden család más, valamint hogy a viselkedésformák nem csak egy jelentéssel bírnak, amelyeket a családban működő egyének különféleképpen értelmezhetnek. Emiatt a család vizsgálatára irányuló kutatások értelmezése időnként némiképp nehézkes. Ezért a vizsgálatot végző kutatók megfigyelés helyett a családtagokat jellemzően a gondolataikról és viselkedésükről kérdezik, bár a résztvevők megfigyelése szintén a kutatási módszer részét képezheti.

A megközelítést gyakran érte kritika, amiért intuitív érzésekre épít, amelyeket nehéz empirikusan tesztelni. Ráadásul mivel kvalitatív elemzést végez és relatív módon szubjektív, a módszer nélkülözi a kutatáshoz nélkülözhetetlen pontosságot. Az interakcionista modell követői ezért ma már kvantitatív módszerekkel dolgoznak és pontosan dokumentált terepmunkát végeznek. Az elméletet érő legsúlyosabb kritika szerint az interakcionista túlbecsülik a saját valóságát megteremtő egyén erejét, s figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy az ember nem egy önmaga teremtetten világban él. A család választásai és a szélesebb közeg normái közti átfedés érdekes kutatás lehetőségét kínálja. Kristin Park szociológus például tanulmányozta a gyermektelen párok interakciós stratégiáit. Néhányan védekező stratégiákat alkalmaztak, s gyermektelenségük magyarázatoként biológiai okokra hivatkoztak, mások agresszíven hirdették a gyermektelen életforma minden érdemét (Park 2002).

A megközelítés nem veszi figyelembe a kulturális eltéréseket, az interakciót minden kulturális környezetben azonosnak feltételezi. A kritikák szerint az elméletnek magába kellene foglalnia azt a kérdést is, hogy „a földrajzi, faji/etnikai, osztálybeli, nemi, életkori és időbeni tényezők hogyan hatnak a család interakciójára?” (LaRossa – Reitzes 1993: 36).

A CSALÁD CSEREELMÉLETI MODELLJE

A csereelmélet a közgazdasági fogalom szociális kontextusba történő helyezését jelenti. Az 1960-as években kialakult, és az 1960–70-es években fénykorát élő megközelítés az egyénnek a személyes erőforrásai (képzettség, jövedelem, külső megjelenés) és személyisége által az emberi kapcsolatokra gyakorolt befolyását vizsgálta. Az elmélet azt is vizsgálja, hogy az egyén érzelmi bevonódása és kapcsolattól való függősége hogyan hat az egyén kapcsolati erejére.

A csereelmélet központi koncepciója, hogy az emberek erőforrásaik felhasználásával javakat cserélnek. A felek közti jutalom- és költségcseré alakítja az erőviszonyokat a családban, hatással van az otthoni feladatok megosztására, valamint a kapcsolat iránti elkötelezettségre (Sabatelli – Shehan 1993). A jutalmak és a költségek anyagi és nem anyagi természetűek is lehetnek: ajándékok, utazás, szórakozás formáját ölthetik, kimerülhet a családi fészek kölcsönös fenntartásában, jelenthet anyagi támogatást, vonzalmat, szexuális tartalmú viszonyt, érzelmi támaszt, kom-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

munikációt. A családtagok igényeinek kielégítése, a házastárs hozzátartozói iránti tisztelet, a partner barátainak elfogadása is értelmezhető a csereelmélet kontextusában.

A házasságok általában két azonos társadalmi státuszú ember között kötődnek. A kölcsönös cserére épülő, egyenlő vagy közel egyenlő kapcsolatok a jellemzők, ha azonban a csere egyensúlya megbillen, valami oknál fogva egyoldalúvá válik, az a kapcsolat felbomlásához vagy boldogtalanságához vezethet. A családon belüli döntések a házastársak rendelkezésére álló erőforrások hatása nyomán szülehetnek. A saját erőforrások vagy alternatívák nélküli emberek mások preferenciáit részesítik előnyben, ezért kis valószínűséggel lépnek ki egy rosszul működő kapcsolatból (Brehm et al. 2002).

A műltra visszatekintve az elmélet alapjait a legkisebb érdeklődés elvét megfogalmazó Willard Waller munkásságában fedezhetjük fel. A kapcsolat iránt kevésbé elkötelezett fél nagyobb hatalommal bír, alkalmas a másik fél kihasználására. Az a házasság, aki kész a házasság felbontására vagy a kapcsolat megszakítására, és nem tesz lépéseket az ügyben, nagyobb dominanciával rendelkezik (Waller 1951).

Randevúzó párok körében végzett longitudinális vizsgálat azt bizonyította, hogy a legkisebb érdeklődés elve még ma is érvényes. Az ilyen kapcsolatokban a felek mindegyike azt érzékeli, hogy a kapcsolatba való bevonódása eltér a partnerétől. A pár kevésbé bevonódott fele azt érezte, hogy nagyobb kontrollal rendelkezik, így a kapcsolat folytatása vagy megszakítása az ő döntésének függvénye. A kapcsolat stabilitása és a vele való elégedettség érzése azonban az egyenlő érzelmi bevonódás esetén figyelhető meg (Sprecher – Scheeckle – Felmlee 2006).

A csereelmélet nem áll összhangban a családi kapcsolatokat romantikusnak és emocionálisnak minősítő irányzatokkal. A randevúzó párok, a házasság, és a többi elköteleződésre épülő partnerkapcsolat, a válás, sőt még a szülő-gyermek kapcsolatok sem mentesek a felek forrásainak befolyásától. A pénz hatalom, a tehetősebb szülők gyermekei például nagyobb valószínűséggel fogadják el a szüleik értékrendjét (Luster – Rhoades – Haas 1989). „A kevesebb anyagi forrás birtokában lévő szülők számára nagyobb nehézséget okoz a fegyelem betartatása és a gyermek viselkedésének befolyásolása” (Robert Pollak közgazdász idézi Belt 2000: 22).

A csereelmélet teóriájának családra történő vonatkoztatásának kritikája szerint a teória az emberi funkciókat irracionálisan észérvek mentén működőnek fogja fel, sőt igen cinikus a szeretet/szerelem és a felelősség fogalmainak szemléletében is. Igaz, a csereelmélet képviselői nem hagyják figyelmen kívül az érzelmi kötődés és elköteleződés tárgykörét, hiszen az a partner által kínált jutalmak felismerésén alapul, ugyanakkor megjegyzi, hogy az egyenlőtlenség és/vagy a jutalmak és költségek eloszlásának kedvezőtlen aránya – hosszabb idő után – a kapcsolat romlásához vezethet (Brehm et al. 2002).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Az elmélet népszerűtlenségét talán az okozza, hogy az együttélés olyan aspektusaira világít rá, amelyekkel nem szeretnénk szembesülni. Mélységében értelmezi a párkapcsolatokban a hatalom tudatos és tudattalan megnyilvánulásait és szerepét, a források mérlegelését, a házasság és egyéb partnerkapcsolatban működő érzelmi és anyagi függőséget.

A RENDSZERELMÉLETI CSALÁDMODELL

A rendszerelméleti koncepció gyűjtőfogalomként szolgál olyan elméletek összefogására, amelyek a családot önálló intézménynek tekintik. A természettudományból eredő rendszerelméleti modellt a pszichoterapeuták alkalmazták először a családra vonatkoztatva, amely a későbbiekben a családkutatásban is szerepet kapott.

A rendszert egymással összefüggő, egységbe szerveződő elemek vagy alkotóegységek kombinációja alkotja. Egy élő szervezethez vagy egy mechanikus gépezethez hasonlóan, a család alapegységei egy egészet alkotnak, de ez az egész a tulajdonságait is tekintve túlmutat az elemek összességén. A család többnyire egy bizonyos, meghatározott módon funkcionál, az emocionális megnyilvánulások és a családtagok viselkedése a család általános jellemzőjeként foghatók fel. Minden rendszer az egyensúlyi helyzet elérésére törekszik. Akár egy úrhajót vezérlő számítógép esetében, a viselkedésről információ-visszacsatolás érkezik a központba, amely aztán a kapott információnak megfelelően reagál. A külső körülményekben vagy a rendszer belsejében bekövetkező változás beindít egy folyamatot, amelynek célja az egyensúlyi állapot helyreállítása (Whitchurch – Constantine 1993).

A családdinamikában ez a mechanizmus arra próbálja kényszeríteni a megváltozott magatartású családtagot, hogy térjen vissza a családi rendszerben elfoglalt eredeti pozíciójába. A változás bekövetkezése érdekében magának az egész rendszernek változnia kell. A rendszerelméleten alapuló családterápiának éppen ez a koncepció áll a középpontjában. Előfordul, hogy egy családban az egyik családtagot tekintik a probléma forrásának, ilyenkor a pszichológus az egész családot bevonja a terápiába, így az egész rendszert változásra készíti. Terápiás célú beavatkozás nélkül az adott család akár generációk múlva sem tudna megszabadulni a problémás magatartásformától. Irreálisnak tűnhet egy olyan eset, amikor az egyik házastárs azáltal próbálja megoldani a házasságban keletkezett nehézségeket, hogy elhagyja a családot vagy beadja a válókeresetet, mert a rendszerelmélet képviselői szerint az egyén mindig olyan családszisztemet teremt önmaga számára, amiből korábban éppen menekülni próbált.

A társadalomtudósok a rendszerelméletet kiemelték eredeti terápiás közegeből és a család általános vizsgálatára kezdték alkalmazni. Arra szerettek volna választ kapni, hogy a családi rendszer miképpen kezeli az információt, a problémákat, ho-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

gyan reagál krízises helyzetekre, illetve hogyan szabályozza a külvilággal folytatott kapcsolatait. A család határai, éppúgy mint a családtagok közti közelség-távolság, a rendszerelmélet igen fontos kérdéseit képezik (Kantor – Lehr 1975). Az iskola képviselői arra is keresik a választ, hogy a családok rituálékon és családi ünnepeken keresztül miként tudják fenntartani a családidentitás-tudatot (Broderick 1993).

Sokak szerint a modell hiányosságai éppen a specifikáció hiányából adódnak, a család egy rendszer, ez egyértelmű, de hogyan tovább? A terápiás munka során a rendszerelméleti modell igen hatékony módszer mind a terapeuta, mind a kliensek vonatkozásában. Ha a családtagok számára világossá válik a családi rendszer működése, az elméleti tudás gyakorlati alkalmazásával ők maguk is képessé válhatnak a kívánt célok elérésére. A későbbiekben az elmélet az eredeti tartalmán túlmutató határozottabb fogalmi keretrendszerrel bővült. A teória képviselői szerint a családot mint önálló rendszert szemlélő kutatási irány termékeny távlatokkal kecsegtet. A szülők gyermekekre gyakorolt hatásának vizsgálatán túl a rendszerelméleti kutatók nem hagyják figyelmen kívül a gyermek által a családra kifejtett hatásokat sem. E kutatás szellemében született meg pl. a *Children's Influence on Family Dynamics: The Neglected Side of Family Relationships* (A gyermekek hatása a család dinamikára: a családi kapcsolatok mellőzött oldala) (Crouter – Booth 2003).

A család határainak vizsgálata már eddig is jó néhány kutatás kiindulási pontját képezte. A család határainak elmosódása (Boss 1997) gyakori a mostohagyermeket nevelő családokban, amely olyan kérdéseket vethet fel pl. hogy az elvált szülők gyermeke egyidejűleg egy vagy két (esetleg) több családnak is tagja-e? A korábbi házastárs és hozzátartozói relatíve még mindig a családhoz tartoznak-e (Stewart 2005)?

A család rendszerelmélet alapú vizsgálata metodikailag meglehetősen összetett folyamat (O'Brien 2005). A modell egyik gyenge pontja, hogy nem foglalkozik a társadalmi struktúrával. A család munkahelyi, iskolai, felekezeti és kiterjesztett családdal folytatott interakcióit érintheti ugyan, de a gazdasági lehetőségek szerkezetét, a faji/etnikai és nemi specifikációkat és a nagyobb társadalmi közösség ismérveit nem analizálja.

A CSALÁD KONFLIKTUSMODELLJE ÉS A FEMINISTA ISKOLA

Mindannyian úgy szeretünk gondolni a családra, mint a minden családtag számára előnyös egységre. A szociológusok évtizedeken keresztül nem is beszéltek másról, mint a tradicionális családi szerepek társadalmi funkcióiról, figyelmen kívül hagyva a nemi különbségeket, a családon belüli hatalmi viszonyokat és privilégiumokat.

A konfliktusmodell és a feminista iskola lerántotta a leplet a látens konfliktusokról és egyenlőtlenségekről. A konfliktusmodell éppen a strukturális-funkcionális elmélet ellenpontját képezi. Nem minden családi működés jó, nem minden viselkedésforma hat pozitívan a család jóllétére, ami jó az egyik családtag számára, nem

KÖZELKÉP – Tanulmányok

szükségszerűen jó a másoknak. A családi interakciók részeként a családon belüli erőszak és a közös nyaralás esete éppúgy megeshet – előfordul, hogy mindez egyetlen nap leforgása alatt.

A konfliktusmodell képviselői a hatalomra, egész pontosan az egyenlőtlen hatalmi viszonyokra hívják fel a figyelmet. Elméletük a hatalom megosztása vonatkozásában magyarázattal szolgál olyan hétköznapi dolgokra is, mint a háztartási feladatok felosztása férj és feleség között. Mivel a családon belüli erőfölény külső forrásból táplálkozik, ezért a modell hívei előszeretettel foglalkoznak a nagyobb társadalmi közeg politikai és gazdasági szervezettségének mintázataival. Az elmélet gyökerei az osztálykülönbségeket kutató Karl Marxig nyúlnak vissza. Marx munkatársa Friedrich Engels, az elméletet a családra vonatkoztatva arra a következtetésre jutott, hogy a kapitalista társadalomban a családon és a házasságon belüli problémák forrása az osztályegyenlőtlenség. Az 1960-as években a marxista teória iránt élenkülő érdeklődés a családra alkalmazott konfliktusmodellt egy más irányba terelte. Marx és Engels még szigorúan a gazdasági különbségekkel foglalkozott, a feltörekvő feminista megközelítés viszont a nemi szerepek rendszerére kezdte alkalmazni a konfliktusmodellt, azaz a férfiak és a nők kapcsolatára és erőviszonyaiban megmutatkozó különbségekre fókuszált, a nagyobb társadalmi összefüggéseket és a családon belüli kapcsolatokat vizsgálva.

Noha a feminista iskolán belül több irányzat létezik, a figyelem középpontjában gender-kérdések állnak. A megközelítés egységes álláspontja szerint a családon és a társadalmon belüli férfidominancia hátrányosan érinti a nőket. A patriarchátus, miszerint a férfiak hatalmat gyakorolnak a nők fölött, a feminista modell fókuszának egyik központi eleme.

A két elméleti modellt a családon belüli egyenlőtlenséget helyezi vizsgálata középpontjába. A feminista irányzat a nőkre és az őket érő befolyásokra irányítja a figyelmet. A nők által végzett otthoni munka mindaddig láthatatlan maradt a társadalomtudomány számára, amíg a feminista iskola fel nem hívta a figyelmet a házimunkára, mint önmagában is gazdasági értékkel bíró tevékenységre. A feminista modell lehetővé tette, hogy olyan dolgok is felszínre kerüljenek, amelyek korábban elkerülték a figyelmet. A társadalomtudomány számára is ismertté váltak az olyan durva cselekedetek, mint a feleség bántalmazása, a házasságon belüli erőszak, a gyermekbántalmazás vagy a többi családon belül elkövetett agresszió. Ezek a drasztikus viselkedésformák korábban is léteztek, de senki nem vett róluk tudomást vagy kezelte társadalmi problémaként őket. A feministák mutattak rá a házimunka megosztásának egyenlőtlenségére, valamint a konvencionális férfi-női szerepek mindkét nemet érintő káros hatásaira.

A korábban jellemzett családszociológiai iskoláktól eltérően a feminista modellt az elmúlt negyven esztendő politikai és társadalmi változásai hívták életre. Az irányzat missziója, hogy az ismereteket tudatosan felhasználva merjen a társa-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

dalom szembezállni és véget vetni a nők és az alárendelt státuszban élő egyének társadalmi osztálykülönbségen alapuló, faji, etnikai, kor szerinti vagy szexuális elnyomásának. A feminista irányzatnak köszönhető a gyökeres változás, hogy a bérezést többé nem befolyásolhatják nemi vagy faji különbségek, válás esetén már nem csorbulnak a nők jogai, a nők és a gyermekek szexuális és fizikai bántalmazása retorzíót von maga után, lehetővé vált az abortusz, valamint hogy a fogamzásgátlás az egészségügyi rendszer által támogatott területté vált. A feministák álltak ki a nők fizetés nélkül végzett munkájának elismerése és támogatása, a férfiak házimunkába és gyermeknevelésbe történő nagyobb mértékű bevonása mellett, a magas színvonalú gyermekellátást és a betegség miatt munkából távolmaradó szülő fizetett szabadságát támogatják. A családterápia átalakítására is hatással kívántak lenni, hogy a terapeuta előtt feltáruljanak a családon belüli nemi alapú egyenlőtlenségek, illetve hogy a nők jogait illetően kellő körültekintéssel járjanak el.

A konfliktus alapú és a feminista megközelítést a privilegizált helyzetben lévők nehezen tudják elfogadni. A társadalomtudósok egy része politikai tartalommal túlságosan telítettnek, értékterheltnek, képviseltnek találja ahhoz, hogy tudományosan elfogadható kategóriát képezzen. A kutatók egy része a feminista megközelítést gyenge lábakon álló, történelmi alapot nélkülöző irányzatnak tekinti. A patriarchátus intézménye viszont, amely a primitív társadalmak időszakától kezdve egészen az iparosodás utáni időszakig végigkísérte az emberiség történetét, analitikus kategóriaként eredeti jelentését elveszíteni látszik.

A feminista szemléletet rendszeres támadás éri a média, a politika, a vallási vezetők és a tudomány részéről is. A megközelítés kritikusai attól tartanak, hogy a nők jogainak túlzott megerősítése káros hatással lehet a házasság intézményére és a benne növekvő gyermekekre.

A feminizmus negatív hatásait az elmélet képviselői erősen vitatják. Szerintük lándzsát törni a hagyományos nukleáris családmódel mellett – akár a nők egyenjogúságának és jólétének sérelmére is – etikátlan dolog. Kitartanak azon álláspontjuk mellett, hogy a családszerkezet szempontjából más működőképes, hatékony szerkezeti formák is léteznek (Stacey 1993).

A BIOSZOCIÁLIS CSALÁDMODELL

A család szociobiológiai vagy evolúciós pszichológiai megközelítése „a pszichoszociális tényezőket fiziológiai, genetikai és evolúciós elemekkel kapcsolja össze” (Booth – Carver – Granger 2000: 1018). A bioszociális modell szerint az emberi viselkedés, azon belül is elsősorban a családban megnyilvánuló magatartásformák az ember anatómiai/fiziológiai adottságai, a genetika, valamint a hormonműködés befolyása alatt állnak.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A bioszociális elmélet térhódítása az elmúlt huszonöt esztendőben ment végbe. A kutatók az elmélet segítségével tanulmányozták a szexuális ragaszkodást, a gyermekvállalással kapcsolatos döntéseket, a szülői magatartást, a szülő-gyermek kapcsolatot, a felnőttek és gyerekek esetében megfigyelhető gender különbségeket, a szexuális érési folyamatokat és szexuális viselkedést, az udvarlást és a párválasztást, valamint a házasság stabilitását és színvonalát (Booth – Carver – Granger 2000).

A ma emberének viselkedése is értelmezhető a bioszociális elmélet kontextusában. A túlélést segítő viselkedésformák genetikailag kódoltak, s ezt az evolúciós örökséget a generációk egymásra örökölték. Az elmélet gyökerei Charles Darwin a *Fajok eredete* (1859) című művéből eredeztethetők. Darwin szerint a fajok fejlődésében „a legfittebb túlélésének”, az életerős példány megmaradásának elve érvényesül. Az adott fajnak csak a legerősebb, intelligensebb és legjobban alkalmazkodni tudó tagjai képesek a faj megerősödését és fennmaradását szolgáló reprodukcióra. Az evolúciós elmélet mai változatában a gének túlélése, az úgynevezett inkluzív fitness fontosabbnak tűnik, mint az egyén túlélése. A védelmező magatartás célja az örökítő anyagot hordozó utód fennmaradásának és reprodukciójának biztosítása, nem pedig közvetlenül az egyén védelme (Dawkins 1976). A bioszociális elmélet szerint bizonyos, eredetileg a túlélést szolgáló emberi viselkedésformák, „természetes” adottságaink, ezért nehéz rajtuk változtatni. A hagyományos nemi szerepek például a vadászó-gyűjtögető életformát folytató közösségek örökségeként maradtak ránk. A férfiak agresszívbak, mint a nők, a nők feladata az utód gondozása stb. – ezek mind a klasszikus biológiai örökségünk részei.

A mai családi mintázatok vonatkozásában is magyarázattal szolgálhat a bioszociális modell. A kutatások szerint a gyermek abúzusát az esetek túlnyomó részében a nem vér szerinti szülő követi el. A mostohaszülők kevesebb pénzt és energiát fektetnek a gyermek fejlődésébe és a jövőjének formálásába (Case – Lin – McLanahan 2000). Az elmélet szerint a vér szerinti szülők „természetes” módon védelmezik genetikai génkészletük hordozóját. A szociobiológusok rámutatnak, hogy a biológiai predispozíciók nem azt jelentik, hogy az egyén viselkedésének befolyásolása vagy megváltoztatása nem lehetséges a közösség struktúrája által. A természetes adottságok (a gének, a hormonok és az agyi működések) és a környezet hatása (kulturális és szociális viszonyok) az emberi attitűdökre és magatartásformákra egymással karöltve hatnak. Egy vizsgálati eredményből kiderült, hogy a házaspárok szerepfőnyben lévő férfi tagjánál mért magas tesztoszteronszint a házasság gyenge színvonalával korrelált, míg a jobban működő házasságoknál alacsonyabb hormonszintet mértek. Más szóval, „a tesztoszteron egyes esetekben pozitív, máskor negatív hatást gyakorol az emberi viselkedésre” (Booth – Johnson – Granger 2005: 483). Michael Rutter pszichiáter írta le, hogy „a kvantitatív genetikai kutatások erős kölcsönhatást találtak a genetikai és környezeti tényezők között, az emberi megnyilvánulásokat ezért

KÖZELKÉP – Tanulmányok

nem lehet egyik vagy másik összetevőnek tulajdonítani, hiszen egymással interdependens viszonyban vannak” (Rutter 2002: 1–2).

Hosszú időn át az emberi viselkedést magyarázó biológiai elméleteket az egyenlőtlenség és az elnyomás teóriáinak igazolására használták. Így a kutatók egy része mind a mai napig a biológiai hatások determinista megközelítése iránt elkötelezett. A gyermektelen partnerkapcsolatok és a nők elhelyezkedésének általános kritikája alapjául is az evolucionista elméletek szolgálnak. Ugyanakkor a mostohacsaládok és az örökbefogadás vonatkozásában a kutatók elismerik, hogy vannak jól működő példák. David Popenoe szociológus szerint viszont ezek a „nem természetes” családformák ellentétesek az evolúciós örökségünkkel, ezért arra a következtetésre jutott, hogy „nekünk, a társadalom tagjainak cselekednünk kell a mostohacsaládok szaporodásának megállítása érdekében” (Popenoe 1994: 21). Nem meglepő, hogy az ehhez hasonló kijelentések miatt a bioszociális modell a politika és a tudomány szempontjából is igen ellentmondásosnak tűnik.

Mindenesetre az elmélet a kutatók számára érdekes kutatási témákat kínál. Az evolucionista modell jegyében végzett vizsgálati eredmények derítettek fényt arra is például, hogy a férfi partner magas tesztoszteronszintje gyenge házasságot, gyakoribb házasságon kívüli szexuális kapcsolatot és magasabb válási rátát indukál (Booth – Dabbs 1993). A férj és feleség hasonlóan alacsony tesztoszteronszintje erősebb házastársi kötődést, jobb problémamegoldó képességet és támogató közeget teremt.

Kutatók szerint a bioszociális alapú családmódel-kutatás a következő évtizedekben robbanásszerű fejlődésnek indulhat (Booth – Carver – Granger 2000). A család-szociológusoknak az értelmezést illetően azonban körültekintően kell eljárniuk az ideológiai visszasságok miatt – a biológia determináns szerepét hirdető elmélet és az evolucionista modell érvénytelenségét hirdető nézetek között kell egyensúlyozniuk.

Összegzés

A család minden történeti korban, minden társadalomban jelen van, azonban mérete, szerkezete, funkciói, ideálisnak tekintett jellemzői folyamatosan módosulnak, így egyszerre jellemzi állandóság és nagyfokú adaptációs képesség. A tanulmány az angolszász szociológiai szakirodalom segítségével mutatta be a család intézményének és annak működési mechanizmusainak változásait. Az elméletek sokszínűsége rávilágít arra, hogy nem lehetséges egységes családfogalmat alkotni. Az elméleti szempontokon keresztül analizálhatjuk, rendszerezhetjük és értelmezhetjük a családi mintázatokat és gyakorlatokat. Az egyes szempontrendszerek időnként kiegészítik egymást, más esetekben ellentmondanak egymásnak.

A családkülönböző elméleti megközelítései eltérő módon magyarázzák a családdal kapcsolatos jelenségeket. A családkökológiai felfogás szerint a társadalom nem

KÖZELKÉP – Tanulmányok

határozza meg az egyes családtagok viselkedését. Bizonyos kereteket, gátakat szab, ugyanakkor lehetőségeket és esélyt kínál. A családok ökológiája több szinten vizsgálható, egészen a közvetlen környezettől a globális hatásokig. A családökológusok a családok kölcsönös függőségi viszonyát hangsúlyozzák, amely szerint a családok egymástól és a fizikai-biológiai környezettől is függenek.

A családfejlődés elmélet magát a családot helyezi a vizsgálat fókuszába. Abból az alapfeltételezésből indul ki, amely szerint a család kiszámítható módon időről időre átalakulási folyamaton megy keresztül. A fiatalok megismerkedésük után házasságot kötnek, majd gyermekeket vállalnak, akik ha felnőtté válnak, elköltöznek a szülői házból. Ez alapján a családi élet bizonyos konvencionális mintákat követ. Napjainkban azonban egyre jellemzőbb, hogy a különböző életszakaszok összemóldnak, vagy felcserélődnek.

A strukturalista-funkcionalista megközelítés a családot egy társadalmi rendszerként értelmezi. A családi kapcsolatok, a családtagok interakciói nem esetlegesek, hanem összefüggnek egymással, a családtagok egymáshoz való viszonyából vezethetők le. A családot nem a társadalomtól független rendszerként vizsgálja, hanem mint az egész társadalmat alkotó rendszer alrendszerét, mely kapcsolatban áll a többi alrendszerrel és a családot alkotó családtagok személyiségrendszerével. Központi kérdése, hogy a család milyen funkciókat lát el a társadalomban és az egyén életében.

Az interakcionista modell a társas interakciókkal, a személyes érintkezés és a társas kapcsolatok viszonyait, a családon belüli kommunikációt tanulmányozza. Az elmélet szerint a család nem egy szabványos társadalmi egység, hanem a résztvevők egymáshoz való spontán viszonyán alapuló együttműködés. Minden család más, ezért nem létezik standard családszerkezet.

A cseereelméleti megközelítés az egyén személyes erőforrásait és személyisége által az emberi kapcsolatokra gyakorolt befolyását vizsgálja. A cseereelmélet központi koncepciója, hogy az emberek erőforrásaik felhasználásával javakat cserélnek, a családban is ez alakítja az erőviszonyokat, ami hatással van a családon belüli munkamegosztásra és a kapcsolat iránti elkötelezettségre.

A rendszerelméleti családmódel az olyan elméleteket foglalja magába, amelyek a családot önálló intézménynek tekintik. A családot olyan rendszerként ábrázolják, amely egymással összefüggő, egységbe szerveződő elemek vagy alkotóegységek kombinációit alkotja. Az emocionális megnyilvánulások és a családtagok viselkedése a család általános jellemzőjeként foghatók fel.

A család konfliktusmodellje és a feminista iskola az egyenlőtlen hatalmi viszonyokra hívja fel a figyelmet, a családon belüli egyenlőtleniséget helyezi vizsgálatának középpontjába. A konfliktusmodell szerint nem minden családi működés jó, nem minden viselkedésforma hat egyformán pozitívan a családtagok jóllétére. A családtagok között egyenlőtlen hatalmmegosztás figyelhető meg. A feminista iskolák ál-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

lásponjtja szerint a családon és a társadalmon belüli férfidominancia hátrányosan érinti a nőket, ami az egész család működésére is hatással van.

A bioszociális elmélet alapján az emberi attitűdöket és a családban megnyilvánuló magatartásformákat az emberek biológiai adottságai, illetve a kulturális és szociális viszonyok együttesen befolyásolják. Így például a hagyományos nemi szerepek is genetikailag kódoltak, mivel a nemek szerinti munkamegosztás a régebbi korokban a túlélést szolgálta.

A társadalom folyamatosan változik, új struktúrák és viszonyrendszerek alakulnak. Ezek a folyamatok a jövő tervezésének lehetőségeit, a párválasztási szokásokat és a családot sem hagyják érintetlenül. A hagyományos családmodelltől és nemi szerepektől való eltávolodást sokan a család válságaként értelmezik. A válság jeleiként olyan demográfiai tendenciákat azonosítanak, mint például a házasságban élők számának csökkenése, a házasságon kívüli együttélések számának növekedése, az egyszülős családok növekedése. Ezzel szemben áll az a nézőpont, amely szerint a család belső viszonyainak átalakulása és a család funkciói közötti hangsúlyeltolódás szükségszerű, hiszen ez biztosítja a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodását. A korábbi nemzedékekhez képest az életformák sokkal változatosabbak, az ezek közötti választás nagyobb rugalmasságot tesz lehetővé. Az alternatív életformák egyre elfogadottabbá válnak, aminek következtében újabb és újabb családformák fejlődnek ki. Ezeket a változásokat azonban nem minőségi romlasként értelmezik, a különböző családformák más-más értékeket hordoznak.

Irodalom

- Aldous, J. (1996): *Family Carrers: Rethinking the Developmental Perspective*. Thousand Oaks, CA. Sage Publications
- Allen, K. R. – Wilcox, K. L. (2000): *Gay/Lesbian Families Over the Life Course*. In: Price, S. – McKenry, P. – Murphy, M. (eds.): *Families Across Time: A Life Course Perspective: Readings*, CA, Roxbury, Los Angeles: 51–63.
- Amato, P. R. (et al.) (2003): *Continuity and Change in marital Quality between 1980 and 2000*. In: *Journal of Marriage and Family* 65(1): 1–22.
- Arnett, J. J. (2000): *Emerging Adulthood: A Theory of Development from the Late Teens through the Twenties*. In: *American Psychologist* 55(5): 469–480.
- Arnett, J. J. (2004): *Emerging Adulthood: The Winding Road from the Late Teens through the Twenties*. Oxford University Press, London
- Bengston, V. L. – Biblarz, T. J. – Roberts, E. L. (2007): *How Families Still Matter: A Longitudinal Study of Youth in Two Generations*. In: Skolnick, A. S. – Skolnick, J. H. (eds.): *Family in Transition*. 14th edition. Pearson Allyn and Bacon, Boston: 315–324.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Berger, P. – Kellner, H. (1970): Marriage and Construction of Reality. In: H. P. Dreitzel (ed.): *Recente Sociology* No. 2. Macmillan, New York: 49–72.
- Bianchi, S. – M. Casper, L. M. (2000): American Families. *Population Bulletin* 55(4). Population Reference Bureau, Washington, DC
- Bogenschneider, K. (2006): *Family Policy Matters: How Policymaking Affects Families and What Professionals Can Do*. 2nd edition. NJ: Erlbaum, Mahwah
- Booth, A. – Carver, K. – Granger, D. A. (2000): Biosocial Perspectives on the Family. *Journal of Marriage and Family*. 62(4): 1018–1034.
- Booth, A. – Crouter, A. C. (2001): Does It Take a Village? Community effects on children, adolescent, and families. NJ: Erlbaum, Mahwah
- Booth, A. G. – Dabbs, J. M. (1993): Testosterone and mens marriages. *Social Forces*, 72: 463–477.
- Booth, A. – Johnson, D. R. – Granger, D. A. (2005): Testosterone, marital quality, and role overload. *Journal of Marriage and Family*, 67(2): 483–498.
- Boss, P. (1997): *Ambiguity: A factor in family stress management*. University of Minnesota Extension publication, St. Paul, MN
- Bould, S. (2003): Caring neighborhoods: Bringing up the kids together. *Journal of Family* 24: 427–447.
- Brehm, S. S. et al. (2002): *Intimate Relationships*. 3rd edition. McGraw-Hill, New York
- Broderick, C. B. (1993): *Understanding family process: Basics of family systems theory*. Calif: Sage Publications, Newbury Park
- Bronfenbrenner, U. (1979): *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Harvard University Press, Cambridge
- Brooks, C. (2002): Religious Influence and the Politics of Family Decline Concern: Trends, Sources, and U.S. Political Behavior. *American Sociological Review* 67: 191–211.
- Bubolz, M. M. – Sontag, M. S. (1993): Human Ecology Theory. In: Boss, P. G. W. – Doherty J. – LaRossa, R. – Schumm, W. R. – Steinmetz, S. K. (eds.): *Sourcebook of Family Theories and Methods: A Contextual Approach*. Plenum, New York: 419–448.
- Case, A. – Lin, I. F. – Lanahan, S. (2000): Educational Attainment in Blended Families. Working Paper. National Bureau of Economic Research
- Cherlin, A. J. (2005): American Marriage in the Twenty-First Century. *The Future of Children* 15(2): 33–55.
- Coontz, S. (1992): *The Way We Never Were: American Families and the Nostalgia Trap*. Basic Books, New York

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Coontz, S. (2005): *Marriage, a History: From Obidience to Intimacy, or How Love Conquered Marriage*. Viking, New York
- Crouter, A. C. – Booth, A. (eds.): 2003. *Children's influence on family dynamics: The neglected side of family relationships*. NJ: Erlbaum, Mahwah
- Dawkins, R. (1976): *The Selfish Gene*. Oxford University Press
- Downs, K. – Coleman, M. – Ganong, L. H. (2000): *Divorced Families Over the Life Course*. In: Price, S. J. – McKenry, P. C. – Murphy, M. J. (eds.): *Families across time: A life course perspective, readings*. Roxbury, Los Angeles: 24–36.
- Duncan, G. J. – Brooks-Gunn, J. (2002): *Family poverty, welfare reform, and child development*. *Child Development* 71: 188–196.
- Dunphy v. Gregor (1994). 136 N.J. 99. In: Lind, Göran: *Common Law Marriage. A Legal Institution for Cohabitation*. Oxford University Press
- Edin, K. – Kefalas, M. (2005): *Promises I Can Keep: Why Poor Women Put Motherhood Before Marriage*. University of California Press, Los Angeles
- Elder, G. H. et al. (1995): *Inner-city Parents under Economic Pressure: Perspectives on the Strategies of Parenting*. *Journal of Marriage and Family* 57: 771–784.
- Fields, J. (2004): *America's Families and Living Arrangements: March 2000*. *Current Population Reports (Series P20-537)*. Census Bureau, Washington, DC
- Fiese, B. H. et al. (2002): *A Review of 50 Years of Research on naturally Occurring Family Routines and Rituals: Cause for Celebrations?* *Journal of Family* 16: 381–390.
- Furstenberg, F. F. et al. (2004): *Growing Up Is Harder To Do*. *Contexts* 3(3): 33–41.
- Furstenberg, F. F. (2005): *Banking on Families: How Families Generate and Distribute Social Capital*. *Journal of Marriage and Family* 67(4): 809–821.
- Gardner, S. (1990): *Images of Family Life over the Family Life Circle*. *Sociological Quarterly* 31: 77–92.
- Giddens, A. (1992): *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societes*. Polity, Cambridge
- Giddens, A. (1999): *Risk and Responsibility*. In: *The Modern Law Review*. 62(1): 1–10.
- Goode, W. (1963): *World Revolution and Family Patterns*. Free Press. New York
- Hochschild, A. (1979): *Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure*. *American Journal of Sociology* 85: 551–575.
- Hogan, D. P. – Astone, N. M. (1986): *The Transition to Adulthood*. *Annual Review of Sociology* 12: 109–130.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Jackson, P. B. (2004): Role Sequencing: Does Order Matter for Mental Health? *Journal of Health and Social Behavior* 45: 132–154.
- Jamieson, L. (2011): Intimacy as a Concept: Explaining Social Change in the Context of Globalisation or Another Form of Ethnocentricism? In: *Sociological Research Online* 16.
- Jayson, S. (2006): Is 'Failure to Launch' Really a Failure? *USA Today*, March 16.
- Jong-Fast, M. (2003): Out of Step and Havin a Baby. *New York Times*, October 5.
- Kantor, D. – Lehr, W. (1975): *Inside the Family: Toward a Theory of Family Process*. Jossey-Bass, San Fransisco
- Knoester, C. – Haynie, D. (2005): Community Context, Social Integration into Family, and Youth Violence. *Journal of Marriage and Family* 67: 767–780.
- Kreider, R. M. – Fields, J. M. (2005): Living Arrangements of Children: 2001. *Current Population Reports P 70–104*. Census Bureau, July Washington, DC
- Kurz, D. (2002): Poor Mothers and The Care of Teenage Children. In: Cancian, F. – Kurz, D. – London, A. S. – Reviere, R. – Tuominen, M.C. (eds.): *Child Care and Inequality: Rethinking Care Work for Children and Youth*. Routledge, London and New York: 23–36.
- LaRossa, R. – Reitzes, D. C. (1993): Symbolic Interactionism and Family Studies. In: Boss, P. G. – Doherty, W. J. – LaRossa, R. – Schumm, W. R. – Steinmetz, S. K. (eds.): *Sourcebook of Family Theories and Methods: A Contextual Approach*. Plenum, New York: 135–163.
- Lugo Steidel, A. G. – Contrearras, J. M. (2003): A New Familism Scale for Use with Latino Populatons. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences* 25(3): 312–30.
- Luster, T. – Rhoades, K. – Haas, B. (1989): The Relation between Parental Values and Parenting Behavior: A Test of the Kohn Hypothesis. *Journal of Marriage and Family* 51: 139–147.
- Luthar, S. S. (2003): The Culture of Affluence: Osychological Costs of Material Wealth. *Child Development* 74: 1581–1593.
- Maccoby, E. E. (1998): *The Two Sexes: Growing Up Apart; Coming Together*. Belknap/Harvard University Press, Cambridge
- Macionis, J. J. (2006): *Society: The Basics (Custom Edition with Study Guide)*. Publisher: Ingram
- Martin, T. C. – Bumpass, L. L. (1989): Recent trends in marital disruption. *Demography*, 26: 37–51.
- Mather, M. – Rivers, K. L. (2006): *The Concentration of Negative Child Outcomes in Low-income Neighborhoods*. Annie E. Casey Foundation and Population Reference Bureau, Washington, DC

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Mattessich, P. – Hill, R. (1987): Life Circle and Family Development. In: Sussman, M. B. – Steinmetz, S. K. (eds.): Handbook of Marriage and the Family. Plenum. New York: 437–469
- McLanahan, S. – Donahue, E. – Haskins, R. (2005): Introducing the Issue. The Future of Children 15(2): 3–12.
- McPherson, M. – Smith-Lovin, L. (2006): Social Isolation. In: America: Changes in Core Discussion Networks over Two Decades. American Sociological Review 71 (June): 353–75.
- Murdock, G. P. (1949): Social Structure. Free Press, New York
- Nippert – Eng, C. E. (1996): Home and Work: Negotiating Boundaries through Everyday Life. University of Chicago Press, Chicago
- O'Brien, M. (2005): Studying Individual and Family Development: Linking Theory and Research. Journal of Marriage and Family 67: 880–890.
- Park, K. (2002): Stigma Management among the Voluntarily Childless. Sociological Perspectives 45: 21–45.
- Popeone, D. (1994): Sociology by David Popenoe. Prentice Hall PTR
- Sabatelli, R. M. – Shehan, C. L. (1993): Exchange and Resources Theories. In: Boss, P. – Doherty, W. J. – LaRossa, R. – Schumm, W. R. – Steinmetz, S. K. (eds.): Sourcebook of Family Theories and Methods. Plenum, New York: 385–411.
- Scanzoni, J. H. (2001): The household in its neighborhood and community. Journal of Family Issues, Special Issue 22(2).
- Sirjamaki, J. (1948): Cultural Configurations in the American Family. American Journal of Sociology 53(6): 464–470.
- Smock, P. J. – Gupta, S. (2002): Cohabitation in Contemporary North America. In: Booth, A. – Crouter, A. C. (eds.): Just Living Together: Implications of Cohabitation in Families. NJ: Erlbaum, Mahwah: 53–84.
- Sprecher, S. – Scheeckle, M. – Felmlee, D. (2006): The Principle of Least Interest: Inequality in Emotional Involvement in Romantic Relationships. Journal of Family Issues 27(9): 1255–1280.
- Stacey, J. (1996): In the Name of the Family: Rethinking Family Values in the Postmodern Age. Beacon Press, Boston
- Stewart, S. D. (2005): Boundary Ambiguity in Stepfamilies. Journal of Family Issues 26(7): 1002–1029.
- Stone, L. (1980): The Family, Sex and Marriage in England, 1500–1800. Harper and Row, New York
- Struening, K. (2002): New Family Values: Liberty, Equality and Diversity. MD: Rowman and Littlefield, Lanham

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Twenge, Jean M. – Campbell, W. Keith – Foster, Craig A. (2003): Parenthood and Marital Satisfaction: A Meta-Analytic Review. In: Journal of Marriage and Family. 65(3): 574–583.
- Wagmiller, R. L. et al (2006): The Dynamics of Economic Advantage and Children's Life Chances. American Sociological Review 71(5): 847–66.
- Waite, L. J. – Gallagher, M. (2000): The Case for Marriage: Why Married People Are Happier, Healthier and Better Off Financially. Doubleday, New York
- Waite, L. J. (2001): The Family As Social Organization: Key Ideas for the Twenty-first Century. Contemporary Sociology 29: 463–499.
- Whitchurch, G. G. – Constantine, L. L. (1993): Systems Theory. In: Boss, P. – Doherty, W. J. – LaRossa, R. – Schumm, W. R. – Steinmetz, S. K. (eds.): Sourcebook of Family Theories and Methods. Plenum, New York 325–352.
- Whitehead, B. D. – Popenoe, D. (2006): The State of Our Unions 2006: The Social Helath of Marriage in America. Piscataway, NJ: Rutgers University, National Marriage Project
- Yorburg, B. (2002): Family Realities: A Global View. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall

A jóléti rendszer átalakulásának hatása a helyi önkormányzatok szerepének változására

CSOBA JUDIT

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

1. A jóléti paradigma átalakulása

A nyugat-európai jóléti államok a 70-es évek közepétől fokozatosan erősödő gazdasági és társadalmi kihívásokkal szembesültek. Ezek háttérben egyfelől a mind nagyobb mértékben térhódító, s a kilencvenes évek elejére meghatározó szereplővé váló globalizáció, technikai modernizáció és a térség demográfiai szerkezetének átalakulása állt.

A globalizált világban a nemzethatárok kereti között működő jóléti államok az ellátó és szolgáltató rendszer, valamint a szociális jogok átformálása nélkül már nem képesek betölteni eredeti funkciójukat. A jóléti rendszerek átfogó reformja főként azért elkerülhetetlen, mert nem átmeneti válságtünetről van szó, hanem – a legtöbb elemző szerint (Pierson 1998, Scharpf 1999, Scharpf – Schmidt 2000, Pierson 2001) – a Bismarck által megalapozott és az eddig ismert jóléti állam alapvető működési elvei kérdőjeleződnek meg. A külső és belső kényszerek hatására – öregedő társadalom, csökkenő születési arányszámok, átalakuló családmodellek, változó szerepek a nemek között, a szolgáltatási szektor térhódítása az ipar rovására, az új „humán erőforrás kímélő” technológiák megjelenése stb. – egyfelől új és elmélyült egyenlőtlenségi viszonyok, másfelől az ezek kezelésére képtelen, folyamatosan romló anyagi és társadalmi helyzet alakult ki az egyes országokban. Mindezek következtében új utakat kellett találni a gazdasági és társadalmi kihívásokra és a posztindusztriális társadalom folyamatosan növekvő egyenlőtlenségi viszonyainak kezelésére.

A jóléti állam válságával kapcsolatos kilábalási kísérletek meghatározó elméleti modellje a kilencvenes években a „harmadik út” keresése volt. Ennek képviselői a közfeladatokból minimális szerepet vállaló liberális állam és a „túlgondozó” jóléti állam közötti modell kialakításában vélték megtalálni a megoldást.

A harmadik út keresésére irányuló kísérletek nem a kilencvenes években jelentek meg először, hanem a XX. század elején. Azóta különböző formában és eszmearamlathoz kötődve tűntek fel, s különösen a gazdasági válságok idején erősödnek meg Európa társadalmaiban.

A „harmadik utas kísérletek” egyik jellemző példája a két világháború közötti Magyarország „produktív szociálpolitika” modellje is. A modell kidolgozása Kovrig

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Béla szociálpolitikus és Esztergár Lajos pécsi polgármester nevéhez fűződik. Kovrig szerint a szegények segélyezése helyett produktív, azaz a „nemzetileg érdemes magyarokat” előállítani képes szociálpolitikát kell kialakítani. Úgy vélte, a szociális állam megteremtéséhez a „keresztény nemzeti munkarenden” át vezet az út. Produktív szociálpolitikai modelljét „harmadik útként” a liberális gazdaságpolitikával és a marxi szocializmussal szembenállóként határozta meg. A munkanélküliség „produktív” megszüntetésének módját önálló egzisztenciák megteremtésében és fenntartásában látta. Az elmélet gyakorlati megvalósításához Esztergár Lajos pécsi polgármester ún. Közjóléti Szövetkezetek felállításával látott hozzá, melynek keretében a rászorulóknak nem pénzbeli segélyeket, hanem az önálló gazdálkodás kialakításához szükséges feltételeket (tenyészállatot, földet, vetőmagot, szerszámot stb.) biztosított. A settlement jellegű szegénygondozást összekötötték anyagi, egészségügyi és kulturális szolgáltatással, s arra törekedtek, hogy a szegények önálló termelővé, és ezáltal önfenntartóvá váljanak. Az anyagi önállóság mellett a program további célja volt, hogy a rászoruló az erkölcsi nevelés keretében keresztény és nemzeti életformájú és mentalitású tagjaivá váljanak a korporatista berendezkedésű államnak. Esztergár kísérleti programját az 1940. évi XXIII. törvény emelte nemzeti programmá, amely létrehozta a modellkísérleti programok koordinálására és továbbfejlesztésére az Országos Nép- és Családvédelmi Alapot (ONCSA). Az alap és az egész program a korabeli Belügyminisztérium irányítása alatt állt.¹

A két világháború közötti nagy gazdasági világválsághoz hasonlított kilencvenes évekbeli válság idején született kilábalási modellek közül a legismertebb a Giddens (1998) nevéhez fűződő „harmadik út” modell. Giddens sokat vitatott modelljében erős államot, széleskörű állami részvételt körvonalazott, ugyanakkor jelentős szerepet kínált a civil szektornak is. Mindezzel párhuzamosan megváltozott az állam és a társadalom közötti viszony is. A modell szerint az állam a képességek fejlesztése és a foglalkoztathatóság javítása érdekében folyamatos befektetéseket kezdeményez különösen a képzés és továbbképzés terén, de elvárja az érintettek aktív és kezdeményező részvételét is az állam által szervezett programokban. A korábbi szociáldemokrata modellel szemben, ahol az állampolgári és szociális jogok elsőbbsége érvényesült, ebben a modellben „nincs jog kötelességek nélkül”. A személyes képességek fejlesztésének, az egyéni kezdeményezések támogatásának, az aktiválásnak kiemelkedő szerepe van. A jóléti ellátás és a szolgáltatások igénybe vételének feltétele az egyéni aktivitás, de ennek célja nem csupán a közvetlen munkavégzés, hanem a képességek javítása a munkaerő-piaci integráció érdekében a társadalmi tőkébe irányuló befektetések révén. Ennek érdekében javasolják a passzív ellátások idejének és jövedelempótló mértékének csökkenését, és az aktív munkaerő-piaci eszközök

¹ A két világháború közötti produktív szociálpolitikával kapcsolatban lásd még a következő tanulmányokat. Kovrig 1932, Kovrig 1934, Kovrig 1940, Gyáni 1994; Szikra 2006.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

széles körű alkalmazását. Giddens úgy véli, a jólét állam befektetését követően a szereplők a későbbi aktivitásuk során „visszatermelik” az állami kiadásokat úgy, hogy közben létrejön a foglalkoztatás magas szintje, javul az állampolgárok önfenntartó képessége, és csökken a jóléti függőség (Giddens 1998).

A kilencvenes évek végén a neoliberais politikai irány gyengülésével és a szociáldemokrata, illetve baloldali politikai erők kormányra kerülésével (Tony Blair, Gerhard Schröder, Wim Kok, Poul Nyrup Rasmussen) a társadalmi befektetések államának gondolata széles körű támogatottságot élvezett, s a modell megvalósításhoz több ország is hozzákezdett. A kezdeti lépéseket a foglalkoztatáspolitikai formálásában mérvadó nemzetközi szervezetek is támogatták. Az OECD 1997-ben új foglalkoztatáspolitikai és a szociálpolitikai irányelveket fogalmazott meg². Az EU is 1997 első felében az elnökségi pozíciót ellátó holland vezetéssel jelentős lépéseket tett a jóléti modell átalakítása és a társadalmi befektetéseket előtérbe helyező új jóléti modell kialakítása érdekében. Az Európai Bizottság még az év elején összehívta egy, a Jacques Delors által kezdeményezett konferenciát a „Szociálpolitika mint produktív tényező” címmel, melynek célja annak a szemléletnek a népszerűsítése volt, hogy a szociálpolitika nem a gazdasággal szemben, hanem annak érdekében működik. A cél annak a szemléletnek az erősítése volt, hogy a társadalmi befektetések paradigma képes a gazdasági hatékonyság szempontjait is szem előtt tartani (Hemerijck 2013).

A kilencvenes években kiteljesedő harmadik utas kísérletek közé tartozik az Amerikai Egyesült Államokban Gilberték (1989, 2002) modellje is, bár ők modelljüket a „*képessé tevő állam*” modelljének nevezték, s úgy vélték, hogy ez az a megfelelő harmadik út, melynek keretében az érintettek készségeinek, képességeinek a fejlesztésével el lehet jutni a munkaerő-piaci integrációig és az egzisztenciális szükségletek saját erőből való kielégítéséig. Megítélésük szerint olyan képzési és szolgáltatási rendszereket kell kialakítani, amelyek alkalmasak a leszakadó társadalmi csoportok – alacsony képzettségűek, gyermeküket egyedül nevelő nők, területi hátránnyal küzdők stb. – hátrányainak célzott kezelésére és a lehetővé teszik a munkaerő-piaci integrációt.

Mindkét harmadik utas modell az állampolgárok aktiválásának, munkaerő-piaci szerepvállalásának növelésével látja kezelhetőnek a jóléti államokban kialakult válságot. Ezek a modellek alapvetően abban különböznek a később liberális elveken építkező s az ezredfordulót követően egyre nagyobb népszerűségnek örvendő aktív állam modelltől, hogy az állampolgárok munkaerő-piaci részvételét megelőzően a hatékony szerepvállalás érdekében elengedhetetlennek tartják a humán erőfor-

² Az új foglalkoztatáspolitikai és szociálpolitikát megfogalmazó stratégiai dokumentumok: The OECD Job Strategy. Making Work Pay: Taxation, Benefits, Employment and Unemployment, Paris OECD; Beyon (2000): The New Social Policy Agenda OECD Working Papers, V(43) Hemerijck megjegyzi, hogy meglepő módon az OECD volt az első, aki a korábbi neoliberais politikától elfordulva a befektető jóléti modell egyik legnagyobb támogatója lett (Hemerijck 2013: 133).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

rás fejlesztését, a munkaerőbe való befektetést, illetve a képessé tevést. A harmadik utas kísérletek tehát a jóléti garanciák biztosításakor az államnak kevesebb szerepet szántak, mint az addig követett „ideáltipikus” jóléti állam, amely a jogosultságokat a dekommodifikáció³ elvét követve az aktivitások elé állítja. A harmadik utas modellek erősebben építenek az egyéni aktivitásokra, az egyének és családok társadalmi és munkaerő-piaci szerepvállalására, mint a jóléti állam modellek. Ugyanakkor lényegesen nagyobb szerepet adnak a jóléti államnak, azoknak a készségeknek és képességeknek a kialakításában, a humántőke fejlesztésében, amelyek lehetővé teszik az egyének számára a nyílt munkaerőpiacon való hosszú távú szerepvállalást, mint a liberális modellek.

Az ezredfordulót követően – az európai politikai palettán a baloldali erők súlyának csökkenésével – a humán erőforrásba való befektetést szorgalmazó harmadik utas kísérletek háttérbe szorultak, s helyüket a liberális „work first” modellek vették át. Ez a modell a meglévő „humántőke” azonnali munkaerő-piaci értékesítését szorgalmazta, s az állam humán erőforrásba történő befektetéseit, széleskörű szerepvállalását nem tartja indokoltnak. Megítélése szerint a gazdaság fejlődésének feltétele a széleskörű dereguláció, éppen ezért a foglalkoztatáspolitikában és a jóléti intézmények és szolgáltatások működtetésében a széleskörű állami szerepvállalás csökkentését hirdeti.

Az állampolgárok elemi jólétének biztosítását garantáló, szolgáltató jóléti állam paradigmája napjainkra átváltott az aktiváló állam paradigmára, ahol a társadalmi befektetések hasznosságának mérése nem az életminőség, hanem a gazdasági eredményesség dimenzióján történik.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy nem egy csapásra történő modellváltásról beszélünk, hanem egy folyamatos átépítésről. Bizonyos reformok először csak apró lépésekben, a jóléti ellátás peremén jelentek meg – pl. a feltételekhez (pl. a gyermek iskolába járásához, vagy munkavégzéshez) kötött jóléti ellátások első elemei –, majd észrevétlenül terjeszkedtek és váltak meghatározó szabállyá az ellátásban és a szociális biztonság garantálásában is. A lassú átalakulás során csaknem észrevétlenül alakultak ki és váltak a társadalom által elfogadottá az új jóléti modell keretei, a produktív szociálpolitika és az aktiváló jóléti állam modellje is.

Az Esping-Andersen (1991) által a jóléti államok jellemzésekor alkalmazott három meghatározó dimenziót alapul véve a jóléti paradigmaváltás főbb jellemzőit így összegezhetjük:

– A szolgáltatások és a szolgáltatások alapelvei terén.

³ A dekommodifikáció fogalmát Claus Offe vezette be az irodalomba (Offe 1984: 14). Azt a társadalmi viszonyt/státuszt jelölve ezzel az elnevezéssel, amikor az állampolgárok a jóléti állam szerepvállalásának köszönhetően a piaci szerepvállalástól függetlenül is képesek egzisztenciális szükségleteik kielégítésére.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

– A jóléti állam jogosultságokon keresztül véd, mint pl. a munkavédelem, bérmegállapodások, társadalombiztosítási ellátások, az aktiváló államban ezeknek a jogosultságoknak a felszámolásával a kötelezettségek és a feltételekhez kötött ellátások kerülnek előtérbe.

– Állami irányítás vagy önkormányzás terén.

– A jóléti állam célja, hogy garantálja a munkavállalók biztonságát és gondoskodik a méltányos jövedelemhez juttatáshoz, az aktiváló állam az aktiválásról gondoskodik, de nem/vagy minimális mértékig vállalja fel a munkavállalók egzisztenciális biztonságának garantálását.

– A szociális védelem a jóléti államban az állampolgári jogok része, a szociális védelem az aktiváló államban többnyire egy piacon vásárolt jog, vagy egy feltételekhez kötött, minimális szintű állami ellátás.

– A munkavédelem helyett a munkakötelezettség kerül előtérbe azoknál a társadalmi csoportoknál is, ahol korábban a jóléti állam a passzív ellátást biztosította. Ilyenek pl. a gyermeküket egyedül nevelő anyák, a megváltozott munkavégző képességgel rendelkezők, vagy az 55 éven felüli álláskeresők.

– A jóléti államban az állami beavatkozások a gazdasági és társadalmi szférába legitim akcióknak minősültek. A bér-, jövedelem és pénzügyi kérdések szabályozásában a tripartit rendszert működtetve érnek el konszenzust. Az aktiváló államban az állam a piaci mechanizmusokon keresztül, a verseny támogatásával, közvetett módon próbál szabályozni. Ez az állampolgárok védelme és egzisztenciájuk biztosítása során kevésbé hatékony, mint a direkt beavatkozás. Ennek következtében megnő az informális szektor és a családok felelőssége az individuumok és közösségek jólétének biztosításában.

– Az állam ezt követően nem szabályozóként, hanem csupán moderátorként szerepel a folyamatban, s arra törekszik, hogy polgárait képessé tegye a versenyben való részvételre.

– Társadalmi újraelosztás: integráció, vagy kirekesztés.

– A jóléti állam az állami újraelosztás során a piac okozta egyenlőtlenségeket hatékonyan csökkenti; az aktiváló állam integrációs szintje alacsony, a társadalmi egyenlőtlenségek kezelésében alacsony határfokú, az egyenlőtlenségek nagymértékű csökkentése nem is tartozik az alapvető célkitűzéseikhez, működése erősíti a szegmentált munkapiac újratermelődését, ugyanakkor csökkenti a jóléti függőség mértékét.

A paradigmaváltás végső összegzéseként nem mondhatjuk egyértelműen, hogy a jóléti állam teljesen leépült, hiszen vannak területek, ahol a fokozott/vagy fokozódó állami jelenlétnek lehetünk tanúi. Ilyen pl. az állami kontroll a munkavállaláskor, vagy a korábban passzív ellátásban részesülők aktiválásakor. Ugyancsak bővül az állam jelenléte pl. olyan szolgáltatások kiépítésekor, amelyek a korábban peremhelyzetű

KÖZELKÉP – Tanulmányok

csoportok foglalkoztatásba lépését biztosítják. Ilyenek pl. a kiszélesedő gyermekintézmények, vagy a fiatalok munkába állását segítő közvetítő szolgáltatások, vagy a munkatapasztalat-szerzést, kapcsolatépítést segítő központi programok. S végül a passzív ellátás visszavonásával párhuzamosan az állam olyan munkaösztönzőket alakított ki, amelyek a munkában lévő, alacsony jövedelemmel rendelkező célcsoport támogatását célozzák (Dingledey 2011: 134–135). Jóllehet ezek a támogatások esetenként összegükben kevesebb állami támogatást, vagy jóléti kiadást jelentenek, de a jóléti paradigmaváltás egyenlegének megvonásakor – mivel országonként eltérő mértékben és változó egyenleggel – de jelen vannak, mindenképpen figyelembe kell venni.

Ez a jóléti reformfolyamat – amelyet a társadalomkritikusok egy csoportja a jóléti állam leépítésének, másik csoportja a jóléti modell átalakításának nevez – máig tart, s az országonként eltérő modellváltozatok kialakulása ellenére a reformok egy irányba mutatnak: az állami jóléti kiadások mértékének/arányának csökkentése és/vagy szerkezetének jelentős átalakítása, leépülő passzív és erősödő aktív eszközrendszerek alkalmazása az elemi szükségletek kielégítésekor, csökkenő állami és növekvő öngondoskodás, valamint az állami/nemzeti szintű szabályozás és problémamegoldás szerepének csökkenése, párhuzamosan a szupranacionális, vagy lokális szintű szerepek és szereplők erősödésével.

A szolgáltató önkormányzatoktól a vállalkozó önkormányzatokig

A paradigmaváltás nemcsak a jóléti állam szerepváltozását vonta maga után – szolgáltató állam helyett aktiváló állam –, hanem a jóléti rendszer többi szereplőivel szembeni elvárás és a velük kapcsolatos gondolkodásmód, szemléletmód is átalakult. A jóléti állam szereplői közül most egynek, a helyi önkormányzatnak a szerepváltozását, s a vele kapcsolatos elvárások átrendeződését emeljük ki elemzésünk során.

A helyi társadalmak szerepe, jelentősége már a rendszerváltás előtt is foglalkoztatta a társadalomtudósokat. A hetvenes évek elejétől újraéledő szociográfiai mozgalom, majd a nyolcvanas évek közepétől induló falukutató mozgalmak, valamint az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében kialakuló „Helyi társadalom” kutatócsoport a lokális közösségek szerveződését, mozgásterét és meghatározottságát vizsgálta.

Bóhm Antal, a kutatócsoport vezetője szerint a kutatócsoport munkájára ekkor azért volt szükség, mert „... a lokalitás igen fontos szerepet játszik a társadalom szerveződési, strukturálódási folyamatában, ez a szerep nemcsak hogy nem csökken, hanem a makrotársadalmi kiegyenlítődség következtében megnövekszik, mind meghatározóbbá válik, mint a különbségek, az egyenlőtlenségek fenntartója és újra-teremtője” (Bóhm – Pál 1984: 5).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A kutatócsoport tagjai már a nyolcvanas évek közepén kísérletet tettek a helyi társadalom dimenzióinak megragadására, a helyi működési sajátosság és a lokális társadalom belső szerkezetének a feltárására. Úgy vélték, hogy az integráció, a kötődés, a részvétel, az elégedettség, a kooperáció formája, szintje és a helyben lakók perspektívái mentén írható le egy lokális közösség, s mindezek magas szintje garantálja a sikeres működést (Pál 1984).

A rendszerváltást követően a társadalmi-gazdasági környezet átalakulásával és a deregulációs folyamatok felerősödésével egyre jelentősebb elvárások fogalmazódtak meg a lokális társadalom és gazdaság szerepének növekedésével kapcsolatban. Az önkormányzatok szerepével kapcsolatos elvárások változását jól tükrözi, hogy milyen sikerkritériumok mentén értékelték tevékenységüket az egyes időszakokban. Bár a gazdasági nehézségek, a foglalkoztatási gondok már a kilencvenes évek közepére markánsná váltak, a kilencvenes évek második felében még mindig sikeresnek nevezhettünk egy önkormányzatot, ha az állam által előírt hatósági feladatokat és szolgáltatásokat megszervezte, s – többnyire az állam által – rendelkezésre bocsátott forrásokat takarékosan felhasználta. „Fentről” nézve a siker az ... ha minél többet teljesít az önkormányzati törvényben megfogalmazottakból, ha nem megy csődbe, ha nem adósodik el, miközben széleskörű feladataihoz egyre kisebb arányú támogatást kap a költségvetésből. 'Alulról' nézve a siker az, ha biztosított mindenki számára a boldogulás alapvető lehetősége. Jól működnek és olcsón, vagy térítésmentesen elérhetőek a szociális szolgáltatások az egészségügytől az oktatásig, ha működnek a szolidaritás helyi intézményei stb. A helyben élők elvárhatják továbbá, hogy a környezet tiszta és egészséges legyen, a helyi érdekek pedig védeltséget kapjanak” (Bódi – Böhm 2000: 10--11).

Bár az önkormányzatok a rendszerváltást követően önálló döntési, gazdálkodási jogkörrel bírtak, a régi – még a tanácsi rendszerből örökölt – rutinnak, a korlátozott mozgástérnek, a szűkös anyagi forrásoknak, de akár az önkormányzati vezetők szerepéről mindezek hatására kialakult sztereotípiáknak köszönhetően is – kevés önállósággal rendelkeztek. Feladataik végrehajtása során az önkormányzati törvényben megfogalmazott kötelezettségek és szolgáltatások megszervezésére fókuszáltak. Forrásaik túlnyomórészt – a kisebb lélekszámú települések esetében pedig csaknem kizárólag – központi forrásból származtak.

Mivel a helyi önkormányzatok a foglalkoztatási válság kezelését is többnyire az önkormányzatoktól várták, a közfoglalkoztatás „kijáráásával” és a leszakadók egy szűk rétegének átmeneti jövedelemhez juttatásával kezelték a problémát.

Az önkormányzatok szerepe a helyi gazdaság fejlesztésében, a lokális munkaerő-piaci politika szervezésében gyakran nem önként vállalt, hanem a körülmények által rájuk kényszerített szerep volt. A nagyarányú tartós munkanélküliség kezelésére azonban nem sok eszköz állt rendelkezésre: lehetett jelentős összegekkel finanszírozni a munkanélküliséget szociális segélyek, támogatások formájában, vagy

KÖZELKÉP – Tanulmányok

lehetett az államtól közfoglalkoztatási (közhasznú, közcélú, közmunka formában) támogatást szerezni, munkát szervezni, és segély helyett munkabért fizetni.

Itt a polgármester feladata még alapvetően az egyensúlyteremtés volt a különböző érdekek között a közélet és a jog által meghatározott kereteken belül. Nem fogalmazódott meg arra vonatkozóan konkrét elvárás, hogy a polgármester a település gazdasági menedzsere is legyen.⁴ A polgármesteri szerephez sokkal inkább az igazgatási, szolgáltató szerepet és nem a gazdálkodó, vagy menedzser szerepet társította a közvélemény.

A lokális munkaerőpiacok kialakulását, s annak koordinálásában az önkormányzatok szerepvállalását a kilencvenes évek második felében sok vita kísérte a nemzetközi szakirodalomban is. A viták annak ellenére igen hevesek voltak, hogy az önkormányzatokkal kapcsolatban ekkor még nem fogalmazódott meg a helyi gazdaság megteremtésének igénye, vagy a vállalkozó önkormányzat gondolata. Csupán a foglalkoztatásra szánt központi (uniós vagy nemzeti keretből származó) források megszerzése és célszerű felhasználása volt a tét. Az önkormányzatok által betöltendő szerepekre irányuló viták főként a következő főbb kérdések körül zajlottak:

- hogyan tudják az önkormányzatok a munkanélküliek magas számát, s azon belül is a tartósan munkanélküliek magas arányát és a csaknem üres önkormányzati kasszát egymás mellé igazítani, illetve hatékony lobbival, eredményes pályázattal a szükséges forrásokat megteremteni⁵;

- hogyan tudnak az ellátásból kikerült munkanélküliek számára tömeges mértékben alapjövedelmet biztosítani;

- honnan kerül ki a szakemberháttér a helyi foglalkoztatási programok szervezéséhez;

- ki vállalja fel, s szervezetileg hogyan épüljön be egy tradicionális hivatali szervezetbe a lokális munkaerő-piaci politika, és kik legyenek az „aktorok”;

- milyen mértékig vállalható, hogy a globális szinten megfogalmazódó problémákra (gazdasági recesszió, csökkenő foglalkoztatottság, a tartós munkanélküliség, stb.) lokális szinten adjanak válaszokat.

A lokális gazdasági és foglalkoztatási kezdeményezések nem mindig találtak egyértelműen kedvező fogadtatásra a munkaerő-piaci politika szakértőinek körében sem. A német szociológus, H. Häußermann pl. úgy vélte, hogy: „ az önkormányzatok a maguk munkaerő-piaci és szociálpolitikai kezdeményezéseikkel nem mások, csupán egy rafinált kapitalizmus létrehozásához szükséges hasznos idióták” (Häußermann 1991). Más szakértők szerint azonban az önkormányzatok szerepvállalása a foglalkoztatási problémák kezelésében már a nyolcvanas évek második felében sem

⁴ Az önkormányzati vagy vállalkozói formában való használatát is szigorú szabályok közé zárták.

⁵ Általános jelenséggé vált ugyanis, hogy a központi kormányzat mind gyakrabban anélkül terhelte az önkormányzatokra feladatokat, hogy a szükséges eszközöket rendelkezésre bocsátotta volna.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

volt elkerülhető. Ezt támasztja alá az a kezdeményezés is, amelyet az akkor még tanácselnöki státuszban lévő helyi vezetők indítottak Magyarországon a nyolcvanas években, s melynek eredményeként 1987-től lehetőségük volt településükön a közhasznú foglalkoztatás megszervezésére a tartósan munka nélkül lévők körében⁶ (Csoba 2010).

Mindezek ellenére a helyi vezetők még a kilencvenes évek második felében is azt a véleményt képviselték, hogy a lokális gazdaság fejlesztése és a munkanélküliek kezelése ne tartozzon az önkormányzat kötelezően ellátandó feladatkörébe. Az 1995–1998 között folyó empirikus kutatás során, melynek keretében 147 polgármestert kérdeztünk meg (főként kistélepülések vezetőit), a megkérdezettek többsége azt hangsúlyozta, hogy ezeket a problémákat helyi szinten nem lehet megoldani.⁷ Megítélésük szerint a készségfejlesztés, a réteg specifikus programok szervezése, a személyre szóló szolgáltatások biztosítása, a helyi gazdaság fejlesztése önkormányzati vállalkozások indításával, nem önkormányzati feladat. Ezeket a problémákat helyi rendeletekkel nem lehet kezelni. Az önkormányzatok döntő többsége nem készített programot, cselekvési tervet a munkaerő-piaci problémák kezelésére, mert fel sem merült bennük, hogy esetleg ilyet is kellene készíteni, mások forráshiányra hivatkozva utasították el a feladat vállalását.

„A kötelező alapfeladatok is gondot jelentenek. Sem anyagi, sem személyi feltételek nem állnak rendelkezésre” (195)⁸.

„Az önkormányzat lehetősége, hatásköre minimális. Nem tartozik az alapfeladatok közé a munkahelyteremtés...” (280)

„A források minimálisak... A legtöbb esetben kényszerhelyzet van” (8)

„Az önkormányzatok korlátok közé vannak szorítva, hiszen önerőből nem képesek csökkenteni a munkanélküliséget. Ki vannak szolgáltatva, s azoktól függenek (állam, munkaügyi szervezet), akik a pénzt adják...” (48)

⁶ 8.001/1987. (MU K.15.) ABMH-PM számú együttes tájékoztató a közhasznú munkavégzésről: a települési önkormányzatok, annak intézményei, civil szervezetek az „önhibáján kívül elhelyezkedni nem tudó személyek” számára szervezhetettek közhasznú foglalkoztatást.

⁷ „Az ellátásból kikerült, tartósan munka nélkül lévő rétegek körében végzett önkormányzati feladatok és foglalkoztatási programok” OTKA kutatás:(OTKA 17924) Kutatásvezető: Csoba Judit. Az 1995–1998 között folyó kutatásunk alapvető célja annak vizsgálata volt, hogy az önkormányzatok milyen szerepet töltenek be a helyi foglalkoztatási politika alakításában, a foglalkoztatási problémák kezelésében, a tartósan munka nélkül lévők körében végzett feladatok szervezésében. A vizsgálat egyik lényeges kérdése volt, hogy az önkormányzati vezetők milyen mértékben tekintik saját feladatnak a foglalkoztatási programok szervezését, van-e középtávú elképzelésük, esetleg programjuk a mind nagyobb létszámú váló munkanélküliség enyhítésére, s az egyre nagyobb anyagi terhet jelentő passzív ellátási formák kiváltására. A kutatás során arra is választ vártunk, hogy milyen eszközökkel és programokkal dolgoznak az egyes önkormányzatok a munkanélküliség megelőzések, kezelésekor.

⁸ Az interjúrészletek után a zárójelben lévő szám a kutatás során elkészült interjú azonosítója.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

„Nincs szakember, nincs anyagi forrás. Csak a postás szerepét tudjuk felvállalni. Véleményünk szerint azért tartják fenn a munkaügyi központot, hogy ezeket a dolgokat megoldja.” (178)

A kilencvenes évek második felében folyó empirikus vizsgálatunk legfontosabb tapasztalása az volt, hogy az önkormányzatok sem szakmai, sem szervezeti, sem forrás oldalról nem voltak felkészülve az ellátásból kikerült, tartósan munka nélkül lévő rétegek foglalkoztatására, az alapjövedelem hosszú távon való biztosítására, vagy a helyi gazdaság hatékony fejlesztésére. Az általuk alkalmazott foglalkoztatási programok kimerültek a közfoglalkoztatásban és a vizsgált 147 településből csupán 10 településen volt kísérleti gazdasági, vagy foglalkoztatási program. Ezek egy része szociális földprogram volt, más része pedig a pályakezdők munkatapasztalatának megszervezése uniós programok keretén belül.

Az ezredfordulót követően a jóléti ellátórendszer fokozatos átalakulásával, a passzív ellátás idejének és jövedelem pótló mértékének csökkenésével azonban az önkormányzatokkal kapcsolatos elvárások is alapvetően megváltoztak. A központi jóléti ellátások helyi elosztó szerepe az önkormányzatok tevékenységi körében fokozatosan háttérbe szorult, s az utóbbi években mind fontosabbá vált a lokális közösség önfenntartó képességének fejlesztése, a helyi gazdaság fejlesztése, jövedelemtermelő képességének növelése. Az önkormányzat kötelező feladatellátása a lokális gazdaság és foglalkoztatás fejlesztésében már nem volt elkerülhető. 2000-től a közcélú foglalkoztatás általánossá válásával⁹ a munkanélküli ellátás időtartamát kimerítő és szociális ellátást igénylő munkanélküliek számára már az önkormányzatoknak kellett foglalkoztatási lehetőséget biztosítani és csak azok részesülhettek rendszeres szociális segélyben, akik az önkormányzat által felajánlott munkát el is vállalták. 2005 szeptemberétől a tartósan munkanélküliek számára bevezetett kötelező „Beilleszkedési programot” az önkormányzatok szervezték.¹⁰ A 2009-ben indult „Út a munkához” programban, vagy a 2011-ben elfogadott Nemzeti Közfoglalkoztatás Programban¹¹ az új típusú közfoglalkoztatás mintaprogramjai keretében szintén a helyi önkormányzatok vagy társulásai szervezik a közfoglalkoztatást és napi 6-8 órás munkavégzést biztosítanak a – többnyire alacsony iskolai végzettséggel rendelkező – közfoglalkoztatottaknak. A kormányzat további tervei szerint a közfoglalkoztatás piaci elemeinek erősítése és a strukturális támogatások megszerzése érdekében szociális szövetkezetek alakulnak, amelyekben az önkormányzatok tagként vehetnek részt (Bagó 2014). Ezt az elvárást a gyakorlatba átültetve az OFA KHT által 2014 végén meghirdetett „Sui generis” támogatási program már nem lehetőségként, hanem kötelezettségként írta elő az önkormányzatok részvételét a szervező-

⁹ 1999. évi CXXII. Törvény egyes munkaügyi és szociális törvények módosításáról.

¹⁰ 2004. évi CXXXVI. Törvény a munkaügyi és szociális ellátásokról.

¹¹ 375/2010. (XII. 31.) Kormányrendelet

KÖZELKÉP – Tanulmányok

dő szociális szövetkezetekben.¹² A kezdetben csupán a közfoglalkoztatás keretében aktiváló szerepet ellátó önkormányzatok így ültetik át a produktív szociálpolitika gondolatát a lokális gazdaságok gyakorlatába.

Az önkormányzatok vezető szerepének biztosítása az újonnan szerveződő szociális szövetkezetekben megőrzése egyfelől racionális döntésnek is tűnhet, hiszen ők rendelkeznek a termeléshez/szolgáltatáshoz szükséges eszközökkel (föld, épület, gépek stb.), de övük a helyi szolgáltatási piac egy jelentős része is, hiszen üzemeltetik a jóléti rendszereket, karbantartják a köztereket (G. Fekete – Lipták 2014: 136).

A szociális gazdasággal foglalkozó kutatók ugyanakkor aggódva szemlélik a szociális szövetkezetek szervezésének most formálódó szabályrendszerét, s felteszik a kérdést, hogy „mennyiben tekinthető ez az új forma a társadalmi gazdaság részét képező valódi szövetkezetnek, hogyan tudnak együtt élni a korábban megalakult társadalmi vállalkozásokkal, tudnak-e tartós foglalkoztatást piaci viszonyok között biztosítani, milyen hatással lesznek a helyi gazdaság többi szereplőjére” (G. Fekete – Lipták 2014: 123). Majd megállapítják, hogy a szövetkezeti forma erőltetése, a modell tartalmának a kiüresedése számos veszéllyel járhat, és hosszú időre visszavetheti a szövetkezeti alapon, vagy önkéntes közösségi vállalkozások formájában szerveződő helyi gazdaság fejlődését. Mindezek ellenére, vagy éppen mindezekkel együtt a helyi önkormányzatok gazdasági szerepvállalása, a lokális foglalkoztatásban betöltött kötelező szerepvállalása már nem kérdés. Annál inkább kérdés, hogy milyen mértékben sikerül ehhez a kötelezővé váló feladathoz a szükséges gazdasági és humánerőforrást mellérendelni, s mennyire érvényesek még az önkormányzati vezetők által a kilencvenes évek kutatása során említett problémák: ki végezze ezt a feladatot és milyen forrásból.

A fenti változások hatására alapvetően átalakult az önkormányzatokkal szemben támasztott szerepelvárás is. Milyen ma egy sikeres önkormányzat? 'Fentről' nézve már nem az a siker, ha képes megszervezni az egyre szűkülő forrásokból az alapellátásokat, ha nem adósodik el, hanem miközben egyre kisebb mértékű normatív támogatást kap, egyre nagyobb részt vállal a piaci folyamatok szervezéséből, a helyi erőforrásra épülő gazdasági folyamatokból, vállalkozik és szövetkezetet alapít, erősíti a helyi társadalom önfenntartó képességét az önellátás megszervezésével, de még sikeresebb modell esetén az árutermelés rendszerének kiépítésével. 'Alulról' nézve a siker az, ha mindenki számára munkalehetőséget biztosít akár pályázati forrásokhoz kötődő eredményes lobbival tevékenységgel, akár jól menedzselt vállalkozói bevételre alapozva, vagy szerencsésebb esetben a kettő kombinálásával.

A gazdasági és környezeti feltételek változásával, s a jóléti modell változásával együtt változik az önkormányzat, s ezzel együtt az önkormányzat vezetőjének, a pol-

¹² <http://www.ofa.hu/hu/sui-generis-tamogatás>

KÖZELKÉP – Tanulmányok

gármesternek a szerepe is. Bár a források megszerzésekor még mindig jelentős a „kijáró”, vagy „lobbizó” szerep, egyre nagyobb helyet foglal el a szerepkészletben a gazdálkodó, illetve a gazdasági menedzser szerep.

Az önkormányzatok szerepvállalásával kapcsolatban megváltoznak az alapkérdések is. Ma már nem az a kérdés, hogy a lokális gazdaság fejlesztésével kapcsolatban kell-e, lehet-e szerepet vállalni az önkormányzatnak. A kérdés sokkal inkább az, hogy mennyire magának az önkormányzatnak – vagy adott esetben a polgármesternek – kell ezt a tulajdonos szerepet felvállalni fő gazdasági aktorként, vagy csupán az integrátor/facilitátor szerepet kell betöltenie? Kérdés továbbá az is, hogy a most formálódó szabályozási és pályázati rendszer mekkora teret biztosít az önkormányzatok számára ennek mérlegelésére, a lokális közösség önszerveződésének formálására, a közösségi vállalkozások és szociális szövetkezetek spontán szerveződésére? Vagy a jóléti állam feladatainak, szolgáltatásainak fokozatos leépítésével a korábban az állam által ellátott szerepek, jóléti garanciák (segélyezés, foglalkoztatási biztonság garantálása, közösségi kontroll gyakorlása stb.) lokális szintre telepítésével a centralizált működési mód is együtt jár, s ennek megfelelően az önkormányzat kényszerű jelenléte a közösségi vállalkozási formák szervezésekor elkerülhetetlen? Vagy van az önkormányzat fogalomnak még olyan tartalmi eleme, ami a garantálhatja a civil társadalom szerveződését, a demokratikus működési formák erősítését, a szövetkezeti elem kibontakozását a hátrányos helyzetű térségekben most szerveződő szociális szövetkezetekben?

Összegzés

A posztindusztriális társadalomban kialakuló új és elmélyült egyenlőtlenségi viszonyok a jóléti paradigma változását eredményezték, melynek eredményeként alapvetően megváltozott a jóléti állam finanszírozásának feltételrendszere, s ezzel párhuzamosan feladatköre is. A hetvenes évek óta tartó jóléti reformfolyamat eredményeként a kilencvenes évek közepére kialakult, a jóléti rendszer működésében mutatkozó válságtüneteket „harmadik utas” modellekkel kívánták korrigálni, melyek középutat jelentettek volna a közfeladatokból minimális szerepet vállaló liberális állam és a „túlgondozó” jóléti állam között.

A „harmadik utas kísérletek” nem voltak ismeretlenek Magyarországon sem, hiszen a két világháború közötti hazai szociálpolitika is kísérletezett a „produktív szociálpolitika” modelljével, melyben a szegények passzív segélyezése helyett produktív, azaz értéket előállító – többnyire az önellátást garantáló – tevékenységi formák kerültek előtérbe. Ebben a korszakban születnek a rászorultak erkölcsi nevelését is biztosító és a lokális kontrollt megvalósító Közjóléti Szövetkezetek”, melyek az önálló gazdálkodás kialakításához szükséges feltételeket (tenyészállatot, földet, vetőmagot, szerszámot stb.) biztosították. A kilencvenes évek legismertebb harmadik

KÖZELKÉP – Tanulmányok

utas modellje – a Giddens által kidolgozott „harmadik út,” modell sok vonatkozásban mutat párhuzamosságot a két világháború között kidolgozott „produktív szociálpolitika” modellekkel. Mindkét korszakban a jóléti ellátást feltételekhez, többnyire munkavégzéshez kötötték, s az állampolgárok aktiválásának, munkaerő-piaci szerepvállalásának növelésével megoldhatóknak tartották a kialakult foglalkoztatási és jóléti válságot. Az ezredfordulót követően a harmadik utas modellek háttérbe szorulásával a liberális „work first” modellek kerültek előtérbe, amelyek a „humántőke” támogatás nélküli, azonnali munkaerő-piaci értékesítését szorgalmazták.

Az állampolgárok elemi jólétének biztosítását garantáló, szolgáltató jóléti állam paradigmája aktiváló állam paradigmára váltott, s a jóléti befektetések legfőbb mérceje az önfenntartó képesség javítása és a gazdasági eredményesség lett.

A jóléti paradigmaváltás az állam mellett a jóléti rendszer többi szereplőjének a szerepváltozását is maga után vonta. Alapvetően átalakult a lokális önkormányzattal kapcsolatos szerepelvárás, és jelentősen átrendeződtek korábbi feladatai is. Míg a kilencvenes években az önkormányzat profilját az állam által meghatározott hatósági feladatok és szolgáltatások megszervezése rajzolta meg, az ezredforduló után egyre nagyobb mértékben a kormányzat további tervei szerint a közfoglalkoztatás piaci elemeinek erősítése és a strukturális támogatások megszerzése érdekében szociális szövetkezetek alakulnak, amelyekben az önkormányzatok tagként vehetnek részt. Annak ellenére, hogy az önkormányzatok vezetői úgy vélték, az önkormányzat nincs felkészülve a gazdasági és foglalkoztatási feladatok szervezésére, a jogszabályi környezet változásával, sok esetben a feltételek biztosítása nélkül az ezredfordulót követően mind nagyobb mértékben kényszerítették rájuk ezt a szerepet. Előbb a közfoglalkoztatás szervezése és a tartósan munka nélkül lévők átmeneti foglalkoztatása állt e tevékenység középpontjában. A forrást mindehhez túlnyomó részt a költségvetés biztosította. Az utóbbi években a közfoglalkoztatás piaci elemeinek erősítése, a tartósan munka nélkül lévők nyílt munkaerő-piaci elhelyezkedésének támogatása és az önfenntartó szociális szövetkezetek szervezése áll az elvárások középpontjában. Az önfenntartó képesség növelésének hangsúlyozása a központi források fokozatos csökkentését is előrevetíti. Az önkormányzat által irányított szociális szövetkezet azonban a közösségi vállalkozások lényegi működési elemeit, az önszervezés és önirányítás képességét kérdőjelezi meg, s egy új típusú függőség kialakulásához vezethet. Mindezek eredményeként felmerül a kérdés: a teljes foglalkoztatás biztosítása a posztmodern társadalomban már nem az állam, hanem az önkormányzat feladata lesz?

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Irodalom

- Bagó József (2014): *A közfoglalkoztatás intézményi átalakulása 2013-ban. Munkaügyi Szemle*, 58, 4: 10–19.
- Bódi Ferenc – Bóhm Antal (2000): *A sikeres és sikertelen településekről*. In: Bódi Ferenc – Bóhm Antal (szerk.): *Sikeres helyi társadalmak Magyarországon*. Agroinform Kiadóház, Budapest: 7–33.
- Bódi Ferenc – Bóhm Antal (szerk.) (2000): *Sikeres helyi társadalmak Magyarországon*. Agroinform Kiadóház, Budapest
- Bóhm Antal – Pál László (szerk.) (1984): *Helyi társadalom II. Régiók, kistájak*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest
- Csoba Judit (2010): „*Segély helyett munka*” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. In: *Szociológiai Szemle*, 20(1): 26–52.
- Dingledey, I. (2011): *Der Aktivierende Wohlfahrtsstaat*. Campus Verlag Frankfurt/New York
- Esping-Andersen, Gosta (1991): *Mi a jóléti állam?* In: Ferge Zsuzsa – Lévai Katalin (szerk.): *A jóléti állam*. T-Twins, Budapest: 116–134.
- G. Fekete Éva – Lipták Katalin (2014): *Közfoglalkoztatásból szociális szövetkezet?* In: Lukovics Miklós – Zuti Bence (szerk.): *A területi fejlődés dilemmái*. SZTE Gazdaságtudományi Kar, Szeged: 123–142.
- Giddens, A. (1999): *A Harmadik út*. Agóra Kiadó, Budapest
- Gilbert, N. – Gilbert, B. (1989): *The Enabling State: Modern Welfare Capitalism in Amerika*. Oxford University Press, New York
- Gyáni Gábor (1994): *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. História – MTA Történettudomány Intézete, Budapest
- Häußermann, H. (1991): *Lokale Politik und Zentralstaat Ist auf kommunaler Ebene eine „alternative Politik“ möglich?* In: Heinelt, H/ Wollmann, H.: *Brennpunkt Stadt* Berlin: 52–92.
- Hemerijck, A. (2013): *Changing Welfare States*. Oxford University Press, Oxford
- Kovrig Béla (1932): *A magyar szociálpolitika igaza a liberális és szocialista eszmérendszerek küzdelmében*. Wodianer, Budapest
- Kovrig Béla (1936): *Szociálpolitika*. Magyar Szemle Társaság, Budapest
- Kovrig Béla (1940): *Hogy életünk emberibb legyen*. Stádium, Budapest
- Offe, C. (1984): *Contradictions of the Welfare State*. Hutchinson, London
- Pál László (1984): *Kísérlet a „helyi társadalom” dimenzióinak megragadására*. In: Bóhm Antal – Pál László: *Helyi társadalom II. Régiók, kistájak*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest: 7–23.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Pierson, P. (1998). "Irresistible Forces, Immovable Objects: Post-industrial Welfare States confront Permanent Austerity." *Journal of European Public Policy*, 5(4): 539–60.
- Pierson, P. (ed.) (2001): *The New Politics of the Welfare State*. Oxford University Press, Oxford
- Scharpf, F. W. (1999): *Governing in Europe: Effective and Democratic?* Oxford University Press, Oxford
- Scharpf, F. W. – Schmidt (eds.) (2000): *Welfare and Work in the Open Economy*. 2 Vol. Oxford University Press, Oxford
- Szikra Dorottya (2006): *Új ablak a magyar szociális ellátások történetére: Fajüldözés és szociálpolitika a legújabb kutatások alapján*. In: *Esély*, 3: 110–115.

Egyszülős családok és túlzott eladósodás

GYARMATI ANDREA* – VÁLYI RÉKA**

* Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet

** Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet

Bevezetés

A demográfiai tényezők közül a háztartás létszáma és összetétele jelentős hatással van a szegénység vagy társadalmi kirekesztődés alakulására. Az OECD országokban a válások, házasságon kívüli szülések számának növekedésével párhuzamosan nő az egyszülős háztartások aránya, jelenleg átlagosan 15% körüli ez az arány (OECD 2011). Az előrejelzések szerint egyre több gyermek fog nevelkedni hosszabb-rövidebb ideig ilyen családstruktúrában. Magyarországon az egyszülős háztartások aránya a 2011-es népszámlálás adatai szerint 20% (KSH 2011). 61,5%-ukat érinti az Eurostat által definiált szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázata, arányuk 2012-höz képest 2,2 százalékponttal növekedett. Az egyszülős háztartások jövedelme az országos átlagnak csupán a 75%-át éri el (KSH 2014).

A szegénységhez és társadalmi kirekesztődéshez szorosan kapcsolódó téma a pénzügyi kirekesztettség és a túlzott eladósodás. Az eladósodás társadalmi problémaként a devizahitel-válság kapcsán tematizálódott a döntéshozatal szintjén, a 2011-es otthonvédelmi akciótervvel. Az adósok helyzetén több kormányzati intézkedés is próbált segíteni (Nemzeti Eszközkezelő felállítása, Ócsai lakópark, kilakoltatási moratórium, végtörlesztés, árfolyamgát, forintosítás), ugyanakkor a leginkább problémás adósok helyzete máig rendezetlen.

A túlzott eladósodás szempontjából az egyszülős háztartások különösen veszélyeztetettek. Az Európai Bizottság megállapítása szerint a szegénység egyik oka (és következménye) a túlzott eladósodás, 2013-ban az Eurozóna népességének több mint fele tartozott valamilyen pénzügyi intézetnek. A felmérések szerint a túlzott eladósodás váratlan jövedelemcsökkenés hatására következik be leggyakrabban (pl. munkanélküliség, betegség).

Elemzésünk leíró jellegű. Célja az egyszülős családokat érintő szegénység, társadalmi kirekesztés, ezen belül pedig a túlzott eladósodás, pénzügyi kirekesztés főbb európai folyamatainak bemutatása, röviden kitérve a magyar helyzetre. Ezen túl célunk bemutatni az egyszülős családok szegénységének csökkentésére, a túlzott eladósodás megelőzésére irányuló európai közpolitikai javaslatokat, evidenciákat is.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Ugyanakkor nem célunk az egyszülős családokra irányuló magyar támogatási rendszer bemutatása, hatáselemzése.

A tanulmány relevanciáját egyrészt az EU2020 stratégia célkitűzései adják, melynek egyik kiemelt célja a szegénység és társadalmi kirekesztés csökkentése. Az Eurostat 2005 óta gyűjt adatokat az egyszülős háztartásokról, elsősorban az EU2020 szegénység indikátorokkal összefüggésben.

A téma a túlzott eladósodottság szempontjából különösen aktuális, mivel a magyar háztartások hátralék-felhalmozása a rendszerváltás óta folyamatosan növekszik, ezen belül a jelzáloghitelt törleszteni nem tudó háztartások száma a 2009-es pénzügyi válság óta százazresre növekedett. A 2011-ben a Magyar Kormány és a Bankszövetség által bejelentett „otthonvédelmi akcióterv” a leginkább veszélyeztetett társadalmi csoportokon – így különösen az egyszülős családokon – egyelőre nem tudott segíteni¹.

1. Egyszülős háztartások: definíciók, demográfiai jellemzők az uniós tagállamokban

Az egyszülős család meghatározására számos definíciót használnak az egyes európai országokban. Az Európai Bizottság Foglalkoztatás, Szociális Ügyek, Társadalmi Befogadás Főigazgatósága javasolja a legtágabb értelmezést: egy egyedülálló felnőtt él egyedül egy vagy több gyermekkel. Az Eurostat statisztikái az egy szülőből és egy vagy több 0–17 éves gyerekből, vagy 18–24 év közötti inaktív fiatalból álló háztartást sorolják ebbe a kategóriába.

Néhány ország a népszámlálási statisztikáiban egyéb szempontokat is figyelembe vesz – jellemzően a gyermek korát, vagy inaktív státuszát. Olaszországban pl. egy felnőtt személyt és gyermek(ek)et tartalmazó család számít egyszülősnek. Franciaországban az számít egyedülálló szülőnek, aki egy vagy több gyermek ellátásáról gondoskodik, nem él együtt partnerrel, a gyermek 25 év alatti és nincs saját gyermeke. Nagy-Britanniában az a szülő, aki eltartott, nem házas, gyermektelen gyermekével él együtt. Az eltartott gyermek 16 éven aluli, vagy 16–19 év közötti és nappali

¹ Az Európai Bizottság 2015-ös országjelentése szerint: „A devizaalapú jelzáloghitelek közelmúltbeli forintosításából fakadóan Magyarország külső kitéettsége és az ebből adódó pénzügyi stabilitási kockázatok jelentősen csökkentek. Ugyanakkor a nemteljesítő hitelek magas aránya továbbra is főként a háztartások devizában fennálló adósságának tudható be. A devizahitelek terheinek csökkentésére eddig elfogadott mentőcsomagok – a lakossági ágazatban létrehozott Nemzeti Eszközkezelő létrehozásától eltekintve – elsősorban nem a nehéz helyzetben lévő hitelfelvevőkre irányultak, és ezek a csomagok vélhetően nem fogják megoldani a nemteljesítő hitelek problémáját. A hatékony portfóliótisztítást hátráltatja többek között a kényszerértékesítések hiánya, valamint a bírósági vagy bíróságon kívül folyó adósságrendezési eljárások rossz hatékonysága. (Brüsszel, 2015.5.13. COM [2015] 266 final)

KÖZELKÉP – Tanulmányok

tagozaton tanul. Észak-Írorszáiban eltartott gyermeknek számít a 18 éven felüli fizikai, vagy mentálisan sérült önellátásra képtelen személy is (Supermom 2010).

Az európai országokat csoportosítani lehet az egyszülős háztartások aránya, illetve az egyszülössé váláshoz vezető út szerint. Míg Dél-Európában jellemzően alacsony az egyszülős háztartások aránya, az Egyesült Királyságban, a skandináv országokban, illetve a rendszerváltó országokban inkább magas.

Az egyszülössé váláshoz vezető út figyelembevételével a csoportosítás a következőképpen módosul:

1. Mediterrán országok: az egyszülős családokon belül a legnagyobb csoport az elvált anyáké, sok az özvegy is (15–34% között), de a nem házas, egyedülálló anyák aránya alacsony (13% alatt).
2. Kontinentális országok (pl. Franciaország, Hollandia): a legnagyobb csoport az elvált anyáké (52% vagy magasabb), a nem házas anyák aránya 28–32% közötti, az özvegyek aránya alacsony.
3. Lengyelország, Szlovénia: sok az özvegy, de a fiatal anyák aránya magasabb, mint a mediterrán országokban.
4. Németország, Dánia, Nagy-Britannia: a legmagasabb a nem házas, egyedülálló anyák aránya (37–52% között), legkevesebb pedig az özvegyeké.

1. táblázat: Az egyedülálló szülő státuszhoz vezető főbb utak néhány európai országban (%)

	<i>Egyedülálló (%)</i>	<i>Özvegy (%)</i>	<i>Elvált (%)</i>
Olaszország	7	54	39
Németország	35	6	59
Franciaország	36	9	39
Nagy-Britannia	47	7	46

Forrás: Supermom 2010

Az elvált, özvegy és hajadon szülők életkor szerint is nagyon különbözőek. Az elváltak azonos korúak a házasságokkal, a hajadon anyák fiatalabbak, az özvegyek pedig a legidősebbek. A nagyon fiatal anyák aránya (25 év alattiak) magas a hajadon anyák között. Néhány országban (Egyesült Királyság, Norvégia) megjelentek a nagyon fiatal egyedülálló anyák is (Supermom 2010).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

2. Szegénység, túlzott eladósodás, pénzügyi kirekesztődés: fogalmak, indikátorok, adatok

2.1. SZEGÉNYSÉG ÉS TÁRSADALMI KIREKESZTÉS

A fogalom, illetve a pontos mérőszámok az EU 2020 stratégiához kapcsolódnak². Az EU 28 tagállamának átlagában 2014-ben az egyszülős háztartások 48%-a élt szegénységben vagy társadalmi kirekesztésben – ez a duplája a többi háztartástípus átlagának. 2010 óta azonban javulást mutatnak az adatok (ekkor 52%-uk volt érintve). Ugyanakkor tagállami szinten jelentősek az eltérések és a trendek. A legnagyobb csökkenés 2010 és 2014 között Máltán, Lengyelországban, míg a legnagyobb növekedés Finnországban és Magyarországon következett be (Eurostat).

2. táblázat: Egyszülős családok szegénységi-társadalmi kirekesztési kockázata néhány európai országban (%)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Európai Unió (28 tagállam)	:	:	52,0	50,3	50,9	49,9	48,2
Bulgária	65,5	65,0	69,5	72,1	77,5	72,2	69,3
Csehország	54,2	50,9	47,7	50,0	43,5	35,1	48,1
Dánia	28,8	31,4	32,2	41,5	34,7	37,0	35,8
Franciaország	42,0	38,6	47,3	46,6	46,3	45,3	45,8
Magyarország	54,7	54,1	55,1	58,4	57,5	59,3	61,5
Málta	69,5	74,1	74,8	65,8	65,8	60,0	64,1
Lengyelország	51,9	51,8	51,7	46,4	45,7	47,0	43,5
Románia	71,9	65,6	55,3	62,0	60,7	59,2	59,0
Szlovákia	39,7	37,6	44,1	43,5	41,0	43,7	39,0
Finnország	37,8	33,5	29,7	35,7	34,6	31,2	37,0
Egyesült Királyság	63,4	55,1	61,5	60,2	61,5	61,9	60,4

Adatok: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do>

² Az EU 2020 stratégiához kapcsolódóan szegénységben vagy társadalmi kirekesztettségben él valaki, ha: 1. relatív jövedelmi szegény: a medián ekvivalens jövedelem 60%-ánál, azaz a szegénységi küszöbnél kevesebb jövedelemmel rendelkezik; 2. súlyos anyagi nélkülözésben élőnek tekintik azokat a személyeket, akikre az alábbi kilenc tétel közül legalább négy vonatkozik: hiteltörlesztéssel vagy lakással kapcsolatos fizetési hátraléka van; lakás megfelelő fűtésének hiánya; váratlan kiadások fedezetének hiánya; kétnaponta hús, hal, vagy azzal egyenértékű tápanyag fogyasztásának hiánya; évi egyhetes, nem otthon töltött üdülés hiánya, anyagi okból nem rendelkezik személygépkocsival; anyagi okból nem rendelkezik mosógéppel; anyagi okból nem rendelkezik színes televízióval; anyagi okból nem rendelkezik telefonnal; 3. nagyon alacsony munkaintenzitású (munkaszegénység) háztartásban él: azokban a háztartásokban élők tartoznak ebbe a csoportba, amelyekben a munkaképes korú háztartástagok a megelőző évben a lehetséges munkaidőjükhöz legfeljebb egyötödét töltötték munkával. Azok a személyek vannak kitéve a szegénység vagy társadalmi kirekesztődés kockázatának, akik a fenti három fő dimenzió közül egyben vagy többben érintettek.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A KSH adatai szintén alátámasztják, hogy a szegénységnek, társadalmi kirekesztésnek való kitettsége a háztartástípusok között az egyszülős családoknak a legmagasabb, őket követi a „nagy családosok” csoportja, valamint az egyszemélyes, férfi háztartások (KSH 2014, 2.4. ábra).

2.2. TÚLZOTT ELADÓSODÁS

Az Unióban nincs egységes definíció a túlzott eladósodottságra, alapvetően a „folyamatos hátralék”, a „magas visszafizetési teher”, a „váratlanul felmerülő költségek kifizetésének nehézsége” fogalmakra építik az értelmezést. A túlzott eladósodottság definíciója tagállami szinten alapulhat nemzeti törvényeken, valamilyen adminisztratív határszámon, de az Európai Bizottság a harmonizáció érdekében a következő meghatározást javasolja: azok a háztartások túladósodottak, akik a pénzügyi kötelezettségvállalásaikat nem tudják időben teljesíteni, hátralékot halmoztak fel egy évre visszamenőleg (lakbér, hitel, közmű, egyéb számlák).

A túlzottan eladósodott háztartások esetében magasabb arányú az alapvető fogyasztási cikkek (pl. ruha, élelmiszer, fűtés) hiánya, a tartós fogyasztási cikkek (pl. autó, nyaralás) hiánya, a rossz minőségű, szennyezett környezetben, magas bűnözési rátájú környéken való lakhatás, és az egészségügyi problémák, az aktív élet hiánya.

A túladósodott háztartások jellemzően fiatalabbak, sokgyerekesek, egyszülősök, bérlők, migránsok. A túladósodás oka lehet külsődleges (exogén), a makrogazdasági faktorok hatása, esetleg valamilyen, az egyén életében bekövetkező változás (betegség, válás, alacsony jövedelem, munkanélküliség, pénzügyi kirekesztettség). Endogén okok között szerepel a pénzügyi ismeretek hiánya, vagy az irracionális fogyasztási szokások. Az exogén okok hatása a felmérések alapján sokkal erősebb (az EU SILC adatai szerint 10-ből 9 válaszadó szerint a makrogazdasági helyzet a legfőbb oka a pénzügyi problémáknak) (Micol 2014).

A túlzott eladósodás ugyanakkor nem csak az egyén szintjén értelmezhető, hiszen a társadalmi-gazdasági következményei súlyosak: a gazdaság fejlődése lassul (nincs hitelkihelyezés), nőnek a lakhatással, egészséggel kapcsolatos állami kiadások, megterheli a szociális, gyermekvédelmi ellátórendszert, növeli a gyermekszegénységet.

A túlzott eladósodás indikátorai

A túlzott eladósodást jelző egyik indikátor a közműtartozást felhalmozó háztartások aránya. Közműtartozás az EU28 országok átlagában a lakosság 10%-át érinti, egyszülős háztartásoknál ez az arány közel a duplája. Az új tagállamok átlaga 18%, egyszülős háztartások esetén azonban már megközelíti a 30%-ot. A visegrádi or-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

szágokban 2014-ben mindenhol alacsonyabb arányokat találunk az egyszülős háztartások esetén is (Csehország: 9,8%, Szlovákia: 5,6%, Lengyelország: 28,8%), mint hazánkban. Magyarországon jelenleg a teljes lakosság negyedét érinti a közműtartozás, míg az egyszülős háztartások esetén 2008 és 2014 között 27%-ról 39%-ra nőtt a közműtartozást felhalmozók aránya.

3. táblázat: Közműtartozás alakulása egyszülős háztartások esetében néhány európai országban (%)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Európai Unió (28 tagállam)	:	:	17,7	17,1	19,4	18,9	19,6
Bulgária	34,9	35,2	40,3	41,8	39,1	46,3	43,9
Csehország	7,9	12,4	12,2	12,0	10,0	9,1	9,8
Dánia	7,0	5,3	7,0	11,9	7,3	13,2	14,5
Franciaország	15,9	21,1	19,9	21,7	16,9	17,7	22,2
Magyarország	27,1	35,2	39,3	39,1	36,2	34,8	39,3
Lengyelország	21,1	24,7	27,5	23,9	26,2	28,2	28,8
Románia	38,1	39,9	37,7	45,5	39,3	45,8	40,7
Szlovákia	9,0	14,0	18,8	13,4	10,8	6,0	5,6
Finnország	18,9	14,4	11,0	20,9	19,8	20,1	19,1
Egyesült Királyság	17,7	:	19,4	14,9	31,7	31,0	25,0

Forrás: Eurostat, EU SILC,

<http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

A jelzáloghitel-, illetve lakbérhátralékosok aránya 2010 és 2014 között az EU 28 átlagában nem változott jelentősen (4,0–4,2), Magyarországon a teljes lakosság körében 2014-ben 7,5%. Egyszülős háztartások esetén mindenhol magasabbak az arányok, ugyanakkor az EU 28 átlagában 2013 és 2014 között csökkenést látunk. Magyarországon folyamatos a növekedés: 2008-ban az egyszülős háztartások 5,6%-ának okozott gondot a jelzáloghitel vagy lakbér fizetése, 2014-ben már 14%-uknak.

4. táblázat: Jelzáloghitel-, lakbérhátralékosok aránya egyszülős háztartások esetén (%)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Európai Unió (28 tagállam)	:	:	9,6	10,8	10,1	10,0	9,9
Bulgária	5,4	5,9	3,3	5,1	3,2	4,1	7,1
Csehország	7,6	14,3	11,7	12,3	10,1	8,4	12,1
Dánia	2,4	7,5	5,9	5,6	4,9	6,9	6,6
Franciaország	16,2	17,3	15,6	17,4	14,3	16,8	17,4

KÖZELKÉP – Tanulmányok

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Magyarország	5,6	7,3	9,9	13,4	14,1	12,3	14,0
Lengyelország	2,8	3,4	3,2	4,3	4,8	1,6	2,2
Románia	2,6	0,5	1,6	2,0	4,6	4,9	4,8
Szlovákia	9,0	13,4	12,4	9,4	8,0	3,1	5,2
Finnország	16,1	11,0	11,0	12,9	13,7	13,8	14,9
Egyesült Királyság	11,2	4,4	10,9	11,4	12,1	10,9	10,5

Forrás: Eurostat, EU SILC,

<http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

Az EU SILC 2008-as, tehát közvetlenül a pénzügyi válság előtti túlzott eladósodást vizsgáló ad hoc modulja külön vizsgálta a kritikus mértékű eladósodást is. Kritikusnak számít egy hiteladósság, ha az nagyobb, mint a háztartás rendelkezésére álló jövedelem 66%-a, illetve nagyon kritikusnak, ha több mint a 100%-a. Az EU 27 tagállamának átlagában a négy vizsgált, veszélyeztetett csoporton belül a legrosszabb helyzetben az egyszülős háztartások voltak: a teljes lakossági érték duplája a kritikus, illetve a nagyon kritikus helyzetűek aránya. Magyarországon a jövedelmi szegénységben élők, illetve a munkanélküli háztartások rosszabb helyzetben voltak 2008-ban az egyszülős háztartásoknál, de a nagyon kritikus eladósodottak aránya így is a duplája az egyszülősök körében a teljes lakosságénak. Sajnos 2008 óta nem készült újabb vizsgálat a túlzott eladósodásról, de ismerve a pénzügyi válság hatását, feltételezhetjük az arányok jelentős romlását.

5. táblázat: Leginkább veszélyeztetett hiteladósok
(a jövedelemarányos törlesztési teher mértéke szerint), 2008 (%)

		Egyszülős háztartás	Jövedelmi szegény	Munkanélküli	Teljes lakosság
EU27	kritikus	9	5,8	6,6	4,7
	nagyon kritikus	8	6,9	7,4	4
Csehország	kritikus	10,7	6,6	7,8	5,4
	nagyon kritikus	3,9	6,1	4	1,9
Szlovákia	kritikus	11	4	5,9	4,2
	nagyon kritikus	5,8	7,4	4	1,9
Lengyelország	kritikus	0,3	0,3	0,3	0,1
	nagyon kritikus	0	0,2	0,1	0
Magyarország	kritikus	4,3	5,2	6,2	3,9
	nagyon kritikus	4,8	6	5,7	2,5

Kritikus = hitel \geq a rendelkezésre álló jövedelem 66%-a

Nagyon kritikus hitel \geq a rendelkezésre álló jövedelem 100%-a

Forrás: Eurostat 2008 ad hoc module 'Over-indebtedness and financial exclusion'

KÖZELKÉP – Tanulmányok

2.3. A PÉNZÜGYI KIREKESZTETTSÉG FOGALMA, MÉRŐSZÁMAI

A pénzügyi kirekesztettség az a folyamat, amely során az egyén nem, vagy csak nehezségek árán fér hozzá a mainstream piacon azokhoz a pénzügyi termékekhez és szolgáltatásokhoz, amelyekre a szükségletei kielégítéséhez, a társadalmi részvételének biztosításához szüksége lenne (Európai Bizottság 2008).

A hivatkozott Európai Bizottsági elemzés a pénzügyi kirekesztettségnek négy indikátorát különíti el:

1. *Banki kirekesztettség:* mivel a folyószámla megléte sok esetben feltétele a többi banki szolgáltatáshoz való hozzáférésnek, ezért a hiánya egyértelműen kirekesztődéssel jár. Szélesebb értelemben pedig társadalmi kirekesztődéshez vezet, hiszen folyószámla nélkül sokkal nehezebb részt venni a társadalmi kapcsolatokban. Az adatok alátámasztják, hogy a nagyobb szegénységi kockázatú csoportok esetében magasabb azok aránya, akik nem rendelkeznek folyószámlával. Az európai háztartások 20%-a nem rendelkezik folyószámlával. Nagyobb valószínűséggel nincs bankszámlája az időseknek, a nem foglalkoztatottaknak, az egyszülős családoknak, a szociális bérlakásban lakóknak, az alacsony jövedelműeknek. Az „önkirekesztés” (amikor csak készpénzt használ az egyén) jellemzőbb az idősebb, az iskolázatlan és az alacsony jövedelmű csoportokra. A sérülékenyebb csoportok esetében tehát nagyobb a pénzügyi kirekesztettség szintje.
2. *Hitel-kirekesztettség:* nincs hitele/flyószámla-hitele, mert nincs folyószámlája, vagy hitelkártyája, de ennek az oka nem az, hogy nincs szüksége kölcsönre. A jövedelemmel és iskolázottsággal még erősebben együtt jár, mint a banki kirekesztettség.
3. *Megtakarítási kirekesztettség:* a háztartás rendszeres megtakarító képességét mutató indikátor.
4. *Biztosítási kirekesztettség:* a biztosítással való nem rendelkezést mutatja, sérülékeny csoportoknál szintén magasabb az értéke.

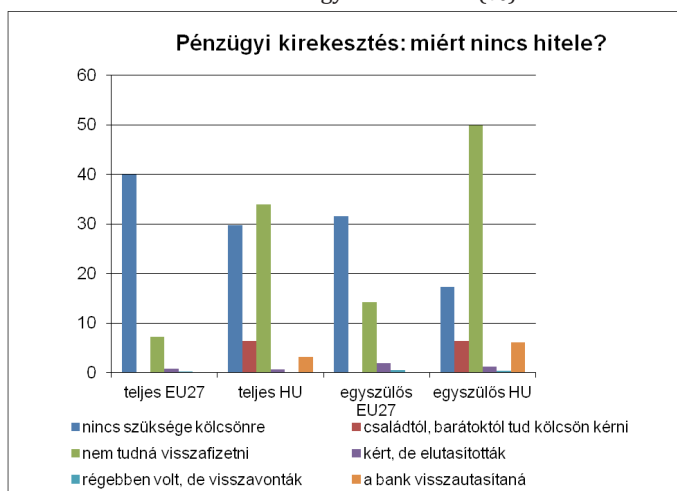
A felsorolt indikátorok közül megvizsgáltuk a hitel-kirekesztettség jellemzőit a korábban már hivatkozott EU SILC 2008-as adatain. Összehasonlítva a magyar adatokat az EU 27, az új tagállamok, illetve a környező országok adataival a következő megállapításokat tehetjük. Hazánkban az egyszülős háztartások mindössze 17%-ának nem lenne szüksége kölcsönre, míg a teljes hazai népességben ez az arány 30%. Az EU27 tagállamának átlaga 32% (egyszülősök) és 40%. Nagyon kevesen, mindössze a megkérdezettek 6%-a nyilatkozta azt, hogy informálisan kapna kölcsönt, ha szüksége lenne rá a családtagtól, barátoktól, és itt nem figyelhető meg különbség háztartástípus szerint. Az EU27 átlagában a teljes populációra ugyanez az arány 14%, az új tagállamokban pedig 25%, de minden más környező országban sokkal

KÖZELKÉP – Tanulmányok

nagyobb mértékű az informális kapcsolatokra, családra/barátokra való támaszkodás, mint nálunk. Az „önkirekesztés” aránya hazánkban nagyon magas: az egyszülős háztartások 50%-a azért nem vesz fel hitelt, mert úgy véli, nem is tudná visszafizetni – ez az arány a teljes népességben 34%, az EU27-ben az összes háztartás átlagában pedig mindössze 7%, de egyszülős háztartások esetén is csupán 14%. A hitelszolgáltatáshoz való hozzáférést a bank visszautasította az EU 27 tagállam teljes népességének 3,5%-ában, míg az egyszülős háztartások 10%-ában, hazánkban ez az arány a teljes népesség 4%-a, az egyszülős családok esetében pedig 8% volt.

1. ábra: Pénzügyi kirekesztés (%)

Forrás: Saját szerkesztésű ábra: Eurostat 2008 ad hoc module 'Over-indebtedness and financial exclusion'

3. Az egyszülős háztartásokra irányuló szociálpolitikák

3.1.1. A szegénység csökkentését célzó politikák

A II. világháború után az európai országokban jelentős változások következtek be a munkaerőpiacon, a családok szerkezetében. Egyrészt a családformák pluralizálódnak és diverzifikálódnak, másrészt a munkaerőpiac vált rugalmassá, bizonytalanná, magasabb végzettséget igényel, sokkal több nő áramlik be, mint korábban. Ezért a jóléti állam korábbi, ún. férfi kenyérkeresős modellre, fordista munkaszervezésre épülő modellje már nem tűnik adekvátnak az új típusú szociális kockázatok kezelésére.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A jóléti állam fejlődését vizsgálva megkülönböztethetünk ún. régi és új szociális kockázatokat. Régi szociális kockázatnak minősül a munkanélküliség, betegség, fogyatékoság, árvaság, idős kor – mivel ezek a kategóriák korábban jól lefedték a társadalom tagjait a társadalombiztosítási jogosultságok és a családformák közti összhang miatt. Az új szociális kockázatok, pl. rosszul fizetett, alacsony kvalitású munkák, egykeresős családok, tartós munkanélküliség, fiatalok, kisgyermekes anyák nehéz belépése a munkaerőpiacra – már nem férnek be a régi kockázatokra épülő szociális védelem alá. Új szociális kockázatokra reagáló területnek számít a családpolitika, az aktív munkaerő-piaci politikák, az élethosszig tartó tanulás, a gondozás szocializációja, gondozáshoz kapcsolódó szolgáltatások, gyermekvállalás költségeinek támogatása, munka-magánélet összehangolását segítő politikák. Hosszú távon a ma még privilegizált özvegyi jogosultságok eltűnése várható, a helyüket olyan intézkedések veszik át, amelyek általában az egyszülős családokat célozzák. Az Európai Bizottság (2007) javaslata szerint újra kell tervezni a szociálpolitikákat, növelni kell az egyszülős családok társadalmi láthatóságát, be kell kerülniük a közpolitikai vitákba. A gyerekeknek – függetlenül attól, hogy miért csak egy szülő neveli őket – ugyanazokat a jogokat és juttatásokat kell kapniuk. Illetve azt is tudatosítani kell, hogy a válás, különélés stb. következményei nem tekinthetők az egyén privát kockázatának, felelősségének, a szociális védelmet a társadalomnak kell garantálnia.

Az egyedülálló szülővé válás korábban bemutatott három fő útja és a társadalmi kirekesztés dimenziói az EU tagállamaiban összefüggést mutatnak. Az alábbiakban az iskolai végzettségben, munkaerő-piaci helyzetben, szegénységi kockázatban, illetve a lakhatásban megnyilvánuló különbségeket mutatjuk be.

Az iskolai végzettsége a hajadon anyáknak a legalacsonyabb az Egyesült Királyságban, Hollandiában, de az elvált anyák iskolai végzettsége is alacsonyabb, mint a házas nőké. Ugyanez igaz az „új” egyedülálló apák esetén is: nő a körükben az alacsony iskolai végzettségűek aránya (régebben az egyedülálló apák főleg özvegyek voltak).

Az özvegyek hagyományosan sokféle jóléti juttatást kapnak, ezért magas a munkanélküliség a körükben (a pénzügyi juttatások ellenőrzözik a munkavállalást). Elvált anyák körében – mivel alacsonyabb az iskolai végzettségük, magasabb a munkanélküliségi rátájuk is. Kivéve Dél-Európát (Olaszország, Spanyolország), ahol a válás sokkal gyakoribb a magas státuszú nők esetén, nekik az iskolai végzettségük is magasabb. Norvégiában és az Egyesült Királyságban a szociális jogok individualizációja és az univerzális ellátások negatívan befolyásolják a munkaerő-piaci részvételt. A hajadon anyák esetén a legmagasabb a munkanélküliség a populáción belül, de gyakran magasabb az aktivitási rátájuk a házas anyáknál (kivétel: Norvégia, Egyesült Királyság). Egyedülálló apák: UK, Hollandia magasabb a munkanélküliségük a házas nőknél.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Ami a jövedelmi szegénységet illeti, a magas inaktivitás ellenére a jóléti juttatások hagyományosan magas szintje miatt az özvegyek helyzete a legjobb az egyszülős családok típusain belül. Ezzel szemben a hajadon anyáknak magas a szegénységi kockázatuk, illetve hasonlóan rossz az elvált anyák helyzete. (Kivétel Olaszország, ahol az elvált anyák magas státuszúak.)

Lakáspolitikai. Az egyszülős családok általában piaci áron bérelt ingatlanban élnek, de sok helyen kedvezményezettjei szociális bérlakásnak. Főleg ott jó a hozzáférés, ahol egyébként is erős az állami bérlakásszektor (Egyesült Királyság, Írország), Németországban például létezik kvóta az egyszülős családoknak.

A '80-as évek végén S. B. Kamerman és A. J. Kahn összegzi az európai államok reflexióit az egyszülős családok problematikájára (What Europe does for single-parent families). Terminológiájában még teljesen eltért az elemzés a maiaktól, de a cikk végén figyelemreméltó csoportosítást mutat be az egyszülős családokra vonatkozó állami politikákról. A szerzők megállapítják, hogy nincs egységes európai politika, de négy modell látszik kirajzolódni.

Az első a „szegénység elleni stratégia”, mely általában a szegénység kezelésére keres választ, ezen belül segíti az egyszülősöket is. Pl. a britek támogatják, hogy az anya maradjon otthon a gyerek tízéves koráig, ez idő alatt pedig egy jövedelemtesztelt támogatást kap. Ezt a támogatást az egyszülősök fele kapja, így az anyákat nem ösztönzi semmi, hogy képzésen vagy munkában vegyenek részt, főként, hogy a kisgyermekellátások elérhetetlenek és megfizethetetlenek. A családokat segíti még a gyerekek után járó támogatás, az egészségügy és a szociális bérlakás rendszerben is elsőbbséget élveznek. A második típus az „egyedülálló anyákat célzottan támogató stratégia”: speciális pénzbeli támogatás egyedülálló anyáknak. Ilyen pl. Norvégiában a Transitional Benefit, amit kiegészít a gyerekek után járó támogatás, lakhatási támogatás, orvosi ellátás, adókedvezmények. A pénzbeli ellátás hatására nagyon alacsony a munkaerő-piaci részvétel az egyszülős családok esetén. A harmadik típus az „Univerzális kisgyermek-stratégia”, ennek lényege, hogy a családpolitika minden gyerekes családnak biztosít pénzbeli ellátást, főként a három éven aluli gyermeket nevelőknek (pl. Franciaország). A negyedik típus a „Munkaerő-piaci stratégiák és családpolitika kombinációja a család és munka összeegyeztetése céljából”: ennek lényege az anyák munkaerő-piaci részvételének ösztönzése a munka-magánélet összehangolásának segítése révén. A példa Svédország, ahol cél ennek a támogató környezetnek a kialakítása.

Az egyszülős családok szegénységét hatékonyan csökkentő 1978–2008 közötti OECD-s családpolitikákat empirikus adatokon vizsgálja Maldonado és Nieuwenhuis 2014-es tanulmánya. A tanulmány a Luxembourg Income Study adatbázisát (N=514 000 háztartás) elemzi, mely 18 OECD ország 1978–2008 közötti adatait tartalmazza, kombinálva az összehasonlító családpolitika adatbázissal. Az egyszülős családok szegénységi rátája a vizsgált országokban 30-40% körül volt, míg a kétszülősöké

KÖZELKÉP – Tanulmányok

10% körül, de különbözőek a trendek országok szerint. Azok a háztartások kevésbé szegények, ahol a háztartásfő foglalkoztatott, magasabb iskolai végzettségű, idősebb, de az egyszülősök nem ilyenek: valószínűbb, hogy inaktívak, alacsonyabb iskolai végzettségűek, fiatalabbak.

Az egyszülős és a kétszülős háztartásokat összehasonlítva a családpolitika azokban az országokban csökkenti leginkább a szegénységet, ahol hosszú a szülői szabadság, a szülői szabadságnak csak kis része nem fizetett, magas összegű a családi pótlék. A családpolitika leginkább az egyszülős családok szegénységét tudja mérsékelni. A szülői szabadság hatékonyan segíti a szülő munkahelyének megtartását. Családi pótlék csökkenti az egyszülős háztartások szegénységét a kétszülősökhöz képest a skandináv országokban, Hollandiában, Belgiumban, de növeli a relatív kockázatot Luxemburgban, Franciaországban, Németországban, Írországban. Ez utóbbi-tól eltekintve a családi pótlék jobban csökkenti az egyszülős családok szegénységét, mint a kétszülősökét. A fizetett szülői szabadságok jobban csökkentik az egyszülős családok szegénységét, mint a kétszülősökét (jobban segítenek nekik összehangolni a munkát a gyermekgondozással).

Számtalan bizonyíték van arra, hogy a jóléti transzferek hatékonyan csökkentik a szegénységet. A tanulmány a policyk két típusát különíti el: 1. összehangoló politikák (munka-magánélet összehangolását segítik, pl. anyasági és szülői szabadság, napközbeni kisgyermekellátás, korai fejlesztés – ezek közvetlenül csökkentik a szegénységet, hiszen a szegénység csökkentésében a kulcs a foglalkoztatottság, különösen a női foglalkoztatás szempontjából lényegesek ezek a politikák); 2. családtámogatások (pénzbeli ellátás, adókedvezmények – ezek csökkentik a gyermeknevelés költségeit, hatékonyan csökkentik a gyermekszegénységet, ugyanakkor a női munkavállalást ellenősztözik: azokban az országokban, ahol magas a családi pótlék, alacsony a női foglalkoztatás). A tanulmány megállapítása szerint a legjobb a kettő kombinációja.

Ami a túlzott eladósodást illeti, a politikáknak két típusa különíthető el az uniós gyakorlatban: a preventív (oktatás, pénzügyi, hiteltanácsadás, a veszélyeztetett csoportok minél előbbi azonosítása), illetve a korrekatív: magáncsőd eljárás, megállapodások (formális-informális), adósságkezelés, illetve a közvetlen pénzügyi támogatás. Az ajánlások szerint hatékonyak a széles, a szegénységet általában csökkentő beavatkozások, hozzáférés a banki szolgáltatásokhoz, célzott segítség a magas lakhatási kiadással rendelkező háztartásoknak (Micol 2014).

Összegzés

Az uniós demográfiai trendek azt mutatják, hogy egyre kevesebb házasság kötődik, több a válás, sok családban nincs kereső, a házasságon kívüli születések száma dina-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

mikusan növekszik, a fertilitás ugyanakkor csökken. Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy a fejlett országokban folyamatosan nő az egyszülős háztartások aránya. Létrejöttük fő oka ma már nem az özvegygé válás, hanem a válás, az egyedül vállalt anyaság, illetve az élettársi kapcsolat felbomlása. Bár többféleképpen jöhetnek létre ilyen háztartások, ez nem befolyásolja azt a tényt, hogy a szegénységnek és társadalmi kirekesztésnek jóval nagyobb mértékben vannak kitéve, mint a többi háztartástípus. A túlzott eladósodás (közmű, hitel, lakbértartozás) egyik fontos oka az egyén életében bekövetkező kedvezőtlen sorsfordulat (betegség, válás), mely a jövedelem gyors és jelentős csökkenéséhez vezet. Láttuk, hogy az egyszülős háztartások között hazánkban folyamatosan nő 2008 óta mind a közműtartozással, mind a hiteltartozással érintettek aránya. Jelentős részüknek lenne szüksége kölcsönre, ugyanakkor éppen az ő körükben a legmagasabb a pénzügyi kirekesztés mértéke a banki, hitel, megtakarítási és biztosítási kirekesztés dimenzióiban. A pénzügyi kirekesztés pedig összefügg a társadalmi kirekesztéssel, hiszen aki nem fér hozzá pénzügyi termékekhez, az jelentős hátrányokat szenved el a társadalomban is. Ezen túl hazánkban – eltérően a környező országoktól – az egyszülős családok kapcsolathálója is gyenge: pénzügyi szempontból nem számíthatnak a tágabb családjuk segítségére sem. Úgy tűnik tehát, hogy sem a piac, sem a család nem képes korrigálni az egyszülős családok szegénységnek, társadalmi kirekesztésnek való kitettségét, ezért harmadik tényezőként a továbbiakban megvizsgáltuk, hogy mit tehet az állam a családpolitika révén.

Ami az egyszülős családokra irányuló uniós politikákat illeti, megállapítottuk, hogy nincs egységes policy az EU államokban egyszülős családokra. Az egyszülős családok a kétszülősökhöz képest az oktatásban (fiatal anyák) és a munkaerőpiacon is hátrányt szenvednek. Mivel nincs második kereső a családban, nem tudják a feladatokat egymás között megosztani. Összességében kevesebb pénzük, idejük van, kevésbé flexibilisek, és ezek a nehézségek összeadódnak.

Tagállamonként történetileg különböző, hogy milyen arányban, hogyan jönnek létre ezek a családok, ezért különböző policyk irányulnak az egyszülős családokra (pl. a dél-európai országokban nem is léteznek külön kategóriaként az egyszülős családok).

A fentiekből következik a jóléti politikák útfüggése. A jólét a munka által (workfare) megközelítés azokban az országokban születhetett meg, ahol az egyszülős családok munkaintenzitása alacsony. De pl. a mediterrán országokban az egyszülős családok a legnagyobb arányban vannak jelen a munkaerőpiacon – itt nem lenne értelme tovább erőltetni a munkaerő-piaci részvételüket. A rendszerváltó országokban hasonlóak a problémák, de mások a prioritások. A munkaerőpiacra való belépést nem lehet kikényszeríteni, sokkal inkább a munka minőségét kell javítani, mivel a rossz munkakörülményeket biztosító munkákban az egyszülős családfenntartók sokkal könnyebben benne ragadnak.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Jó eszköznek számít az „érje meg dolgozni” megközelítés, a munka-család összehangolását segítő intézkedések, a családi életciklust figyelembe vevő szociálpolitika (azaz a szociálpolitika ne a csoportokra koncentráljon, ne privilegizáljon családtípusokat, hanem az átmeneteket könnyítse meg, a tartós leszakadást akadályozza meg). Emellett a volt házások közti közvetítés lehet még az állam feladata (tartásdíj megelőlegezése stb.).

A családpolitikák hatékonyan tudják csökkenteni a szegénységet (nem csak gyerekesek–nem gyerekesek között egyenlítene ki, hanem az egyszülősök–kétszülősök között is). Ezen belül az univerzális ellátások sokkal hatékonyabban csökkentik az egyszülős családok szegénységét, mint a rászorultság elvű, célzott ellátások. Emellett hatékonyak a fizetett szülői szabadságok, a családi pótlék esetén viszont az univerzális juttatás jobb, mint a jövedelemtesztelt.

EU szinten elmozdulás figyelhető meg a pénzbeli ellátások irányából a szociális jogok és szolgáltatások nyújtásának irányába (a cél az, hogy ösztönözzék a nő munkavállalást, ebben az értelemben a családi pótlék ellenősztönzőnek számít). Beruházásként tekintenek az ellátásokra: beruházás a humán tőkébe, a gyermekek fejlődésébe – ebbe jól illeszkedik a munka-magánélet összehangolásának politikája, míg a pénzbeli családtámogatásnak jellemzően inkább hátránykompenzáló és foglalkoztatás-ellenősztönző hatásuk van.

Irodalom

- European Commission (2007): Community Action Programme on Social Exclusion, Poverty and Social exclusion among lone – parent families, Policy Studies Findings – 9.
- European Commission (2008): Financial services provision and prevention of financial exclusion. European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities Inclusion, Social Policy Aspects of Migration, Streamlining of Social Policies Manuscript completed in March 2008
- Kammerman, S. B. – Kahn, A. J. (1988): What Europe does for single parent families? Public Interest 93. (Fall): 70–86.
- KSH (2014): A háztartások életszínvonala
- KSH (2011): Népszámlálás. A családtípusok jellemzői
- Maldonado, Laurine C. – Nieuwenhuis, Rense (2014): Family Policies and Single Parent Poverty in 18 OECD Countries, 1978–2008. LIS Working Paper Series
- Micol, Olivier: EU Commission DG Justice and Consumer, Main results of the study on households’ over-indebtedness. Materials from conference Household over-indebtedness. A European strategy against over-indebtedness – What could be done

KÖZELKÉP – Tanulmányok

at the EU level? <http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/intro---olivier-micol.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 02. 10.)

OECD (2011): The future of families to 2030. A synthesis report

Supermom (2010): Research report on the situation of lone parents in supermom partner countries: Italy, Germany, Poland, France, and the United Kingdom (Northern Ireland). EU Lifelong Learning Program Leonardo da Vinci Transfer of Innovation

Evidencia alapú gondolkodás az ifjúsági munkában: Transnational Cooperation Activity programok „On the spot” online survey néhány eredménye

SZOMBATHELYI SZILVIA

Család-, Ifjúság- és Népesedéspolitikai Intézet

Bevezetés¹

2009-ben az Európa Tanács elfogadta az EU Ifjúsági Stratégia néven ismert dokumentumot, amely megteremtette az ifjúsági együttműködés európai uniós kereteit a 2010–2018-as időszakra. Az Ifjúsági Stratégia egyik kiemelten fontos célja az evidencia alapú gondolkodásmód elterjesztése. Ide tartozik a fiatalok helyzetére koncentráló statisztikai adatgyűjtés és adatelemzés szisztematikussá tétele az Eurostat, a Flash Eurobarometer és az Eurofound kutatásaiban, valamint az ifjúságpolitikák rendszeres monitorozása, a területet érintő szakpolitikáknak a követése (EU Youth Report, European Knowledge Centre on Youth Policy).

Az evidencia alapú közpolitika azt jelenti, hogy a politikai döntéseket kutatók alapozzák meg, majd döntések gyakorlati működését is kutatások vizsgálják, az eredményeket megvitatják mind a döntéshozók, mind a szakemberek, mind a kutatók. A bizonyíték alapú gondolkodás tehát egy folyamatos párbeszéd és reflektálás a döntéshozók, a szakemberek és a kutatók között.

A bizonyíték alapú gondolkodásban kitüntetett szerep jut a kutatásoknak – de ez feltételezi az ifjúságra vonatkozó kutatások funkciójának, felépítésének az átgondolását. Ebben a gondolatmenetben külön fontos szerephez jutnak azok a kutatások, amelyek a megvalósuló gyakorlatot vizsgálják: ide tartoznak az ifjúsági munkára, az ifjúsági szakemberekre koncentráló kutatások.

Az ifjúsági munka fogalmi meghatározása és körülhatárolása más, a fiatalokkal valamilyen módon találkozó segítő szakmától, önmagában is nehézségekbe ütközik. Bár maga a kifejezés sokszor előkerül az európai dokumentumokban, a szó jelentése vagy használata erősen eltér az egyes országokban (Taru – Coussée – Williamson 2014). A fogalmi bizonytalanságok egyik alapja, hogy nincs határozott definíciónk a fiatalokra sem, az életkori határ meghúzója összefüggésben áll a kulturális kon-

¹ Szeretnék köszönetet mondani a tanulmányhoz nyújtott segítségért Gulácsi Ildikónak, az Erasmus+ Ifjúsági Programiroda Képzési és információs munkacsoport-vezetőjének.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

textussal (ki számít fiatalnak?), összefüggésben áll az oktatási rendszerrel, az adott országok szociális támogatási rendszerével. Az Eurofound, az ILO, az európai uniós dokumentumok általában a 15–29 éves korosztályt sorolják ide, de van, ahol a 15–24 évesek tartoznak bele, és van ahol a 15–35 éves korosztály. A My World ENSZ online survey 16–31 éveseket sorolja a fiatalok közé. (Eurofound 2013, Nico 2014)

A korosztályon túl sem egyszerű közös nevezőt találni a fiatalokra vonatkozóan. Ami különlegessé teszi ezt az életkort, az a gyermeklétből felnőtt létbe való átmenet, vagyis az önálló élet megteremtése: ez egy olyan – az emberi élet hosszát tekintve – relatíve rövid időszak, amikor egymással párhuzamosan több, a későbbi életet alapvetően meghatározó változás történik. Ez az átmenet négy, egymással összefüggő folyamatot takar:

- az iskolából a munka világába való átmenet,
- költözés, vagyis az otthon elhagyása és az önálló otthon megteremtése,
- családalapítás, párkapcsolat és gyermekvállalás,
- szülőktől való anyagi függetlenedés, az önálló egzisztencia megteremtése. (Williamson 2014).

A másik nagy bizonytalansági forrás az ifjúsági munka tartalmi meghatározása. Az ifjúsági munka nagyon sok, nehezen összehasonlítható tevékenységet takar. Ha a szektorok felől közelítjük meg, a szociális, a kulturális, az oktatási vagy a politikai területhez tartozó programok mind részét képezhetik az ifjúsági munkának (Denstad 2009, Nico 2014). Beletartoznak például a fiatalokat célzó, de inkább a szociális munkához sorolható tevékenységek, a nem-formális oktatáshoz tartozó tevékenységek, sportoláshoz vagy szórakozáshoz tartozó aktivitások (Taru – Coussée – Williamson 2014). Az ifjúsági munka általában komplex célokat jelöl ki magának, és valamilyen módon a fenti átmenetek elősegítését, megtámogatását, illetve integrációs, szocializációs, közösségépítő feladatokat is ellátnak. Ez az eklektikus jelleg tovább bonyolódik, attól függően, hogy helyi, regionális, országos európai vagy transznacionális szintről beszélünk, hiszen az eltérő szintek eltérő célrendszerrel és prioritásokkal rendelkeznek (Denstad 2009, Nico 2014). Az Európai Unió az ifjúsági munkát – amellett, hogy az egyik legfontosabb prioritásnak tekinti az ifjúságpolitikán belül – a nemzetek saját felelősségkörébe utalja, de igyekszik azt mégis formálni, a fejlődését segíteni a nyílt koordinációval, a szakmai párbeszéd és tapasztalatcsere lehetőségeinek megteremtésével (EU Youth Report 2012). De az egységesítés nem cél, az ifjúsági munka definíciója minden országban mást jelent Európán belül. Három közös pont határozható meg: az ifjúsági munka fiatalokra korlátozódik, a személyes fejlődést támogatja, és a részvétel önkéntes. Az ifjúsági munka az aktivitás dimenziójával több annál, mint a „fiatalokkal való munka” (pl. tanítás). Az ifjúsági munka azt jelenti, hogy a fiatalok aktívan és így saját akaratukból részesei az adott projektnek vagy programnak (Kovacic 2015).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Kovacic a Második Ifjúsági Munka Konvenció záródokumentumában írja le az ifjúsági munka néhány jellemzőjét (Kovacic 2015):

- egy olyan folyamat, amely támogatja a fiatalok aktív részvételét a társadalomban és a politikában (aktív állampolgárság) és segíti a munkaerő-piaci aktivitásukat;
- nem a folyamatban való részvétellel, hanem a végeredményre koncentrál;
- az aktivitások igazodnak a fiatalok érdeklődéséhez, életstílusához;
- evidencia alapú gyakorlat, és közösségi szemlélet;
- a fiatalok önkéntes alapon vesznek részt a programban;
- jellemző a multidiszciplinalitás és a szektorköziség;
- a professzionalizmus szükséges, de emellett fontos, hogy az ifjúsági munkának jó kapcsolata legyen a fiatalokkal;
- a nem-formális oktatás használata és támogatása;
- rugalmasság, gyors alkalmazkodás az új körülményekhez.

A magyarországi ifjúsági munka fejlődésében nagy szerep jut mind az Erasmus+ keretében megvalósuló programoknak, mind az E+ programokra való felkészülést, sikeres pályázást és megvalósítást támogató TCA tevékenységeknek (TCA – Transnational Cooperation Activities: az Európai Bizottság által jóváhagyott éves munkatervek alapján az Erasmus+ irodák által európai szinten megvalósított nemzetközi fejlesztő projektek). Ez a tanulmány szeretné bemutatni az evidencia alapú gondolkodás gyakorlati megvalósításának egyik példaként az Erasmus+ program ifjúsági fejezetéhez kapcsolódóan az európai uniós programok vizsgálatára létrejött RAY kutatócsoport két induló kutatását, illetve a TCA képzésekhez kapcsolódó kutatás első eredményeit.

A RAY (Research-based Analysis and Monitoring of Youth in Action in the Erasmus+ Programme)² nemzetközi kutatócsoport, egy önkéntes alapon működő nemzetközi közösség, amely 2007-ben alakult, 2015. május 1-jén összesen 30 tagot számlál, 28 országból (Belgiumból a francia, a német és a flamand közösség külön képviselteti magát). A tagok az Erasmus+ Nemzeti Irodák munkatársai és az irodákkal együtt dolgozó kutatók.

Nem véletlen, hogy a tagok a nemzeti irodák képviselői és kutatók: a kutatásaik gyakorlatorientáltak, és alapvetően arra keresik a választ, hogy az Erasmus+ program ifjúsági része mennyiben éri el azokat a célokat, amiért létrehozták őket:

– Valóban létrejön-e minőségi változás az Európai Unió polgárainak életében ezen programok hatására?

² A RAY kutatócsoport honlapja az elérhető kutatásokkal: <http://www.researchyouth.net/>

KÖZELKÉP – Tanulmányok

– A programokban résztvevők milyen tapasztalatokkal érkeznek vissza, mennyiben meghatározóak ezek a programok a fiatalok jövőjét, értékrendszerét, életútját, karrierjét illetően?

– A formális, nem-formális, direkt és indirekt tanulási folyamatok hogyan, miért működnek?

– Az európai értékrendszer (demokrácia, tolerancia, multikulturalizmus, emberi jogok, aktív állampolgárság) mennyiben jellemző ezekre a fiatalokra, a programok elősegítik-e ezen értékrendszer még hangsúlyosabbá válását?

– Az Erasmus+ program ifjúsági része mennyire éri el a hátrányos helyzetű fiatalokat?

A RAY-kutatások középpontjában álló fogalmak:

– ifjúsági munka, ifjúsági munka professzionalizálódása;

– ifjúsági tanulási mobilitás;

– nem-formális, illetve informális tanulási folyamatokhoz kötődő tevékenységek;

– aktív állampolgárság.

A RAY-hálózat lényege az intenzív párbeszéd a kutatók, az ifjúságpolitikában érintett szereplők és az ifjúsági munkával a gyakorlatban találkozó szakemberek között. Azt gondoljuk, hogy a kutatásaink akkor lesznek valóban értékesek, ha azok eredményei eljutnak az ifjúságpolitika terén dolgozó szakemberek felé, és megjelenik a döntéshozatali folyamatban résztvevő technokraták, politikusok munkájában is.

A gyakorlatban ez az elvárás csak komoly kompromisszumok árán valósítható meg, három fő okból kifolyólag:

Az első és legalapvetőbb feladat, hogy össze kell hangolni a kutatók, a területen dolgozó szakemberek és a döntéshozók érdekeit. Olyan kutatásokat kell terveznünk, amely kérdései mindenki számára érdekesek, és visszacsatolást nyújtanak mindhárom terület munkájához. A második, hogy meg kell tanulnunk egymás nyelvén beszélni, a kutatók felé megfogalmazni a kutatandó kérdéseket, a másik irányból nézve pedig használható módon ismertetni az eredményeket. A disszeminációs kötelezettség azért fontos, mert a kutatás társadalmi hasznossága csak akkor értelmezhető, ha az valóban eljutott a szakemberekhez és a döntéshozókhoz. A harmadik, hogy alkalmazkodnunk kell a három irány saját belső logikájához. Ez elsősorban egy nagyon fontos időbeliséget jelent: az eredményeket csak akkor tudják hasznosítani a döntéshozók, ha azok még a tervezési időszakban eléjük kerülnek.

A RAY-kutatások két fő csoportba oszthatóak:

Research-based Analysis and Monitoring of Erasmus+: Youth in Action „General survey”

Évi, (2014-től) kétévi rendszerességgel készül a General Survey, amely egy online felületen kitöltött kérdőív eredményeit elemzi. A kérdőív kitöltésére meghívunk egy adott időszakban Erasmus+ ifjúsági programban résztvevő minden fiatal. A kérdé-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

sek azt igyekeznek feltárni, hogy milyen szociális-társadalmi háttérű fiatalok pályáznak ezekre a programokra, miért pályáztak, milyen területeken hoztak változást az életükbe az Erasmus+ programok, milyen kompetenciák fejlődtek. A General survey-ben való részvétel kötelező minden RAY-partner számára.

„Special survey”

Az előzővel szemben, ezek nem rendszeresen futó, hanem egy-egy kérdéskörre kialakított kutatások, amelyben a tagországok részvétele önkéntes. Ezek a kutatások konkrét területeket tárnak fel részletesen, megfelelő alapot nyújtva az Erasmus+ programokkal összefüggő tervezési-döntéshozatali folyamatokhoz.

Jelenleg Magyarország két special survey-ben vállalt szerepet: az első a 2015-19-ben futó „Erasmus+ program ifjúsági fejezetének hosszú távú hatásai az aktív állampolgárságra és a politikai részvételre” (Long-term effects of Erasmus+/ Youth in Action on participation and active citizenship). Ez a kutatás azt hivatott feltárni online survey és interjúk segítségével, hogy a programok hogyan hatnak hosszú távon a fiatalok aktív állampolgárságára, európai demokratikus értékekre vonatkozó gondolkodására, elősegítik-e a társadalmi szolidaritás fejlődését. A kutatásban először megkeressük a résztvevőket a program előtt, majd két hónappal, egy évvel és három évvel a program után.

A második special survey a 2015–18-ban zajló „Kompetencia fejlesztés és kapacitásépítés az Erasmus+ program ifjúsági fejezetében” („Competence development and capacity building in Erasmus+: Youth in Action) című kutatás. Ez a kutatási program azt vizsgálja, hogy az ifjúsági szakemberek és az ifjúsági vezetők szakmai kompetenciái hogyan fejlődnek az Erasmus+ programoknak (Ifjúsági Szakemberek Mobilitása, Európai Önkéntes Szolgálat – EVS), illetve az Erasmus+ támogató programoknak – TCA) köszönhetően. A kutatás célja, hogy jobban megértsük az Erasmus+ támogató projektek hatásait, a nem-formális tanulás lehetőségeit az ifjúsági munkában, és olyan visszacsatolást nyújtson, amelyek segítik a TCA programok stratégiai irányvonalának megtervezését. Ez a kutatás kizárólag interjúkra épül, és szintén before-after megközelítést használ.

‘On the spot’ online értékelő kérdőív – a 2014–2015-ös TCA programok vizsgálata: néhány adat az TCA programokon résztvevő ifjúsági szakemberek tapasztalatairól

Az Erasmus+ programban pályázati támogatásban részesült projektekkal párhuzamosan a nemzeti irodák maguk is kezdeményeznek olyan képzéseket, szemináriumokat, konferenciákat, amelyek az Erasmus+ programot hivatottak szakmailag támogatni. Ezek a nemzetközi együttműködésen alapuló fejlesztő tevékenységek (TCA projektek) lehetőséget adnak egy-egy témában való elmélyülésre, a nemzetközi ifjúsági munka jó gyakorlatainak megosztására és partneri kapcsolatok kialakítására.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Történetileg ezek a képzések közel húszéves múltra tekintenek vissza. Még az Erasmus+ programokat megelőző időszakban, a Fiatalok Európáért programok idején indultak, akkor még TCP néven. Azóta módosult kicsit a támogató projektek fókusza, igazodva az Erasmus+ elvárásaihoz.

Általánosságban két nagy célkitűzést fogalmaznak meg ezek a programok:

– egyfelől az ifjúsági területen dolgozó szakemberek tematikus „továbbképzése”: az Európai Unió ifjúsági diskurzusaiban, vitáiban és pályázataiban előtérbe kerülő témák kibontása, feldolgozása (pl. aktív állampolgárság, szociális vállalkozás stb.);

– másfelől az Erasmus+ programok egyfajta „minőségbiztosítása”: az E+ pályázati lehetőségek megismerése, és a jobb minőségű projektek kialakításához szükséges ismeretek átadása, hálózatépítés, projektmenedzsment ismeretek átadása, fejlesztése.

A TCA projektek szerepe speciálisnak mondható a magyar ifjúsági területen: nagyon „naprakész” tudást kínálnak mind a téma, mind a projektmenedzsment területről, szándék szerint egyszerre fejlesztve a személyes és a szervezeti kompetenciákat és erőforrásokat. Az Európai Unióban 2014–2015 folyamán több mint 160 db TCA programot hirdettek meg (a tervezési időszak a TCA programok esetében mindig június 1-jével kezdődik és következő év május 31-én ér véget), ebből Magyarország több mint 120 külföldön megvalósult projektre támogatott résztvevőket, 6 program pedig Magyarországon került megrendezésre. A programokra a jelentkezés mértéke nagyon változó, a legnépszerűbbekre akár 12-13-szoros is lehet a túljelentkezés. A projektek ugyan szorosan kapcsolódnak az Erasmus+ programokhoz, de a részvételnek a feltétele az ifjúsági területen való aktivitás és nem követelmény az Erasmus+ programok szervezése.

Az Erasmus+ program egyik központi célja – a Fiatalok Lendületben program folytatásaként – a nem-formális tanulási módszer használatának előnyben részesítése, ennek megfelelően a TCA programok is nagy hangsúlyt fektetnek a nem hagyományos ismeretátadási módokra, valamint a tanulási folyamatokban való aktív bevonódásra. Ami érezhető változás az Erasmus+ programoknál, az a szektorok közötti együttműködés határozottabb megjelenése, aminek eredményeképpen becsatornázódik az üzleti/vállalkozói logika, illetve a formális oktatás egyes területei is.

A TCA tevékenységek evaluációja szervesen beépül az Erasmus+ nemzeti irodák munkavégzésébe: több lépcsőfokon, több módon kérnek visszajelzést a programok résztvevőitől. Ennek értelmében kialakítottunk egy visszacsatolási rendszert: az első lépés ehhez az „On the spot” kérdőív, amelyet a programról való visszatéréshez képest 48 órán belül kell kitölteni és egy élménybeszámoló elkészítése két héten belül, majd lezárásként hat hónappal a program után egy ún. „Follow up” kérdőív kitöltése.

Az „On the spot” értékelő kérdőív kialakításakor a következő szempontokat vetjük figyelembe a kutatás kialakításakor:

KÖZELKÉP – Tanulmányok

– Kutatásszervezés: a kérdőív egyszerűen, gyorsan, akár otthonról elérhető legyen, ne legyenek postázási feladatok és költségek, az adatok könnyen begyűjthetőek legyenek.

– Információtartalom: egyszerűen feldolgozható adatokat kapjunk arról, hogy mi hogyan működött a programokban.

– Strukturális kialakítás: illeszkedjen az Erasmus+ programok logikájába, vagyis legyen ez egyfajta lezárása a programnak, olyan visszacsatolás, amely megengedi a résztvevőknek, hogy még egyszer strukturáltan végiggondolja azt a tevékenységet, amelyen részt vett (nem-formális tanulás).

A lekérdezés első prezentációja egy volt TCA résztvevőknek szervezett értékelő találkozó keretében hangzott el, ahol a tevékenységek értékelése mellett a meghívott szakemberek a következő évi programtervezéshez is alakítottak ki javaslatokat.

A résztvevők közel 100%-a töltötte ki a kérdőívet (sikeresen pályázó 165 főből 161), a kérdőív kiírásának megfelelően a program befejezését követő 48 órán belül.

Az online kérdőív első része a kitöltő néhány adatára kérdezett rá, a második részben nyitott kérdések formájában kérdeztünk rá a résztvevők programmal kapcsolatos véleményére. A nyitott kérdések alkalmazását az indokolta, hogy szerettük volna, ha a válaszadók maguk fogalmazzák meg és emelik ki a szerintük fontos elemeket. A nyitott kérdéseket utána bekódoltuk az adatok feldolgozhatóságának érdekében.

Kik vettek részt a programokban?

A TCA programok esetében előre meghatározzák, hogy kiket várnak a programokra (képzőket, kutatókat, ifjúsági szakembereket, ifjúsági vezetőket, fiatalokat, potenciális Erasmus+ résztvevőket stb.), a legtöbb program azonban az ifjúsági területen aktív szakembereket célozza meg. A következő szelektációs tényező a program tematikája, majd a munkanyelv (ez elsősorban angol).

Ha a nemek arányát megnézzük, akkor jól látszik, hogy a nők magasan felülreprezentáltak, a programokban résztvevők 71%-a volt nő és 29%-a férfi. A pályázók közel háromnegyede budapesti (53%) vagy 100 000 főnél nagyobb lélekszámú városból érkezett (20%), 19% közepes városokban élők aránya. A 15 000 főnél kevesebb lakosú kisvárosokból (6%) vagy falvakból (2%) alig néhányan vettek részt a programokon.

A TCA pályázatokra való jelentkezés alapvetően a szakmai karrierhez kötődik (még ha önkéntes módon is vesznek részt a pályázók az ifjúsági területen), így ez tükröződik a kor szerinti megoszlásban is. A sikeresen pályázók 29%-a volt 25 éves vagy annál fiatalabb, a legtöbben 26–30 év közöttiek (34%), 26% a 31–40 évesek, és 11% a 40 év feletti aránya.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A sikeres pályázók 81%-a főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkezett (igazodva megint csak a TCA programok célcsoportjainak szakmai útjához), 17%-uk középiskolai vagy gimnáziumi végzettséggel rendelkezik (de lehet, hogy folyamatban van a felsőfokú végzettség megszerzése). Egy főnek csak általános iskolai végzettsége (de életkorából kifolyólag ő még tanul) és két főnek szakmunkás végzettsége volt. Az iskolai végzettségnél fontosabb szerephez jut a nyelvtudás, hiszen a TCA programok megvalósításának feltétele legalább egy másik ország bevonása, az tehát nagyon nagy eséllyel nem magyar nyelven fog zajlani, így a részvétel sem valósulhat meg a megfelelő nyelvtudás hiányában. A magasabb iskolai végzettség többször jelentheti a magasabb szintű nyelvtudás meglétét.

Szervezeti háttér

A programokat nem szervezeteknek írják ki, és a szervezeti formák között nincs prioritás. Ugyanakkor a pályázat elbírálásánál szerepet játszik, hogy a jelentkező mögött van-e egy szervezeti háttér, tehát a megtanult tudás továbbadásra kerül-e. Ugyanakkor a nem formalizált ifjúsági szervezetek tagjainak is van lehetősége pályázni, illetve egy ilyen körben szerzett tapasztalat is értékes szempont a pályázat elbírálásakor. A formalizált-nem formalizált szervezeti formákhoz kapcsolódik az önkéntesség kérdése, amely nagy hagyománnyal bír az európai ifjúsági munkában. Az Erasmus+ programok egyik legfontosabb célkitűzése is az önkéntesség előtérbe helyezése, hiszen ez hozzájárul az aktív állampolgársághoz, a társadalmi szolidaritás fejlődéséhez. A TCA programokra jelentkezők között is sokan önkéntes alapon dolgoznak az ifjúsági szervezeteknél, a vizsgált időszakban a résztvevők fele (52%) dolgozott ilyen minőségben a küldő szervezetnél. Ahogy látszik a lenti adatokból, a résztvevők 37,5%-a dolgozik hivatalosan az ifjúsági területen, többségük teljes munkaidőben.

1. táblázat: TCA programokon résztvevők szervezeti háttere – foglalkoztatási formák szerinti megoszlás (fő/%)

<i>Foglalkoztatás formája az ifjúsági szervezeten belül</i>	<i>Fő</i>	<i>Százalékos megoszlás (%)</i>
Önkéntes	83	51,6
Teljes Munkaidőben Foglalkoztatott	48	29,8
Részmunkaidőben Foglalkoztatott	12	7,5
Külső Szakértő	9	5,6
Egyéb	9	5,6
Összesen	161	100

Forrás: 'On the spot' online felmérés 2014/2015, saját szerkesztés

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Milyen programon vettek részt?

A 161 résztvevő közül 87% külföldi programon vett részt, és 13% olyan programon, amely Magyarországon került megrendezésre.

A TCA programok a következőképpen csoportosíthatóak:

– Az Erasmus+ működésével összefüggő felkészítő képzések és információs szemináriumok.

– Az ifjúsági munka fejlődését erősítő programok: tapasztalatcserét és a kapcsolatépítést támogató képzések, események.

– Tematikus képzések, szemináriumok, amelyek az európai ifjúságot érintő kihívásokra reagálnak (pl. társadalmi befogadás, társadalmi vállalkozások).

– A rendezvények profilja annyiban keveredik, hogy a kapcsolatépítés és tapasztalatcsere általában mindegyik programban megjelenik.

A legnépszerűbbek azok a képzések, amelyek vagy az ifjúsági szakmához kapcsolódó módszertant tanítanak (pl. speciális coaching technikát), vagy az ifjúsági szervezetek projektmenedzsmentjéhez kötődő kompetenciákat fejlesztenek.

2. táblázat: 2014/15 folyamán TCA programon részt vevő magyarok megoszlása programtípusonként (fő/%)

<i>Programtípusok</i>	<i>Résztvevők száma</i>	<i>Százalékos megoszlás (%)</i>
Tanulmányút	7	4,3
Konferencia	17	10,6
Tréning	105	65,2
Szeminárium	32	19,9
Összesen	161	100

Forrás: 'On the spot' online felmérés 2014/2015, saját szerkesztés

Honnan szereztek tudomást a jelentkezők a programról?

A programokról többféle módon lehet információt szerezni, a legtöbben a SALTO Forrásközpont felületén (32%), illetve a nemzeti irodán vagy az Eurodesk hírlevelén vagy honlapján keresztül (29,4%) szereztek tudomást a lehetőségről. Fontosak azonban a személyes tapasztalatok és kapcsolatok, a munkatársak jelzései (26,4%) vagy a barátok, informális Facebook csoportok (12,2%) is.

A nemzeti iroda munkatársai szerint általános tapasztalat, hogy a programok résztvevőinek 30-40%-a „visszatérő”, vagyis újra pályáznak egy-egy projekten való részvétel után (erről azonban nincs pontos statisztika). Ez nem azt jelenti, hogy a jelentkezők feltétlenül támogatásban részesülnek (nem jelent előnyt a korábbi rész-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

vétel), de láthatóan hasznosnak ítélik meg a TCA programokat. Ezt a tapasztalatot alátámaszthatja, hogy a jelentkezések esetében fontos szerepet játszanak a személyes kapcsolatok (munkatársak vagy a barátok).

Mi motiválta a résztvevőket?

A motivációra vonatkozó kérdésre adott szöveges válaszokat öt csoportba soroltuk, az egyszerűbb feldolgozás értelmében (természetesen, egy válaszadó több tényezőt is említhetett).

A kiírt pályázatok akkor tudnak célt érní, ha a résztvevők és a programok szándékai összehajlkoznak. Ahogy az várható, ezeken a programokon való részvételt elsősorban a szakmai kapcsolatok bővítése, illetve a hatékonyabb projektmenedzsmenethez szükséges ismeretek megszerzése motiválja.

Az Erasmus+ projektekre való pályázat, majd sikeres pályázat esetén a projektek megszervezése, kivitelezése, a fiatalok menedzselése, az adminisztrációs lebonyolítása komoly projektmenedzsmenetet és tudást igényel, a TCA programok legfontosabb céljai között szerepel ezen kompetenciák erősítése (hiszen az ifjúsági területen dolgozó szakemberek nem feltétlen rendelkeznek ezzel a tudással). Sok szervezet számára ezek a TCA programok jelentik az első lépcsőt a professzionalizálódás felé. Néhány szöveges válasz:

„Célom a külföldi jó gyakorlatok megismerése, valamint a kapcsolati hálóm bővítése. Emellett az eddigi tapasztalataimat kívántam más szakértők véleményével és megoldásaival kiegészíteni. Javítani a képviselt szervezet színvonalát, erősebbé tenni a szakmaiságát.”

„Szerettem volna kipróbálni magam, mennyit tudok a témával kapcsolatban. Külföldi kapcsolatokat építeni, látni, hogy tudják mások motiválni a fiatalokat, milyen a helyzet külföldön.”

„Észtország mostanság kimagaslóan teljesít a start-up világban, elsőként az ottaniak mentalitásának, hátterének megismerése, valamint adaptálására törekedtem. Másfelől cél volt új emberek megismerése, barátságok kötése. Harmadrészt szakmai fejlődés.”

A személyes kompetenciák közé elsősorban a nyelvtudás fejlesztése, egy ismeretlen közegben való helytállás tartozott. Az Erasmus+ és a TCA programok – összhangban a nem-formális tanulás elméletével – előtérbe helyezik a személyes élmény fontosságát, de a sikeres pályázat feltétele, hogy valamilyen módon a megszerzett tudás hasznosuljon az ifjúsági területen, a pályázó a szervezetében, vagy a munkája során felhasználja a megszerzett tapasztalatot. A nyelvtudás, a nyelvi kompetenciák fejlesztése Magyarországon még mindig fontos kérdés, ugyanakkor a TCA programokban való részvétel feltétele az idegen nyelv biztos ismerete. Néhányan jelezték,

KÖZELKÉP – Tanulmányok

hogy valamilyen friss impulzust kerestek, olyan lehetőséget, amely túllendíti őket vagy a szervezetüket egyfajta holtpontra.

3. táblázat: A három legnépszerűbb típusú programon résztvevő szakemberek motivációi n=161 (%)

Motivációk	Konferencia	Képzés	Szeminárium
Szakmai érdeklődés	32,0%	30,3%	31,0%
Szakmai módszerek bővítése	16,0%	23,7%	21,4%
Szakmai kapcsolatok bővítése	44,0%	26,3%	38,1%
Személyes kompetenciák bővítése	4,0%	15,1%	4,8%
Új impulzusok szerzése	4,0%	4,6%	4,8%
Összesen	100,0%	100,0%	100,0%

Forrás: 'On the spot' online felmérés 2014/2015, saját szerkesztés

Milyen eredménye lett a TCA programoknak a 2014–2015-ös évben?

A résztvevők kiválasztásánál a szervezeti háttér vagy az ifjúsági területen való aktív részvétel (tehát akár formális, akár informális kapcsolat) meghatározó szempont. A motivációk között fontos az élményszerzés, a saját kompetenciák fejlesztése – de az a fontos, hogy a „befektetés” eredménye eljusson a fiatalokhoz. Az a cél, hogy a résztvevők a saját környezetükben továbbadják a megszerzett tudásukat, a képzés eredményei megjelenjenek a mindennapi munkájukban. A kérdőívben ezért rákérdeztünk külön a tevékenység eredményeire, illetve a disszeminációra: tehát hogy a résztvevő mit tanult, milyen ismeretekkel vagy partnerekkel lett gazdagabb és ezt hogyan szeretné visszaforgatni a saját környezetébe.

A motivációk közül a következők kerültek említésre:³

- szakmai érdeklődés, pályázással kapcsolatos információk: 30,6%
- szakmai kapcsolatok bővítése, tapasztalatcsere: 31,1%
- szakmai módszerek bővítése: 22,1%
- személyes kompetenciák bővítése: 11,5%
- új impulzusok nyérése: 4,7%

³ Mindenki válaszolt a kérdésre, de egy válaszadó több motivációt is felsorolhatott. (Nyitott kérdés, a szöveges válaszok kerületek kódolására.)

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Arra a kérdésre, hogy milyen eredménnyel tértek haza, a tevékenység a résztvevők számára milyen eredménnyel zárult, a következő területek kerültek említésre:⁴

- új partnerek, kapcsolatok, tapasztalatcsere: 33,5%
- új információk szerzése: 26,5%
- projektmenedzsment: 17,6%
- képzés vagy workshop technikák: 8,8%
- motiváció, inspiráció: 8,5%
- személyes kompetenciák bővülése: 5,1%

Jól látható, hogy a programok az előzetes várakozásoknak megfelelően a szakmai kapcsolatok bővítésében hatékonyak, illetve a pályázással kapcsolatos szakmai tudnivalók átadásában, elsősorban a projektmenedzsment elsajátításában nyújtanak segítséget a résztvevők szerint. Ezt megerősítik a szubjektív beszámolók is (a programok befejeztével a résztvevőket arra kérjük, hogy írják le hogyan érezték magukat, osszák meg másokkal az élményeiket).

A TCA programok abban is segíteni szeretnék az ifjúsági szakembereket, hogy adjanak nekik olyan speciális tudást, erősítsenek olyan kompetenciákat, amelyeket jellemzően más szektorok használnak. Ide tartozik a pályázatírás, a résztvevők elérése vagy a projektmenedzsment teljes szakasza – olyan típusú tudások, amelyek a professzionalizáció felé segítik ezeket a szervezeteket. Mindez egy komoly vonzerőt is jelent, nemcsak a projekt és a szervezet sikerességének szempontjából, hanem az egyes résztvevők szakmai repertoárjának bővítése szempontjából.

„Pályázatíráshoz nagyon hasznos tanácsokat kaptam. Ez egy sarkalatos pontja önkéntes munkánknak, hisz ez dönti el, egyáltalán tudunk-e szervezni programokat. A megtanult (de inkább azt mondom, eljátszott) játékokat mindenképpen ki fogjuk próbálni a gyakorlatban!! Örülök annak, hogy olyan embereket ismerhettem meg, akik hasonlóan gondolkodnak, fontosnak tartják az ifjúsággal való foglalkozást, így a jövőben mindenképpen tartjuk a kapcsolatot és remélhetőleg lesz olyan, akivel/akikkel együtt fogunk dolgozni közös projekteken.”

Több beszámoló azt mutatja, hogy az ismerkedésen túl, akár már a TCA találkozó alatt formálódnak közös projektek. Ugyanakkor a tapasztaltabb szakemberek óvatosabban vannak be új partnereket. A nemzetközi projektek, nemzetközi ifjúsági cserék lebonyolítása szükségessé teszi az összehangolt munkát földrajzilag sokszor távolosó partnerek között. A földrajzi távolság miatt nehéz felmérni a partnerek megbízhatóságát, lehetőségeit és munkastílusát, néha felléphetnek nyelvi nehézségek, félreértések is, ezért az ifjúsági szakemberek elmondásai szerint a hatékonyságot jelentősen elősegíti a személyes kontaktus, a közös élmények, közös képzségek.

⁴ Mindenki válaszolt a kérdésre, de egy válaszadó több eredményt is felsorolhatott. (Nyitott kérdés, a szöveges válaszok kerületek kódolására.)

KÖZELKÉP – Tanulmányok

„Leginkább egy V4 ifjúsági csere megvalósításával. Tanácsos az alapoknál kezdeni egy új partneri együttműködést. Erre alkalmas az ifjúsági csere. Ha a partnerek együtt tudnak működni, akkor érdemes nagyobb projekteknél gondolkodni.”

„A konferencián és a kiállításon megértettem, hogy a német szervezetek számára magyar partnerség nem prioritás, hiszen elsősorban francia, lengyel, cseh, holland, izraeli, török és dél-amerikai partnerekkel dolgoznak. Ennek elsősorban nyelvi és kulturális okai vannak. Meglepő módon nem szívesen dolgoznak németül nem tudó partnerekkel. Az elmúlt évben elkezdtünk egy együttműködést a budapesti Goethe Intézettel ifjúság és demokrácia témában, de ehhez német partnerekre van szükség. Az út után már könnyebb lesz ilyen partnereket találni a fent említett nehézségek ellenére is.”

A disszeminációs feladatok nagy hangsúlyt kapnak a programok során. A TCA projektek eredményei közvetlenül beépülnek sok résztvevő munkájába, de ezenfelül elvárás, hogy más szakemberekkel, ismerősökkel, munkatársakkal is megosszák az élményeket, és a megszerzett tudást, tehát ún. multiplikátorként működjenek. A legtöbben közösségi oldalakon teszik ezt, a szervezetük online felületét használják erre, de van, aki előadás formájában vagy workshop, képzés keretén belül igyekszik átadni az új információt, tudást.

A kérdőívben rákérdeztünk a TCA projektekkel kapcsolatos negatív tapasztalatokra, hiányérzetre. A programokkal szembeni legfontosabb elvárás, hogy informatív, gyakorlatorientáltak legyenek, nyújtsanak lehetőséget tapasztalatcserére. Ennek megfelelően a kihívás abban áll, hogy olyan programok jöjjenek létre, amelyek igazodnak a nagyon eltérő háttérű és tapasztalatú ifjúsági szakemberekhez, a rövid és intenzív programokból mindenki a legtöbbet profitáljon és megteremtődjön a csapaterzés, a résztvevők jól érezzék magukat együtt.

A válaszolók 52,8%-a, összesen 85 személy⁵ számolt be valamilyen problémáról vagy hiányosságról, a következőket említve:

- tartalmi probléma: 33,6%
- tréning programstruktúrája: 28,2%
- kevés networking: 27,3%
- kevésse gyakorlatorientált: 10,0%
- egyéb: 0,9%

Néhány jellemző idézet a kapott válaszokból:

„Több időt hagytam volna a napközbeni csapatmunkára, nem biztos, hogy olyan emberektől elvárható a hatékony együttműködés, akik életükben most találkoztak először, illetve kevés élettapasztalattal rendelkeznek.”

⁵ Ők viszont adott esetben több problémát vagy hiányosságot is megjelöltek. (Nyitott kérdés, a szöveges válaszok kerültek kódolásra.)

KÖZELKÉP – Tanulmányok

„Az utolsó nap már mindenki nagyon fáradt volt és este 8-kor még volt egy workshop, izgalmas volt ugyan és hasznos, de azt szívesen kihagytam volna (sokan meg is tették, mert nagyon kifáradtak a végére).”

„Az elméleti fejtegetéseket kihagytam volna. Túlságosan akadémikus megközelítést nehezen lehet a gyakorlatban alkalmazni.”

Az utolsó, ezen tanulmányba belekerülő kérdéskör arra vonatkozott, hogy milyen témák irányában lenne fontos TCA programokat meghirdetni. Itt a válaszok annyira szerteágazóak voltak, hogy inkább csak felsorolás jelleggel szeretnénk bemutatni a legfontosabbakat:

4. táblázat: Milyen témájú TCA programokra lenne szükség?

<i>Projektmenedzsmenthez kapcsolódó felvetések</i>	<i>Speciális problémakörök megjelölés</i>
<ul style="list-style-type: none">• kapcsolatépítés, szorosabb együttműködést segítő programok• forrásteremtés• tárgyalástechnika• PR és kommunikációs tevékenységek, üzenetátadás (önkéntesség, Youthpass promotálása)• pályázatírás• minőségértékelés• projektek életben tartása, follow-up	<ul style="list-style-type: none">• NEET, fiatalok munkanélkülisége, motíválása• melegeket, szexuális kisebbségeket célzó programok• migráció, radikalizmus• környezetvédelem• kultúráközi kommunikáció• társadalmi vállalkozások• EVS nemzeti sajátosságai• Y és Z generációs kutatások, fiatalok jövőképe, életpályamodellek, pályaválasztás• viselkedési függőségek, szerhasználat• médiatudatosság• fiatalok aktivizálása (aktív állampolgárság, önkéntesség)

Forrás: 'On the spot' online felmérés 2014/2015, saját szerkesztés

A felsorolt témák első része a klasszikus projektmenedzsment kérdéseire költődnek, a speciális témakörök követik az Erasmus+ programok prioritásait is, természetesen ez összefügg azzal, hogy a témák ismerete elősegíti a sikeres pályázatok készítését. Ugyanakkor ez az egyik legfontosabb információforrás a magyar ifjúsági területen dolgozó szakembereknek az európai ifjúságpolitika és ifjúsági munka meghatározó irányvonalairól, ezért a résztvevők számára a professzionalizálódás, illetve a szakmai töltődés egyik kiemelt forrása is.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Összegzés

A fentiekben az Erasmus+ program ifjúsági fejezetéhez kapcsolódó TCA rendezvényekről szerettünk volna bemutatni egy rövid értékelést, amely a 2014–2015 folyamán lezajlott TCA programok résztvevői által kitöltött On the spot online kérdőív néhány adatának ismertetésén alapult.

A válaszok – teljes körűnek mondható – lekérdezésből születtek, így jól használhatóak a TCA programok rövid távú értékeléséhez. Választ adnak arra, hogy kik voltak a sikeres jelentkezők, milyen elvárásokkal érkeznek a programokra és milyen elvárásokkal távoznak.

A bizonyíték alapú ifjúságpolitika tekintetében ez csak azonban egy első lépés. A bevezetőben ezért is tartottuk érdemes leírni a RAY kutatások kereteit, mert azokkal kiegészítve válnak valóban értelmezhetővé a TCA programokról szerzett adataink. A két kutatási eredmény összeolvasásával, remélhetőleg, megtudjuk hogy hogyan épülnek be a TCA programok az ifjúsági szakemberek pályaképebe formálisan és nem-formálisan egyaránt. Ez a fajta szakmai támogatás hogyan köszön vissza a szervezetek középtávú fejlődésébe? Kik azok az ifjúsági szakemberek, akik nem jutnak el ilyen rendezvényekre, mi lehet az oka a sikertelen pályázatuknak és hányszor pályáznak?

Az ifjúsági munka története, szakmai fejlődése azt mutatja, hogy a szakmai dialógus, a szakmai élmények megosztása, egymás tapasztalataira való figyelés központi fontosságú. Az evidencia alapú, és még erőteljesebben, az evidencia informálású megközelítésekben egyre jellemzőbb a kutatási eredmények megvitatása és visszaforgatása a szakmai gyakorlatba. Mindez azt jelenti, hogy – ahogy a bizonyíték alapú közpolitika alapgondolata ezt megfogalmazza – a fenti adatoknak akkor lesz valóban relevanciája, ha kiegészül más kutatásokkal, ha eljut a szakemberekhez és a döntéshozókhoz, és érkezik tőlük visszacsatolás.

Irodalom

A válságtól a fellendülésig. Eurofound négyéves munkaprogram 2013–16. <http://www.eurofound.europa.eu/news/spotlight-on/youth/overview-youth-issues-a-top-priority> (utolsó letöltés: 2015.11.25.)

Buchanan, A. (2013): Impact and knowledge mobilisation: what I have learnt as Chair of the

Economic and Social Research Council Evaluation Committee, Contemporary Social Science, Vol. 8, No. 3: 176–190

Denstad, F. Y. (2009): Youth Policy Manual. How to develop a national youth strategy? Council of Europe Publishing EU Youth Report (2012): European Union. Luxembourg

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- bourg: Publications Office of the European Union http://ec.europa.eu/youth/library/reports/eu-youth-report-2012_en.pdf (utolsó letöltés: 2015.11.25.)
- Kovacic, M (2015): Patterns and practices of youth work. In: Similarities in the World of Differences. Final Report of the 2nd European Youth Work Convention, 32–35. http://www.eywc2015.eu/Portals/0/Documents/Youthwork_VerslagboekTRISv2.pdf (utolsó letöltés: 2015.11.20.)
- Nico, M. (2014): Life Is Cross-Sectoral Why Shouldn't Youth Policy Be? Overview of existing information on cross-sectoral youth policy in Europe. Council of Europe – Youth Partnership <http://pjp-eu.coe.int/documents/1017981/1668203/Life+is+cross+sectoral-Nico-2014.pdf/39468800-2096-4ff0-8138-4db46e6c3f31> (utolsó letöltés: 2015. 11. 20.)
- Taru, M. – Coussée, F. – Williamson, H. (2014): Youth Work in Connection to policies and politics. In: Edited by Marti Taru – Filip Coussée – Howard Williamson: The history of youth work in Europe Relevance for today's youth work policy. Council of Europe – Youth Partnership. Vol. 4.: 125–137.
- Williamson, H. (2014): „Sniffin' glue” – Scanning some horizons for youth policy in 2020. In: Perspectives on Youth. Volume 2. Connections and disconnections. Council of Europe – Youth Partnership: 11–18.

Tomka Béla: Szociálpolitika Fejlődés, formák, összehasonlítások

Osiris Kiadó, Budapest, 2015 (p. 250)

CZIBERE IBOLYA* – VADÁSZ GABRIELLA**

* Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar Politikatudományi és Szociológiai Intézet

** Pécsi Tudományegyetem, Demográfia és Szociológia Doktori Iskola

Tomka Béla érdeklődése a jóléti államok, azok intézményei és a jóléti modellek iránt publikációiban a 2000-es évek óta nyomon követhetők. Legutolsó, 2009-es, nagyobb lélegzetvételű, könyvként is megjelent összefoglalója után¹ jelen kötet egy, a korábban már kisebb tanulmányok, illetve könyvfejezetek formájában körüljárt probléma, a jóléti állam és annak intézményei kérdéskörét vizsgálja európai és történeti perspektívában. Bár több kiváló könyv áll rendelkezésre a témában, a kötet mégis egyfajta hiánypótló szerepet tölt be a nagyívű, történeti perspektívákat is átölelő, a szociálpolitikai gondolkodást meghatározó értékeket és társadalomtörténeti összefüggéseket, valamint gazdaságtani hatásokat is érintő gondolatmenete eredményeként.

A szociális gondoskodás történetének három, az állam szerepén alapuló korszakát szokás megkülönböztetni, amely mentén Tomka Béla könyvének mondanivalója is kibontakozik. Az első szakaszban az államnak nincs társadalmi funkciója, ebben az időszakban a segítség a reciprocitás elvére épül, és a lokális és vérségi alapon szerveződő mikroközösségek felelőssége. A saját közösségeikből kiszakadtak gondozása az érdemesség és érdemtelenység kategóriái mentén szétválasztva, eltérő logika mentén, a városi hatóságok és az egyház feladatává válik. A középkor végén a beinduló társadalmi-gazdasági változások hatására mikroszinten kezelhetlenné váló koldus- és csavargóprobléma hatására született meg 1601-ben a szegényügy első állami szintű szabályozása. A „zárt” állami szegénygondozó modellt megalapozó angol szegénytörvény egy több mint három évszázados gyakorlat kiindulópontjává

¹ Trendek, típusok, teljesítmények: jóléti államok a 20. században (Magyar Történelmi Társulat, 2009). Korábban megjelent munkája: A jóléti állam – Európában és Magyarországon. (Corvina Kiadó, 2008.) Ezt megelőzően 2003-ban is jelent meg kötete (Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. Századvég Kiadó, 2003) a témában. Jelen kötetének újdonsága abban a rendszerező, összefoglaló igényben rejlik, melynek köszönhetően az utolsó fejezetekben a válságjelenségekhez kapcsolódó adatokat kívánja értelmezni a szerző, valamint abban, ahogyan az Európai Unió, illetve a nemzeti szervezettek állami szakpolitikákat alakító szerepének néhány vonatára irányítja olvasói figyelmét.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

vált. A XVII–XIX. század egyik legfőbb alapproblémája viszont már az, hogy miképpen rendelődjék alá a szegénypolitikai rendszerek működtetése a kialakuló tőkés munkaerőpiac igényeinek. E szakasz a „nyílt” szegénygondozó modell kiépülésének és elterjedésének időszaka. A XIX. század közepétől a társadalmi-gazdasági átalakulásoknak köszönhetően a szociális kérdés egyre inkább munkáskérdésként értelmeződik. A nagyvárosokban koncentráltan megjelenő, a gyorsan fejlődő nagyiparban dolgozó munkások biztonságihiánya erőteljes önszerveződési mechanizmusokat indít el. Ezek hatására születik meg a XIX. század végén a korábbi szegénypolitikától alapvetően különböző új gondoskodási szemlélet, a társadalombiztosítás. Mindezek szisztematikus kifejtésén keresztül jut el a könyv mondanivalója a kollektív szociális biztonsági rendszerek gondolatáig, és mutatja be a továbbiakban a kialakuló jóléti államokat, és azok meghatározó szociális intézményeként a társadalombiztosítás fejlődését.

Mára mind a jóléti intézmények széles köre, mind a kormányzati szociálpolitika egyértelműen a piacgazdaság integráns részévé vált. Ebben a folyamatban mind az egyes intézményrendszerek, politikák, mind pedig maguk az ezeket befogadó piacgazdaságok is sokat változtak. A könyv mondanivalója ezen változásokra is érzékenyen reagál, kiemelve, hogy az egyes országok szociális ellátórendszerei között, a jelentékeny különbségek ellenére sok a lényegi hasonlóság, és egyértelműen kirajzolódnak az állami jóléti szerepvállalás tipikus és típusos formái. Ezek pl. Titmuss vagy Esping-Andersen munkássága nyomán széles körben ismertté is váltak. Tomka Béla ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a jóléti állam és annak szaktudományos leképezése jelentős változásokon ment keresztül az utóbbi évtizedekben. A hatvanas-hetvenes évek erős libertárius kritikája (Friedman, Hayek, Nozick stb. munkái alapján) után és azok hatására a közösségi jóléti szektorral kapcsolatos kormányzati politikák megváltoztak, a jóléti állam intézményei világszerte átalakultak. Ezeket a változásokat és átalakulásokat követhetjük nyomon Tomka Béla könyvének második felében. Az utolsó hat fejezetben a korábbi történeti tendenciáktól továbblépve, a szociálpolitika és a szociális rendszerek jelenkori helyzetéről ír az elmúlt 20 év tükrében. A szociálpolitika fő területeiként a nyugdíj- és egészségbiztosítást, a munkanélküliség esetén juttatott pénzügyi segítséget és a munkaerő-piaci politikát, a családpolitikát és a jóléti segélyezést tekinti át, azt elemelve, hogy az adott támogatási formák milyen konkrét elemeket vonultatnak fel és ezek milyen feltételek mellett vehetők igénybe a rászorultság, illetve az állampolgárság elvét érvényesítő jóléti politikák esetében.

A szociális rendszerek típusainak számba vétele előtt az összehasonlítás módszerének különböző fajtáit, a közöttük húzódó logikai különbségeket tisztázza, hogy a mondanivaló további részében a jóléti rezsimek tipológiáinak felállítását célzó és bemutatott elméletek közötti módszertani különbségeket is érzékeltesse. A feje-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

zetben az 1990-ben született és Gøsta Esping-Andersen nevével fémjelzett, a jóléti kapitalizmusokra kidolgozott „klasszikus” tipológiát mutatja be részletesebben. A tipológia lehetséges kritikáiként számba veszi az empirikus alapokon nyugvó (az összehasonlító vizsgálatok során kiderült, hogy a kategóriák nem tarthatóak), és az elméleti alapon megfogalmazottakat egyaránt, valamint azokat, amelyek új típusok bevezetésének szükségessége mellett érvelnek (pl. Ferrara, Castles – Mitchell 1993)². Ezekkel szemben Esping-Andersen egyedül a gender-szempontok hiányát ismerte el jogos kritikaként.

A jóléti államok fontos teljesítménye a szegénység mérséklése. Ugyanakkor a szociális juttatások hozzáférhetőségének kérdései elméleti vitákat generálnak annak tekintetében, hogy pl. a keresetekhez képest magas színvonalú bérhelyettesítő juttatások milyen mértékű visszaéléseket eredményeznek és ezek milyen, az állami gazdálkodás szintjén megjelenő veszteségeket vonnak maguk után. A szociális kérdésekbe történő állami beavatkozásról, illetve annak mértékéről folytatott politikai vitáknak alapvetően Tomka szerint az a két alapja, hogy a piaci folyamatok önmagukban jólétet generálnak (nyilván ennek lesznek vesztesei is), így ezekbe a minél kisebb beavatkozás a kívánatos, illetve ennek ellenpontjaként megjelenik az a meggyőződés, hogy a különböző juttatásokkal és segítségekkel tulajdonképpen a gazdaság is erősíthető a vásárlóerő fenntartásával. Tomka a második megközelítés érvényessége mellett érvelve mutat rá, hogy a szociális kérdésekben meghatározóbb szerepet vállaló államok esetében a szegénység mértéke kisebb.

A jóléti állam meglátása szerint nincsen válságban. Ugyan érik a gazdasági lobbis oldaláról és a demográfiai körülmények változásából fakadóan kihívások, komoly kritikák, amelyek rendszerint ténylegesen meglévő hiányosságaiból indulnak ki, de Európában minden meglévő kihívás ellenére, az országok közötti különbségek fennmaradása mellett is, még képesek ellátni vállalt feladataikat, ugyan nem változatlan feltételekkel és formákban.

A záró fejezetben az Európai Unió történetileg változó szociális dimenzióit vizsgálja fel. Mivel az Unió gazdasági társulásként jött létre, így 1990-ig döntően meg is maradt a szűken vett gazdasági kérdések egyensúlyozásánál. A tagállamok körében sem volt nagy hajlandóság szociális kérdésekben egységes stratégiákban gondolkodni. Először a munkajog területén történt előrelépés az egységes szabályozás felé a szociálpolitikát is érintő területeken. A szociális ügyekhez történő kapcsolódás az Európai Szociális Alapon keresztül valósult meg, amely az 1970-es évektől folyamatosan egyre nagyobb hányadát birtokolja az Unió költségvetésének. Ez az arány 2001-ben 8,6 százalékra emelkedett (Tomka: 184), amely már nem elhanyagolható,

² Castles, Francis G. – Mitchell, Deborah (1993): *Worlds of Welfare and Families of Nations*. In: Castles ed.: *Families of Nations. Patterns of Public Policy of Western Democracies* Aldershot: Dartmouth: 93–128.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

és amely egy olyan forrást is jelent a tagállamok számára, amelyhez mindenképpen szeretnének hozzáférni. A hivatalos uniós politika csak ajánlásokat fogalmaz meg a tagállamok számára ezekben a kérdésekben, így mindössze közvetett hatása van. A Valutaalapnak, illetve a Világbanknak hasonló módon, az országok számára folyósított hitelek feltételeként szabott elvárások formájában megjelenő hatása van a nemzeti szociális politikákra, melyek egy része Magyarország esetében is megfigyelhető az 1990-es években.

Tomka Béla könyve jelentősen hozzájárul a szociálpolitikák elmúlt néhány évszázadban meghatározó tendenciáinak tanulmányozásához és megértéséhez mind az egyetemi hallgatók, mind a téma iránt érdeklődő kutatók és olvasók számára.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Az új típusú droghasználat szerepe és megjelenése a társadalom perifériáján élő fővárosi roma közösségekben

BALÁZS ANDRÁS

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és társadalompolitika doktori program

Bevezetés

A hazai tömegmédiá egyre gyakrabban ad hírt az új típusú, szintetikus kábítószer¹ térhódításáról, illetve arról a folyamatról, amely során az olcsó drogok a legszegényebb rétegek esetében alternatívájává válnak a hagyományos pszichoaktív szereknek, illetve az alkoholfogyasztásnak.

A tudatmódosító szerek használata valamennyi társadalmi réteg életmódjának szerves része. A személyes szerhasználati szokások kialakulását és rögzülését döntő módon befolyásolja a családi szocializáció, az egyént körülvevő szűkebb és tágabb környezet szenvedélyekhez, illetve szenvedélybetegségekhez való viszonya. Bár az adott életformacsoport addikciókkal kapcsolatos normarendszere lényeges hatást gyakorol a fiatalokra, a felelősség a társadalom egyéb szocializációs intézményeit is terheli. A szerhasználati trendek változását a közegészségügy, az oktatási rendszer és az állami büntetőpolitika jelentős mértékben alakítja.

Az alábbiakban az egyes alcímek alatt feldolgozott témakörök segítségével igyekszem megvizsgálni, hogy az új típusú szerhasználat miként épült be a főváros szegregátumszerű kerületrészeiben és utcacsoportjaiban élő szegénycsaládok mindennapjaiba. Írásomban arra keresem a választ, hogy a szintetikus kábítószer megjelenése és fogyasztásuk tömegessé válása milyen szerepet tölt be a környéken élő kamaszcsoportok életében, mely társadalmi körülmények és szocializációs minták ágyazták meg viharos gyorsaságú elterjedésüket.

A jelenség bemutatását a vonatkozó szakirodalom feldolgozása mellett a résztvevő megfigyelés módszerére, valamint józsefvárosi és belső-ferencvárosi fi-

¹ Az új pszichoaktív szer, szintetikus vagy dizájner drog kifejezéseket azokra a kábítószerekre használják, melyek molekuláris szerkezetükben az illegális drogokra hasonlítanak, azok hatásmechanizmusát igyekeznek utánozni. Mivel azonban kémiai szerkezetük a kábítószerlistákon szereplő anyagokétól kissé eltér, így nem szerepelnek a tiltólistákon, ellenőrzés alá vonásukig jogi következmények nélkül terjeszthetők, forgalmazásuk és használatuk legális.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

atal felnőttekkel folytatott interjúim tapasztalataira alapozom. E tanulmány céljait szolgáló félig-strukturált interjúim 2015-ben készültek. Alanyai öt fő, 18 és 21 éves kor közötti férfi volt, akikkel a kerületben folytatott korábbi tevékenységem során személyre szóló, bizalmas és partneri kapcsolatot alakítottam ki. A dőlt betűkkel szedett interjúrészleteket magyarázó, elemző megjegyzések keretezik.

A szerhasználati szokások változásai

A főváros nyolcadik és kilencedik kerületének a nagyvárosi szegregátumok sajátosságait mutató kerületrészeiben és utcacsoportjaiban az alkoholfogyasztás folyamatos jelenléte mellett a 80-as évektől kezdődően megjelent az opiát típusú szerek használata. A receptre írható gyógyszerek (jellemzően kodeinszármazékok) visszaélészerű alkalmazása egyre elterjedtebbé vált (Demetrovics 2007). Az altatók és nyugtatók túlhasználata – esetenként alkohollal történő keverése – a mai napig is uralkodó szerhasználati forma a kerület középkorosztályában. Az alkohol és a „gyógyszerezés” mellett a rendszerváltás után megjelent a heroin, az LSD, az amfetaminszármazékok, valamint a korábban csupán értelmiségi körökben népszerű marihuána. A kétezres évekre az amfetaminszármazékok, a marihuána, a heroin, az ecstasy, valamint a fel nem írt (tehát illegálisan beszerzett) metadon vált meghatározóvá a főváros marginalizált helyzetben élő szerfüggői számára (Márványkövi – Melles – Légmán – Rácz 2008). Kísérő jelenséggként persze jelen voltak a nyomor egyéb szerhasználati kényszermegoldásai: a különböző ragasztók, csavarlazítók és hajtógázok inhalálása.

A fiatalok korán kezdődő alkoholfogyasztása mellett az illegális pszichoaktív szerek kipróbálása a kétezres évekig – egyrészt azok relatíve magas ára, másrészt az intravénás szerhasználat közösségi megítélése miatt – többnyire szituatív, alkalmi jelleget öltött. A dizájner drogok előretörése azonban alapvetően változtatta meg a környékbeli fiatalok és fiatal felnőttek szerhasználati szokásait.

Interjúalanyaim arról számoltak be, hogy először tizenkét-tizenhárom évesen próbálták ki a marihuánát, ám baráti társaságuk szerhasználata akkoriban egy-egy joint közös elszívásában merült ki. A füvezés azonban csupán egy, szinte ártatlan eleme volt mindazoknak a kriminalitás határait súroló tevékenységeknek, amelyek kortársaik előtt felnőttiségüket, bátorságukat voltak hivatottak demonstrálni.

A szintetikus kábítószeres megjelenését valamennyi beszélgetőtársam 2010 környékére datálta, amely nem csupán személyes életükben jelentett fordulópontot, hanem a helyi kortárs közösségek átstrukturálódásához vezetett: *„Amíg korábban egy-egy pakk egy napig kitartott, a bioból² már napi öt-hat adag is elment. Amikor*

² Interjúalanyaim a szintetikus marihuánára bioként, biofűként, illetve herbálként hivatkoznak.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

pedig fogyóban volt a herbál, gyakran egymástól elszakadva inkább csak kettesével, vagy egyedül szívtuk el. A sima füvet az ára és a gyengébb hatása miatt idővel mindenki elhagyta.” (18 éves férfi)

A szintetikus kábítószeres elterjedése után a közös balhék már nem annyira az unalomról és a kortárs közösségen belüli státusz fenntartásáról szóltak, hanem fokozatosan a szerhasználat finanszírozásához kapcsolódó kriminális magatartásokká alakultak. Amíg a középosztálybeli tizenévesek körében az új típusú pszichoaktív szerek jellemzően partidrogként funkcionálnak, addig a társadalmon kívüli szegénységben élő fiatalok esetében hétköznapi addikciókká váltak.

A szerhasználati szokások tipologizálása

A szakirodalom hagyományosan a stimuláns és az opiát hatású szerek csoportját különbözteti meg, illetve valamelyest önállóan kezeli a kannabisz származékok és a hallucinogének fogyasztóit, valamint szintén megkülönbözteti a központi idegrendszerre ható gyógyszerek (altatók és szorongásoldók) visszaélészerű használatával leírható függők körét (Demetrovics 2006).

Bár a fővárosi szegényközösségek szerhasználati jellemzői beilleszthetők a fenti besorolásba, ám az új típusú szintetikus kábítószeres követhetetlen sokféleségének megjelenése differenciáltabbá tette a szerhasználati szokások mintázatát. A dizájner drogok esetében a stimuláló-energizáló, illetve az elsősorban az opiátfélékre jellemző csökkenő aktivitással, „csendes eufóriával” leírható szétválasztás nehezebben alkalmazható. A szintetikus kábítószeres többségénél ugyan a stimuláns jelleg domináns, ám több anyag esetében az adott dózistól függően mindkét hatásmechanizmus – akár szélsőséges formában – jelentkezhet. Míg a korábbi szakirodalom a stimuláns szerek esetében általában a „szociális-rekreációs” droghasználatot tartotta meghatározónak, addig a szintén stimuláns hatású szintetikus kábítószeres elterjedésével a korábban inkább az opiát típusú szerek sajátosságának tekintett napi többszöri – akár néhány óránként ismétlődő –, az egész életmódra hatást gyakorló bevitel vált általánossá.

A kezelésben megjelenő intravénás szerhasználók körében szintén megfigyelhető a szerhasználati struktúra átrendeződése (KCKT 2015). Míg az opiátok injektálása markáns csökkenést mutat, addig az amfetamin és az egyéb stimulánsok, új típusú pszichoaktív anyagok fogyasztása intenzív növekedést jelez. A 2013-ban kezelést kezdő intravénás szerhasználók legnagyobb csoportja, a szerhasználók közel fele (42 százalék) már elsődlegesen dizájner drogokat és más, nem klasszikus kábítószereket használt (Paksi – Magi 2013).

Bár a környékbeli felnőttek esetében az alkoholfüggőség még mindig az egyik legsúlyosabb egészségügyi probléma, a fiatalok és fiatal felnőttek körében az alta-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

tók, nyugtatók, szorongásoldók tudatmódosító hatásával visszaélők egyre kisebb számban vannak jelen. Ebben a korosztályban a gyógyszer- és szeszfogyasztás csupán alkalmi, hiánypótló szerepet tölt be: „*Rivót (Rivotril) és Xanaxot csak az idősebbek használják, én maximum akkor nyúltam hozzá, ha végképp nem jutottam máshoz. A családi beszélgetős, ivós bulikat azóta élvezem újra, mióta leálltam a cuccal. Régen csak kattogtam, az alkohol nem volt elég akkoriban.*” (21 éves férfi)

Miközben a szintetikus marihuána fogyasztásának ceremóniája hasonlatos a kamaszcsoportok közös cigarettázásához, annak eltérő hatásmechanizmusa okán nem vált a dohányzás alternatívájává. Ráadásul a dohánytermékeknek az elmúlt években Józsefvárosban élénk feketepiaca alakult ki, így – a szeszesitalokkal ellentétben – a csempészcigaretta ára a kerületben versenyképes az egyéb stimulánsokkal.

Az alkohol szerepe az életmódban

Az Alkotmánybíróság 2004-es határozatában azzal védte meg a BTK kábítószerrel kapcsolatos szabályozásának szigorítását, hogy „az alkohollal megtanult együtt élni a magyar társadalom, míg az illegális szerekkel nem”³. Bár az alkohollal összefüggő hazai halálozási statisztikákat szemlélve e megállapítás önmagában is problémás, a társadalmon kívüli szegénységben élő emberek fogyasztási szokásait ismerve az érvelés különösen cinikusnak hat. Az alkoholfogyasztás életmódra gyakorolt hatása – az egészségügyi ártalmakon túl – ugyanis megjelenik a fővárosi szegénycsaládok költségstruktúrájában, hozzájárul a környékbeli lakók eladósodásához, a szülők alkoholfüggősége pedig jelentősen befolyásolja a fiatalok más addikciókkal kialakított viszonyát.

A szegényközösségek alkoholfogyasztása átfogja a felnőttek szinte teljes élettevékenységét (Ambrus 2000). A korlátozottan rendelkezésre álló szórakozási, kikapcsolódási lehetőségek okán minden ünnepi alkalomhoz egyfajta felfokozott alkoholizálás társul. A tradicionális szegényléten belül minden öröm és élvezet gyors, zabolátlan, sokszor mértéket nem ismerő módon eléggül ki, hiszen szinte mindig tartósan elfojtott szükségletekhez társul. Az alkohol a környéken élők szűk lakáskörülmenyei és kényszerű összezártsága miatt a mindennapokban is fontos szerepet játszik. A körfolyosós önkormányzati bérházak gangra nyíló lakásai miatt a családi élet egy része nyilvános térben zajlik: a magánszféra átjárhatósága következtében lényegében folyamatosan fellép egyfajta kínálási kényszer. Az ünnepi alkalmak, az egyetértés, a kibékülés, a sikeres üzleti tevékenység és a szívélyes vendéglátás szimbólumaként értelmezhető szeszesital-fogyasztás mellett az alkohol bánatúzó, szo-

³ A sors furcsa fintora, hogy a határozat szövegét megfogalmazó alkotmánybíró 2007-ben májzsugorban hunyt el (Topolánszky Ákos közlése a civil szervezetek április 27-én rendezett konferenciáján tartott előadásán: <http://drogriporter.hu/topieloadas>)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

rongásoldó szerepe is jelentős. Különösen súlyos megállapítás ez annak fényében, hogy a depressziós tünetegyüttes valamely fokozata a roma lakosság hetvenöt százalékát érinti (EÜM 2001).

„A nevelőapám többnyire építkezéseken dolgozott segédmunkásként. A melósok között megtűrt dolog volt a napközbeni iszogatás. Amire hazaért, általában már volt benne pia, otthon a barátokkal, szomszédokkal erre még ráivott. Amikor valaki pénzhez jutott vagy valamilyen alkalom volt, a szomszédokkal, rokonokkal buliztunk. Ilyenkor nem számított semmi, akár hajnalig mulattunk. A felnőttek ittak, de a gyerekek is megkaptak mindent, amire vágytak. Persze a szüleim is tudták, hogy hó végén megint pénz nélkül maradunk, de a folyamatos nélkülözésben legalább ilyenkor ők is embernek érezhették magukat. A nevelőapám a szívinfarktusáig mindennap ivott. Ma már csak esténként sörözget, főleg, ha feszült valami miatt.” (19 éves férfi)

A szerhasználatra szocializálás folyamata

Amíg a középosztálybeli tinédzseres esetében az alkoholfogyasztás a kamaszkori lázadás eszköze, a felnőtté válás illúziójának megteremtője, addig a marginalizált helyzetben lévő fiatalok esetében jóval kevésbé tabu téma. A többségi társadalom tizenévesei alkoholtűrő képességük próbálgatását gyakran éppen a szülői tiltás ellenében kezdik meg. A nyolcadik, kilencedik kerület szegényközösségeiben nevelkedő gyermekek alkalmi szeszesital-fogyasztása azonban a felnőttek részéről megtűrt, olykor támogatott mozzanat.

Mivel a környékbeli családok túlnyomó többségének rokonsági rendszeren kívüli szociális kapcsolatai meglehetősen korlátozottak (szomszédok, utcabeliek stb.), így a felnőttek és gyermekek szinte folyamatosan egymás lakóhelyei között mozogtak. A nagycsaládok tagjai – főleg az esti órákban – gyakran összejárnak, a környékbeli körfolyosós bérházrendszerek folyamatos mozgásban vannak. A kapcsolatfelvételek számával párhuzamosan általában az elfogyasztott alkoholmennyiség is arányosan nő, egyes megfigyelések szerint (Ambrus 2000) a felnőtt férfiak napi alkoholbevitelének fele az esti órákban történik.

A szeszfogyasztás köznapisága és – a kirekesztett lét elviseléséhez szükséges – minimális alkoholszint értékközömbössége miatt azonban a szerhasználat iránti tolerancia már kora gyermekkorban kialakul: a fiúgyermekek a nagyobb családi összejövetelek során hat-nyolc éves korukra gyakran állandó kóstolóvá válnak (Ambrus 2000, Kecskés 2005). Bár a gyermekek alkohollal való kínálása a hétköznapi ritka, ám ebben a világban a nyolc-tíz éves gyermekek a környékbeli utcákon belül már viszonylag önnállóan mozognak, tíz-tizenkét éves korukra pedig jórészt felszabadulnak a folyamatos szülői kontroll alól (jellemzően inkább ők vigyáznak kisebb testvéreikre). A kiskamaszok esetében a kortárs közösség csoportos szer-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

használata ekkor kezdődik meg. A cigarettázás, az alkoholfogyasztás és az egyéb pszichoaktív szerek kipróbálását eleinte nem annyira azok bódító hatása, hanem a felnőttek utánzása motiválja.

„Tizenkét évesen a bátyám (valójában unokatestvér) kínált meg először a bioval. Egy nappal később már én szereztem magamnak, ami a környéken nem volt nehéz dolog. Errefelé mindenki tudja, hogy a Dióban (Diószeghy Sámuel utca) melyik házba kell bemenni érte. Iskola után már én kínáltam meg az utcabeli lányokat, akiket nem kellett nagyon biztatni. Nem sokkal később már az összes srác szívta.” (18 éves férfi)

A szerhasználat hiánykompenzáló szerepe

A társadalmon kívüli szegénységben nevelkedő fiatalok korai szerhasználatát nem csupán az őket körülvevő felnőtt világ intenzív függőségei bátorítják, hanem az érzelmi életüket meghatározó sivárság, reménytelenség és magárahagyottság.

„Tizenkét-tizenhárom éves koromtól körülbelül tizenkilenc éves koromig napi szinten cucoztam. Előtte se csináltunk túl sok mindent. Iskola után leginkább fociztunk, meg nagyon sokat verekedtünk. Amikor már a foci se érdekelt, akkor elkezdtünk beszökdösni a környékbeli építkezésekre. Eleinte a bejutás és az örök kijátszása elég volt, utána azzal szórakoztunk, hogy elloptunk mindent, amit találtunk. Nem is az értéke miatt, a melósok megszerzett holmijait később kivétel nélkül eldobáltuk. Egyszerűen unalomból csináltuk.” (21 éves férfi)

Az interjúalanyaim által leírt közös focizások, verekedések és a „mélyszegény urbex” jelensége mellett a marginalizált helyzetű fiatalok iskolán kívüli időtöltése a tevékenységek meghatározó elemei, azok közösségi jelentései szerint tipizálhatóak. A nemzetközi és a hazai szubkultúra-irodalom az egyes csoportosulások fő tevékenységét előszeretettel jellemzik „semmittevésként” (Rácz 1996). A fiatalok passzivitása azonban csak látszólagos. A szűkös lakáskörülményeik miatt a környező lépcsőházakban, játszótereken összeverődő fiatalok folyamatos mozgásban vannak: a kisebb-nagyobb csoportokban vonuló kamaszok mindig arra várnak, hogy végre történjen valami. Ezt az inaktív, kedvetlen állapotot különböző apró cselekvések tagolják: üdvözlő gesztusok és ceremóniák, amelyek során számba veszik az érkezőket és távozókat. Jellemzően értékelik is az elhaladó ismerősöket és ismeretleneket, amely tevékenység gyakran provokálja, hogy az őket körülvevő közeggel valamilyen interakció kialakuljon (Kecskés 2005, Rácz 1996).

E tétlenség („punnyadás”) ellenpólusaként rendre megjelenik egy felfokozott állapot („pörgés”). A felfokozottság érzését kiválthatja valamely közösségen belüli történés (például személyek, csoportok vagy családok konfliktusa), a fiatalok bizonyos akciói (viták, verekedések, csoportos rongálások), vagy éppen a külső környezettel (idegenekkel, rendőrséggel) való összeütközés. A „pörgés” érzelmi állapota megszünteti a mindennapok ürességét – ha időlegesen is –, az erő, a hata-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

lom, a saját sorsuk feletti kontroll illúzióját biztosítja. Mivel a felnövekvő gyermekek és fiatal felnőttek iskolai, közösségi aktivitásaik során csak elvétve találkoznak a sikerélmény érzésével, így idővel rabjaivá válnak az ingerkeresésnek.

A „pörgés” állapotához a tinédzserkor kezdetétől egyre gyakrabban kapcsolódik alkohol-, illetve drogfogyasztás. A stimuláns hatású dizájner drogok szerepe főleg a csoportos verekedések esetén érhető tetten: *„A bogyók a pörgésről szólnak, de a bio sem teljesen olyan, mint a normál fű. A normális fűtől is beszédes leszel, de az inkább lenyugtat. A bio rövidebb ideig tart, viszont nagyon meg tud pörgetni, a szíved is gyorsabban ver. Amikor bióztunk, sokszor egymás közt verekedtünk, de előfordult, hogy valakinek csak úgy, fogadásból nekimentünk.”* (18 éves férfi)

A szerhasználat hatása a társas kapcsolatokra

A pszichoaktív szerek kannás borának tekinthető olcsó dizájner drogok követhetetlen sokféleségével párhuzamosan az anyagok minősége és a hatásmechanizmusa is egyre bizonytalanabbá vált. A fogyasztók körében gyakori jelenségnek számít a tudatvesztés, az önkívületi állapot, rendszeren előfordulnak váratlan, agresszív megnyilvánulások.

„Sokszor kiszámíthatatlan, hogy mit vesz. A nyolcban a bio állandó, a többi cuccnak szinte csak a jellege hasonló. Régen a Mefedron és a Kati ment a környéken, utána más bogyók jöttek: Benzo, Kristály, Zene, Mp4, Fehér Szellem, Zöld Pitbull stb. Általában az eladó se nagyon tudja, hogy mit árul. Egyre több is a túlpörgés, néha én sem azt kaptam, amire számítottam. Volt, hogy már az utcán annyira beszorogtam, hogy inkább hazamentem és óráig a plafont bámultam.” (21 éves férfi)

A viktimizáció érzése, az áldozattá válás lehetősége a szegregált szegénynegyedek sajátossága (Rác 1996), ám interjúalanyaim az új típusú kábítószeres elterjedése óta szubjektív biztonságérzetük további csökkenéséről számoltak be. A szintetikus kábítószeres használói – a klasszikus drogok fogyasztóihoz és az alkoholfüggőkhöz hasonlóan – a másokhoz való közelség élményét, az eufóriát keresik, azonban a kerületben elérhető anyagok minőségromlása miatt a módosult tudatállapot sokszor kontrollvesztésbe, néha pszichózisba csaphat át.

„A haverok közül többen ülnek olyanok miatt, amit kábítószer nélkül nem tettek volna. Előtte sem voltak ártatlan gyerekek, de a cucc miatt teljesen kifordultak magukból. A környék az új drogok miatt egyre veszélyesebb lett.” (19 éves férfi)

Ahogy a klasszikus kábítószerfajtáknak megvannak a maguk használati szokásai, úgy az új típusú pszichoaktív szerek fogyasztásának is kialakultak a sajátos ceremóniái. Ezeket egyrészt a környékbeli kamaszcsoportok életkori sajátosságai, másrészt a felnőttek – elsősorban a szeszital-fogyasztáshoz kapcsolódó – szerhasználati mintái alakítják. Az alkoholhoz hasonló addiktív potenciállal rendelke-

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

zõ, ám gyakran kiszámíthatatlanabb reakciókat kiváltó dizájn drogok hatására a kezdetben jellemzően nagyobb számú fiatal magába foglaló fogyasztói csoportok idővel széttöredeznek, a masszív függők sok esetben magányos használókká válnak.

„A családi ivások végigkísérték az életemet. Eleinte a cuccozásnak is megvolt a maga rendszere. A szüleink miatt persze inkább az utcán, parkokban, lépcsőházakban szívtuk el a spanglit vagy rántottuk fel a csíkot. Tulajdonképpen mi is dumáltunk, játszottunk hozzá, ahogyan otthon az alkoholhoz gyakran zenélnek, énekelnek. Mi persze más zenét hallgattunk, sokszor együtt rappeltünk. Voltak amolyan bevett mondókák, szövegek is, amiket egymás spannolására mondogattunk. Aztán, ahogyan benyelt az anyag, egyre inkább egyedül mentem le az újabb pakkért. Idővel már csak a közös balhék után toltuk együtt, különben mindenki magának vette meg.” (21 éves férfi)

A szerhasználat közösségi megítélése

Józsefváros és Ferencváros általam vizsgált kerületrészeiben és utcacsoportjaiban élő felnőtt lakók közül – néhány kivételtől eltekintve – szinte mindenki rendszeresen fogyaszt alkoholt. A szeszitalok kiegyensúlyozott mértékű, de lényegében állandó bevitele egyrészt a közösségi élet sajátos dinamikájának kísérő jelensége (lásd korábban), másrészt periodikusan, a pénzhez jutás függvényében általában azonnali túlfogyasztásként jelentkezik. Ennek megfelelően a függőségekkel szemben a középosztály mércéjéhez képest egy viszonylag magas toleranciaszint alakult ki, amely csupán a nagyfokú lerészegedéssel járó botrányokozást ítéli el.

A nyolcvanas években még elszigetelten jelentkező, a kilencvenes évektől fokozatosan erősödő drogfogyasztással szemben intenzívebben igyekezett védekezni a közösség. Ám a kétezres években robbanásszerű gyorsasággal elterjedő szintetikus szerhasználatával szemben mára az alkoholhoz és a gyógyszerhasználatához hasonló beletörődő elkeseredettség tapasztalható.

A szerhasználatához kapcsolódó kriminális cselekmények és normasértő magatartások mellett az alkohol- és kábítószerfüggőség jelentősen hozzájárul a környékbeli családok anyagi ellehetetlenüléséhez. A kormányzati és kerületi drogpolitika stigmatizáló törekvései, valamint a segítő infrastruktúra leépülése miatt a környékbeli szegénycsaládok az addikciók elleni harcban az elmúlt években egyre inkább magukra maradtak (KCKT 2015). A szerfüggőség járulékos hátrányainak kezelésére sajátos belső mechanizmusok alakultak ki. A roma nagycsaládokra jellemző többgenerációs együttélésnek, valamint a családstruktúra többközpontúságának köszönhetően lehetőség nyílik a függő személyek rokonsági szerkezetben belüli elszigetelésére, valamint a bajba jutott közvetlen hozzátartozóinak megsegítésére⁴. A függő

⁴ Mindez a gyakorlatban például úgy történik, hogy a függő személynek újra az édesanyja viseli gondját, miközben felesége és gyermekei más családtagokkal lépnek közös háztartásba.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

családtag rokonsági szerkezetben belüli kezelésének azonban árnyoldalai is adódnak. Az egyébként is ellenséges külső világgal szemben az elesett, magát eltartani, ügyeit intézni képtelen személy védelme – szélsőséges esetben – az önálló megküzdésre biztatás helyett a függőség megerősítéséhez is vezethet (Demetrovics 2002).

„Gyakran ébredtem úgy, hogy már ott volt mellettem az anyag. Miután elszívtam a spanglit, iskola helyett a következőért indultam. A szüleim egy idő után már tudták, a nevelőapám meg is jegyezte, hogy biztosan függő vagyok. Amikor bekészülve mentem haza, vagy ötszáz forintokat kértem, anyám általában kiborult. Segítséget talán a szégyen miatt nem kértek, meg nem is ismertek senkit, akire rábízhattak volna.” (21 éves férfi)

A drogpolitika hatása a szerhasználatra

A Kábítószerügyi Civil Koordinációs Testület októberben publikált jelentése szerint (KCKT 2015) a megkérdezett szakértők a hazai drogpolitika legmeghatározóbb problémájaként az új típusú pszichoaktív szerhasználatot, valamint az alkoholfogyasztást azonosították. Az állami drogpolitika ténylegesen megvalósuló tevékenységei azonban elsősorban a kínálatcsökkentésre irányulnak⁵, ezen belül is főként a rendészeti eszközök (büntető-igazgatás, lefoglalás, büntetés-végrehajtási intézkedések stb.) dominanciája érvényesül.

A rendészeti eszközök térnyerésével párhuzamosan az állami és kerületi drogpolitikában érzékelhetően megjelentek a fogyasztók kriminalizálását célzó törekvések. A szerfüggők kezelésének stratégiai eszközei közül a prevenció, az alacsonyküszöbű ellátási formák, az ártalomcsökkentés és a kapcsolódó szociális szolgáltatások 2010-től kezdődően nem csupán lényegesen kevesebb forrásra pályázhattak, hanem a kormányzat hallgatólagos támogatása mellett a nyolcadik kerületi önkormányzat az ártalomcsökkentés üldözésének élharcosává vált.

A fogyasztók stigmatizálásának első megnyilvánulása a Kék Pont józsefvárosi tűcsere programjának bezárása volt, amely egy folyamatot indított el. A beszámolók szerint (KCKT 2015) az ártalomcsökkentő programok környékén elszaporodtak a rendőri igazoltatások, a BRFK a tűcsereprogramokkal fennálló szerződését 2013 decemberében egyoldalúan és azonnali hatállyal felmondta.

Hasonlóan negatív tendenciák rajzolódnak ki az iskolai prevenció és egészségfejlesztő programok területén. Amíg országosan 2005 és 2009 között az iskolák 85-88 százalékában zajlott valamilyen prevenció foglalkozás, 2011-ben az iskolák

⁵ A kormányzati szándék kínálatcsökkentési orientációját egyértelműen jelzi a Büntető Törvénykönyv többszöri módosítása, majd a kábítószerrel való visszaélés jogszabályi körének jelentős szigorítását eredményező új BTK elfogadása (2012. évi C. törvény), illetve a kábítószeres, pszichotróp anyagok, és az új pszichoaktív anyagok jegyzékbe vételéről szóló kormányrendelet (66/2012.), közkeletű nevén a C-lista megalkotása.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

többségében már nem találkoznak ilyen jellegű oktatással a diákok (Paksi – Magdi 2013). Az iskolai prevenciós programok előzetes szakmai ajánláshoz kötését előíró szabályozást⁶ követően a józsefvárosi iskolák korlátozott számú prevenciós program közül választhatnak, ugyanakkor az oktatási intézményekben megjelent a rendőrség – szakmai ajánlással egyébként nem rendelkező – Biztonságra Nevelő Iskolai Programja.

Józsefváros legszegényebb kerületrészeiben tapasztalható fokozott rendőrségi jelenlét, az ártalomcsökkentő programok ellehetetlenítésére irányuló törekvések, a drasztikus jogszabályi szigorítások kontraproduktív hatást fejtenek ki. A kerületben működő dílerok egyre kevésbé kísérleteznek a hagyományos kábítószeres (illetve az ún. C-listára felkerült anyagok) árusításával, inkább a számukra kevesebb kockázatot jelentő új típusú pszichoaktív szerek terjesztésére állnak át. A fogyasztói magatartás kriminalizálása a kerület szerhasználóit szintén a dizájner drogok irányába terelik. Az iskolai prevenciós programok számának csökkenése, illetve a rendőrség iskolai oktatásban történő megjelenése a fiatalokban bizalmatlanságot és félelmet kelt.

„Én a kerületben már nem tudok két utcát megtenni anélkül, hogy igazoltatnának. Vannak jó fej rendőrök, akik csak elkérik a személyit, de vannak, akik kifejezetten ránk utaznak. A kocsira fektetnek és megmotonak, vagy cuccot keresve a legnagyobb télen, az utca közepén levetkőztetnek, kipakoltatnak.” (18 éves férfi)

Összefoglalás

Az új pszichoaktív szerek 2009 óta dinamikusan növekvő mennyiségben vannak jelen az országban. A jogi szabályozás visszásságai miatt a kábítószerpiacon elérhető anyagok köre folyamatosan változik. Amint az egyik szer felkerül a tiltólistára, szinte azonnal egy másik lép a helyébe. E folyamatos változás eredményeként, amire egy adott szerrel kapcsolatban sikerül releváns információhoz jutni, már újabb, ismeretlen készítmények töltik be a tiltólistára helyezett anyagokkal keletkező piaci rést. Józsefvárosban ráadásul az adott szerek neve és hatásmechanizmusa szinte utcáról utcára, házról házra változik. Az olcsó drogok túlkínálatában fuldokló kerületi fiatalok számára csupán a szintetikus marihuána jelent viszonylagos állandóságot.

Bár a vonatkozó kutatások visszaszorulása következtében nagyon kevés objektív információval rendelkezünk, a dizájner drogok használóiról megállapítható, hogy a klasszikus szerek fogyasztóihoz képest a húsz éven aluli fiatalok felülreprezentáltak. A kezelési igény korábban jelentkezik, kiemelkedően magas az intenzív – heti,

⁶ 2013-tól kezdődően csak olyan prevenciós programok működhetnek az iskolákban, amelyek rendelkeznek az Országos Egészségfejlesztési Intézet (OEFI) szakmai ajánlásával.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

de akár napi többszöri – használók aránya, egyre gyakoribb jelenség az intravénás bevitel (KCKT 2015).

Ezek a folyamatok továbbberősítik az egyébként is kirekesztett helyzetű fővárosi szegényközösségek dezintegrációját, hozzájárulnak a szerhasználathoz kapcsolódó kriminális magatartások elszaporodásához.

A szintetikus kábítószeres elterjedésének üteme az egész társadalmat fenyegeti. Amíg a középosztálybeli fiatalok vonatkozásában annak káros hatásai leginkább a szórakozás, a partikultúra világában jelennek meg, addig a főváros marginalizált csoportjai esetében a mindennapi életbe való szerves beépüléssel, a hagyományos pszichoaktív szerek és az alkoholfogyasztás kiváltásának rémével fenyeget.

Irodalom

- Ambrus Péter (2000): A Dzsumbuj. Lazi Kiadó, Szeged
- Demetrovics Zsolt (2007): A droghasználat funkciói. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Demetrovics Zsolt (2006): Drogfogyasztás a mai Magyarországon. In: Bíró Judit (szerk.): Biopolitika – Drogprevenció. Tanulmányok a kábítószer-fogyasztás megelőzéséről. L'Harmattan Kiadó, Budapest: 63–80.
- Demetrovics Zsolt (2002): Néhány gondolat a drogproblémákról. In: Buda Béla (szerk.): Drogok, drogprevenció, ifjúsági problémák, intézményi szerepzavarok. Nemzeti Drogmegelőzési Intézet. Budapest: 9–34. Egészségügyi Minisztérium
- (2001): Roma felnőtt népesség egészségállapota. http://www.romaweb.hu/doc/szociologia/romak_osszegzett_eum2001.pdf (utolsó letöltés: 2016.03.03.)
- Integrált Drogterápiás Intézet Közalapítvány (2011): A dizájner drogok Magyarországon. http://fact.hu/sites/default/files/dizajner_drogok_Magyarorszagon_zaro.pdf (utolsó letöltés: 2016.03.03.)
- Kábítószerügyi Civil Koordinációs Testület (2015): Élő jelentés a magyarországi droghelyzetről. http://www.madaszsz.hu/norveg_doksi/kckct/elo_jelentes_1015.pdf (utolsó letöltés: 2016.03.03.)
- Kecskés Éva (2005): Dzsumbujisták. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest
- Márványkövi Ferenc – Melles Katalin – Légmán Anna – Rác József (2008): A kezelésbe jutás akadályai roma és nem roma, kezelésen kívüli intravénás használók körében Budapesten. In: Addiktológia, 7., 3–4: 205–233.
- Paksi Borbála – Magi Anna (2013): Drogprevenációs helyzet (Jelentés). Kvalitatív kutatás a területen dolgozó szakmai szolgáltatók körében. In: socio.hu. Társadalomtudományi Szemle, 2: 1–30.
- Rác József (1996): Semmittevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás. In: Szociológiai Szemle, 2: 81–93.

Kisiskolások teljesítményszorongásának csökkentése

FÜLÖP ILONA

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és társadalompolitika doktori program

Bevezetés

A romániai hagyományos oktatás nagy paradoxona az, hogy úgy próbáljuk növelni a gyermekek teljesítményét, hogy szorongást keltünk bennük. Mint tudjuk, a szorongás visszafogja a teljesítmény kibontakozását. Azt is tudjuk, hogy ha a szülő igény-szintje magas, a gyermek igény-szintje, vagy iskolai teljesítménye ehhez képest meg igen alacsony, akkor ez a családban is számos konfliktus alapja. Ha a szülők nem megfelelő módszerekkel próbálják a gyermeket tanulásra ösztönözni (verbális vagy fizikai agresszió, büntetés, javak megvonása), a gyermekben egyre inkább fokozódik a szorongás, az iskolai teljesítménye pedig tovább hanyatlik. Ez egy ördögi körhöz vezet, mely során a gyermek személyisége, önbizalma sérül. Vekerdy (2001) egyetért azzal, hogy a kisgyermeknek nem feladata az, hogy a felnőtt világhoz igazodjon, amint ezt teszi, „látni fogjuk, belebetegszik” (Vekerdy 2001: 17). Szerinte biztosítani kell a gyermekek számára, hogy autonóm, öntörvényű személyiségüknek megfelelően, minél teljesebben éljék meg a gyermek-, ifjú- és kamaszkorukat. Azt gondolom, ha a gyermeket büntetjük, megvonjuk tőle azt, ami a szükséglete, ha kíváncsiságát letörjük, ha szorongóvá tesszük, gátoljuk a fejlődésben, a kibontakozásban.

Az alábbi tanulmány elméleti háttérében a kisiskoláskorral foglalkozom, ezen belül az iskoláskorú gyermekek fejlődésével, a gyermekek és az iskola viszonyával, az iskolai siker és sikertelenség okaival. Ez a rész továbbá a szorongást tárgyalja. Szó esik a szorongás és az iskolai teljesítmény viszonyáról, a teljesítményszorongás kezeléséről, előfordulásáról, összetevőiről és az előzetes kutatásokról.

A beavatkozás metodológiája részben az iskolai tanácsadás körét tárgyalom, ezen belül a csoportos tanácsadással foglalkozom, a tanácsadás szükségességéről, típusának kiválasztásáról, a célok meghatározásáról, az ülések témáiról, a hatékonyság ellenőrzéséről szólok. Mindezt egy összegzés követi.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Elméleti háttér

Ahhoz, hogy a pedagógiai munkánk eredményes legyen, nagyon fontos a tanulók alapos megismerése és az ehhez való hozzáértés. Ez a megállapítás örökérvényű. A parajdi (Románia) Áprily Lajos Általános Iskola tanítónőjeként, pedagógusi pályám során sokféle gyermekkel találkoztam. Ahány gyermek, annyi személyiség, nagyon gyakran annyi nehézség vagy probléma. Tanév elején a tanulók szorongásának mértékét mértem egy standard módszer segítségével, mely nemzetközileg használatos vizsgáló eljárás (CMAS). A kérdőívén, Klein (1980) egyik vizsgálatában tizenegy olyan tétel található, amely a szorongásos állapotot kísérő fiziológiai tünetekre utal. Miután összesítettem tanulónként a kapott „igen” válaszokat, megbizonyosodtam arról, hogy az osztályomban több tanuló szorong. Munkám során nap mint nap találkozom a szorongás negatív következményeivel, úgy érzem, hogy szükség van egy olyan tanácsadási folyamat kidolgozására, melynek középpontjában a szorongó gyermek áll. Az általam választott tanácsadási módszer a teljesítményszorongó gyermekekre irányul. Ebben a teljesítménycentrikus világban nehezen boldogul az, aki szorong, akinek nincs önbecsülése. Mivel tanügyi rendszerünk elsősorban tanulási- és információorientált, a készségek, képességek és a személyiség fejlesztése gyakran háttérbe kerül. A túlzott szorongás és sikertelenség gyakran vált ki kudarcélményt a gyermekekben, melynek hatására énképük romlik, önbecsülésük hanyatlik. Előzetes kutatások bizonyítják azt, hogy az önbecsülés és a teljesítményszorongás között szoros összefüggés van (Szabó – Lőrinczi 1998). Jelen dolgozat szakmai célja: felépíteni egy olyan interaktív tanácsadási folyamatot, egy kilencüléssel irányított tevékenységet, amely jómagam, mint tanácsadó és az osztályomba járó, 10 éves gyermekek között valósul meg. Az általam választott tanácsadási folyamat célja a tanulók teljesítményszorongásának csökkentése, az önbecsülésük, önértékelésük fejlesztése különféle személyiségfejlesztő módszerekkel. Rövidtávú céljaim: a csoporttagok legyenek képesek együttműködni és meghallgatni egymást, vegyenek részt a különféle gyakorlatokban és játékokban. Hosszú távú céljaim: a gyermekek szorongásszintjének csökkentése, az önbecsülésük növelése, ezáltal pedig jobb iskolai teljesítmény elérése, az iskolai közérzet javítása. A tanácsadási projekt szükségességét egy előzetes felméréssel igazolom, melynek célja, hogy olyan felderítő információkat nyújtson a gyermekekről, melyek igazolják a beavatkozás szükségességét. A felmérés egy standardizált szorongástesztel valósult meg, melyet minden tanév elején elvégeztetek a tanulóimmal. Hatékonyságellenőrzés céljából a preteszt és posztteszt során Spielbergger Vonás – Szorongás kérdőívét használtam, illetve a TAI-H Vizsgaszorongás kérdőívét (Spielberger et al. 1998).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Az iskoláskor

A 9-10 éves gyermekek, a kisiskoláskorúak átmenetet képeznek a kisgyermekkor és a serdülőkor között. Társadalomról társadalomra változik az, hogy milyen újfajta, addig még nem végzett tevékenységhez kezd a kisgyermek, elérve a 6-8 éves kort. Abban azonban az antropológusok egyetértenek, hogy ettől az időszaktól kezdve a gyermekek többé nincsenek a szüleikhez, vagy ahhoz a környezethez kötve, ahol addig felnőttek (Cole – Cole 2006). A mi társadalmunkban ezt a jelentős változást az iskolakötelezettség hozza el a gyermek számára, az új törvények szerint 6 éves korban.

Az iskoláskorú gyermek az évek folyamán jelentős biológiai, kognitív és motoros változásokon esik át, melyek biztosítják számára a megfelelő szükségleteket a tanuláshoz, a környezethez való alkalmazkodáshoz és a szociális beilleszkedéshez. Hat és tizenkét éves kor között a gyermekek sokat nőnek és erősödnek fizikailag, azonban lassabban, mint óvodáskorban. A táplálkozási szokások és az egészségügyi feltételek jelentősen meghatározzák a fejlődés menetét. Ugyanebben az időszakban az egyensúly, a mozgáskoordináció és a finommotoros mozgások is jelentősen fejlődnek. Míg a fiúk általában az erő kifejtést igénylő feladatokban jobbak, a lányok inkább a finommotorika tekintetében ügyeskednek. Hat- és nyolcéves kor között az agy folyamatos növekedésben van, melynek specifikus működési formái megalapozzák a kognitív képességek változását. Megfigyelhetjük azt is, hogy a kisgyermekek gondolkodása konkrét, majd folyamatosan változik, fejlődik, egészen az elvont gondolkodás irányába. Világos számunkra az is, hogy az iskoláskorú gyermekek alapvető tudásterületekre és kulturális forráskönyvekre támaszkodnak gondolkodásukban. Az iskoláskor folyamán a gyermekek gondolkodása tehát folyamatosan válik „kétoldalúvá”, azaz a gyermekek képessé válnak arra, hogy egy adott tárgyat több szempontból is megítéljenek (Cole – Cole 2006). Ebben az életszakaszukban, 7–10 éves korban, meghatározó feladatuk a tanulás és az iskolai szocializáció, ezért fontos áttekintelnünk a gyermekek és az iskola viszonyát.

Az iskolai oktatás az egyik lehetséges módja a felnőtt készségek és tudás elsajátításának. Ha szigorú meghatározást szeretnénk alapul venni, akkor: „Az oktatás a szocializáció sajátos formája, melynek során a felnőttek tervszerűen tanítják a fiatalokat, hogy ezzel átadják nekik a speciális ismereteket és készségeket” (Cole – Cole 2006: 509). Az iskola azért is meghatározó a gyermekek életében, mert ez az első alkalom, amikor a gyermekeknek egyenrangú társaik csoportjában ki kell alakítaniuk egyfajta hierarchiát, meg kell határozniuk társas helyzetüket. A kortársak közötti interakciókat játékok és belső szabályok hangolják össze és vezérlik, melyek tulajdonképpen helyettesítik a felnőttek ellenőrzését. Az iskolai keretek között létrejövő interakciók segítik a gyermekeket abban, hogy megtapasztalják és szert tegyenek a kis közösségüket meghatározó társadalmi konvenciókra, erkölcsi szabályokra.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Ugyanakkor a létrejövő interakciók az énkép átfogó fejlődését is segítik (Cole – Cole 2006). A szocializáción túl az iskolának természetesen van egy másik funkciója, mégpedig: a tudás átadása a fiatal nemzedéknek. Több száz évvel ezelőtt az iskolák tulajdonképpen ezzel a céllal jöttek létre, elsősorban írni és olvasni tanították az odajáró diákokat. A XXI. században azonban már sokkal inkább információ alapú az oktatás, a diákoknak egyre több és több információ elraktározására van szükségük. Esetenként a tanterv nem illeszkedik az életkori sajátosságokhoz, az egyéni különbségekhez, emiatt a diákoknak számos nehézséggel kell megküzdeniük. Éppen ezért, ha megvizsgáljuk a 10-12 évesek domináns félelemtípusait, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a legtöbb kisiskoláskorú gyermek a teljesítmény-megmérettetéstől fél a legjobban (Roth – Vincze 2010). Ennek okát az iskolában történő számbeli értékelés és az ezzel együtt járó megcímkezésben lehet keresni (vagyis: „... ha 4-est kaptam, buta vagyok!”). Ugyanakkor fontos odafigyelni ezekre a címkézésekre és az értékelés negatív következményeire, mint például a teljesítményszorongás, mely hosszú távon önértékelési zavarhoz, tanzavarhoz, motiválatlansághoz és iskolakerüléshez is vezethet.

Bizonyára mindannyian hallottunk már arról, hogy a gyermek szempontjából az egyik legmeghatározóbb tényező az, hogy iskolaéretten kerüljön az iskolapadba. Ez a felkészültség tulajdonképpen a lelki folyamatok egyensúlyát jelöli, mely lehetőséget nyújt a továbbfejlődésre és az új ismeretek elsajátítására. Ezen túl a gyermeknek rendelkeznie kell egy sor motoros és finommotoros készséggel, ami megalapozza például az írás elsajátítását. Ahhoz tehát, hogy egy gyermek az iskolában sikeres lehessen, rendelkeznie kell egy sor fizikai és pszichikai adottsággal, különben az iskolai tanulás számára eredménytelen lesz, sőt túlzott igénybevétel esetén egyenesen káros (súlyos önbizalom-problémák, motivációhiány, kudarcélmény, félelem és szorongás). Elmondható tehát, hogy a tanuló számára előírt tananyag elsajátítása egy sor pszichikai és fizikai készség meglétét feltételezi. Ezeket a készségeket a gyermeknek az iskolába lépés előtt kell elsajátítania, annak érdekében, hogy a konkrét adatokat és a szóbeli ismeretanyagot megértse, és el tudja tárolni (Kulcsár 1982). A tanulmányi előmenetel szempontjából csak 50%-ban tartják meghatározónak az értelmi adottságokat, nagyon fontosnak tekintik a tanulók személyiségtulajdonságait (érdeklődés, érzelmi, pszichikai élet, jellemvonások), valamint a pedagógus által használt eszközöket, módszereket és eljárásokat. A tanuló részéről továbbá szükség van önuralomra, összpontosításra, aktív figyelemre. Ugyanakkor egyéb pszichikai adottságok is szükségesek (pl. az olvasás elsajátításához), mint például a téri tájékozódás, beszédfejlettség, perceptív motorikus fejlettség stb. Az iskolai sikertelenséghez vezető tényezők elsősorban az előbb felsorolt készségek és képességek hiánya. Szigorúbb értelemben azonban az iskolai siker és sikertelenséghez vezető faktorokat két csoportba sorolhatjuk: intellektuális és nem intellektuális tényezőkre. Az intellektuális tényezők közé sorolható az értelmi fejlődés szintje, a percepció és az

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

észlelés, érzékelés minősége (az írás-olvasásban nagy szerepe van), valamint a nyelvi készségek és az intelligencia is (Kulcsár 1982). A nem intellektuális tényezőkhez sorolható a tanuló érzelmi érettsége és fejlettsége. Ezt nagymértékben meghatározza az iskoláskorú gyermek családjának légköre, támogatásának mértéke. Itt említhetjük meg az érzelmi stabilitást és labilitást is, melyet nagymértékben meghatároz az anya-gyermek kapcsolat. A családon kívüli nevelői hatások (óvoda, iskola) növelik vagy csökkentik a családi hatásokat, ezek minőségétől függően (Kulcsár 1982). Ugyanakkor a gyermek esetében az akarat fejlettsége, az önszabályozási képesség befolyásolja a tanuló egész tevékenységét. Ide sorolható a tanuló motivációjának mértéke és milyensége (azaz külső vagy belső), valamint a tanuló-én bevetése és igény szintje, valamint motivációja (Kulcsár 1982). Az iskolában a gyermeket általában számszerűsítve értékeli, leginkább felettetés vagy írásbeli számadás alapján. Már maga a szituáció is megterhelő, szorongást keltő a gyermek számára, mellyel nem biztos, hogy megfelelően meg tud küzdeni. Az ilyen nem megfelelő helyzetek generalizálnak frusztrációt és szorongást az iskolás gyermekekben. Innen pedig már csak egy lépés az a tanulás szempontjából igencsak meghatározó kedvezőtlen tényező, mely negatívan hat a gyermek fejlődésére, tanulási előmenetelére: a teljesítményszorongás.

A szorongás

Egyes szerzők úgy vélik, hogy a szorongásnak az eltérő megnyilvánulásaitól eltekintve, mindössze egyetlen formája létezik (Vargha – Szabó 2009). Míg a félelemnek van tárgya, a szorongás általában valamiféle körvonalazatlan, irracionális fenyegetés, mely általában szapora légzéssel, izomfeszüléssel, verejtékezéssel jár együtt. Valójában mind a félelemnek, mind a szorongásnak van adaptív funkciója, azonban a visszatérő, erőteljes, egyén által legyőzhetetlen szorongás maladaptív, gátolja a mindennapi tevékenységet és diszkomfort érzetet kelt a személyben (Comer 2009). Kórossá tehát akkor válik, ha a személynek nincs kontrollja a szorongás intenzitása és időtartama fölött. A szorongás egy distressz állapot, mely általában hosszú ideig tart. A gyermekek esetében különféle szituációkban jelentkezhet: az iskolában, a játszótéren, vagy egyszerűen csak akkor is, ha például aludni készülnek. A szorongás pszichológiai tünetei közé tartozik a félelem, az aggodás, a pesszimizmus, a figyelem beszűkülése, míg a vegetatív tünetek az izzadás, kipirulás, szapora légzés, légszomj, mellkasi fájdalom vagy akár hasmenés vagy viselkedési manifesztációk (Várkonyi-né 2010). A szorongás általános modellje szerint külső vagy belső tényezőkkel való találkozás során alakul ki és bizonyos mozzanatok láncolatának az eredménye. A mozzanatoknak ez a sorozata egy láncreakciót indít el, melynek eredményeképpen egy vegetatív izgalmi állapot jön létre. Ezt a fajta izgalmi állapotot fokozzák az egyén

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

anticipatív gondolatai, téves (vagy felnagyított, eltorzított) feltételezései. A szorongást azért nehéz az egyénnek megszüntetnie, mert a nyugtalanság olyan betolakodó gondolatok formájában jelentkezik, melyekkel az egyén képtelen megküzdeni (Vargha – Szabó 2009). Freud ezt a fajta szorongást „szabadon lebegő szorongásnak” nevezi, amikor a gyermekre rátör ez az érzés, nem tudja megkülönböztetni azt, ami valójában a dolgokban rejlik, és azt, amit ő vetít bele, éppen ezért egyáltalán nem, vagy csak nagyon nehezen tud megszabadulni ettől az állapottól. A gyermek gyakran külső okokat jelöl meg a félelme, szorongása tárgyaként, azonban nyilvánvaló, hogy ez az állapot a valóság sajátos átélésének eredménye (Urbán 2007). Várkonyi-né (2010) arra is kitér, hogy a szorongás zavarrá abban az esetben válik, ha az általa kiváltott szubjektív élmény valósággá torzul, és az egyén nem képes ezektől a gondolatoktól megszabadulni. Bizonyos helyzetek esetén az eltúlzott reakciók működésbe helyeznek olyan viselkedési sémákat, melyek a vészhelyzet elhárítására szolgálnak, és ezek legátolják a normális működést. A szorongás esetében tehát nem maga a szorongás kialakulása a probléma, hanem azok az erőteljes kognitív sémák, melyek egyébként ártalmatlan helyzeteket veszélyesként értékelnek fel. A szorongás okait egyes szerzők (Trixler 2009, Vizi 2009, Füredi – Harmatta 2009 idézi: Kissné 2010) érzelmi oldalról az amygdala hibás működésében látják. A kondicionált szorongás esetében a limbikus rendszer egyes részeit, míg mások a genetikai tényezőket teszik felelőssé. Más elméletalkotók szerint a szorongás okai a személyiségvonásokban keresendők. Mint láthatjuk, a szorongás negatívan hat az életvitelre, az egyén életvezetésére. Nem véletlen az sem, hogy az iskolában fellépő szorongás gátolja az iskolai teljesítményt. A teljesítményszorongás esetén a személy attól fél, hogy ha nem megfelelően teljesít egy adott helyzetben, büntetés vagy elmarasztalás lesz a következménye. Ez váltja ki a szorongást az egyénben, a szorongás pedig olyan izgalmi állapotot (motoros gátlást) generál, mely megakadályozza az egyént abban, hogy a teljesítménye az elvártnak (elvárhatónak) megfelelő legyen. Ennek a kellemetlen helyzetnek az elkerülése érdekében a gyermek mindent megtesz annak érdekében, hogy az előre meghatározott séma és szabályrendszer szerint cselekedjen. Ha ennek megfelelt, akkor ez pozitívan hat az énképére, sikerélményt él át. Azonban ha a szorongás motoros gátlása felülkerekedik rajta, és nem sikerül végrehajtani a tervezett feladatot, ez szintén következményekkel lesz ránézve, most azonban negatív irányba, mivel énképe tovább csorbul, valószínűleg a későbbiek során hasonló helyzetben szorongása tovább erősödik (Széphegyi é. n.).

A teljesítményt megközelíthetjük motivációs és érzelmi oldalról is. Összetevői: egyrészt a teljesítménymotiváció, másrészt a teljesítményképesség. A teljesítményszükséglet az erőfeszítés azon mértékét jelzi, mely az egyén számára szükséges ahhoz, hogy az adott feladatot sikeresen elvégezze. A teljesítményszükséglet az egyén belső igénye, melyhez nagymértékben járulnak hozzá a koragyermekkorban átadott értékek és elvek (Kissné 2010). A teljesítmény fontos összetevője a motiváció és a

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

képesség. Ha ezek közül az egyik hiányzik, akkor nem jöhet létre a teljesítmény. A teljesítmény eléréséhez belső és külső készítés is szükséges. A jutalmazás és a cél elérése segíthet a szorongás csökkentésében és lendületet adhat a gyermek számára nagyobb feladatok elvégzéséhez (Kissné 2010). A szorongó diák számára sem a „tanulás”, sem az „iskola” fogalmak nem jelentenek semmi kellemeset. Ezek a gyermekek nem töreksenek jobb eredmények elérésére, s így gyakran kudarcot is vallanak, melyek még inkább elveszik a kedvet az iskolai tanulástól. A hangulatok és érzelmek erős hatást gyakorolnak a kognitív működésre (Oatley – Jenkins 2001), így elmondható, hogy a szorongásos állapot beszűkíti a gondolkodást (mivel minden erejével az egyén arra koncentrál, hogy megszüntesse a félelemkeltő állapotot) és ez által negatív hatással van a teljesítményre. Urbán (2007) arról is beszámol, hogy az iskolában érzékelhető teljesítményszorongás is a szeretet elvesztésének való félelméhez kapcsolódik. Kitér arra is, hogy a teljesítményszorongó gyermek élményanyaga igencsak egysíkúnak bizonyul, hiszen az iskolai feladatok, mint a kaland, a teljesítmény mint siker, szinte nem is szerepel a gondolataiban, csak egyvalamire tud koncentrálni: arra, hogy elkerülje a kudarcot, és ezzel együtt megtartsa a számára fontosnak vélt személyek szeretetét. A teljesítményszorongásos gyermek mérhetetlenül fél a megcsúszástól, attól, hogy kudarcot fog vallani egy teszt, vizsga vagy felelés során, esetleg egy atlétikai feladat esetén. Azok a gyermekek, akik ilyen helyzetben aggodalmaskodóvá, szorongóvá válnak, attól félnek leginkább, hogy társaik előtt negatív színben tűnnek fel (pedagógus, társaik, vagy saját maguk előtt) (Wimmer – College 2004). A teljesítményszorongást a szakemberek a generalizált szorongástípusokhoz sorolják, mivel a kontrollálhatatlan gondolatok, a mindennapi élet eseményei köré csoportosulnak (ide tartozhatnak még az iskolai teljesítményen kívül a sporttal, egészséggel kapcsolatos szorongásos zavarok is) (Turgeon et al. 2005). A teljesítményszorongás okai manapság igencsak szerteágazóak, szinte lehetetlen felsorolni a közbenjáró okokat. A média, a külvilág minden egyes információs eleme eljut az otthonokba: levelek, rádió, tévé, reklám, filmek stb. Természetesen a média hatásán túl a szülők által kiválasztott nevelési módszerek és a megfelelő határok kiválasztása segítheti (vagy ellenkező esetben gátolhatja) a gyermek fejlődését, szorongásának mértékét (Urbán 2007). A gyermek által az iskolában átélt teljesítményszorongás okai lehetnek tehát a szülők merev szabályai és ennek következményei, a szülők határozatlansága, zavaros házastársi viszonyok, túl magas elvárások. A családi tényezőknél túl szorongást válthat ki a gyermekből a pedagógus etikátlan magatartása (megalázza a gyermeket, rossz osztályozási, feleltetési módszer), az osztály nem megfelelő légköre (túlzott versenyszellem, egymás megbélyegzése) stb. A gyermek, tartva az esetleges következményektől, szorongani kezd, melynek következményeként a teljesítmény nem hogy javulna, sokkal inkább romlik. Ennek köszönhetően a gyermek félelmei beigazolódnak, értelmet nyernek, így egy hasonló helyzetben ismét szorongást fog átélni. Ez az ördögi kör, mely ha folytatódik, egész iskolai pályafutása

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

alatt nehezen, bátortalanul és sikerélménytől mentesen fogja végigküzdeni ezeket a meghatározóan fontos éveket.

Urbán (2007) megfogalmazza, hogy a gyermek lelki fejlődését elsősorban a szorongás és az agresszió veszélyezteti, ezért mindenképpen meg kell akadályoznunk (ha lehet) a megjelenését, vagy más esetben ezek állandósulását. Szorongás esetében az a fontos, hogy elérjük azt, hogy a szorongás lehetőleg egy elviselhető szinten maradjon, ne hatalmasodjon el a gyermek felett. Ha rendszerszemléletű megközelítésben gondolkodunk, akkor világos számunkra az is, hogy nem csak a gyermek érzéseivel, állapotaival kell dolgoznunk, hanem a szülővel és a pedagógussal is. Éppen ezért a gyermekekkel való csoportos tanácsadási folyamaton túl, a tanácsadási folyamatba beépítettem egy napot, mely során néhány perc erejéig a szülőkkel osztok meg gondolatokat a szorongásról, a szorongás kezeléséről, illetve a nevelési stílusok eredményességéről. A szorongásos zavarok kezelésében a leghatékonyabb terápiának a kognitív viselkedésterápiát tartják. Kevésbé súlyos vagy még nem állandósult szorongásos tünetek esetében segíthet az önbizalom megerősítése, az önbizalom növelése, az önhatékonyág felismerése, illetve a saját (külső és belső) erőforrásoknak a tudatosítása (Kissné 2010). Ez utóbbiak fejlesztését és tudatosítását tűztem ki célul, melyeknek megvalósítási keretet, mint módszer, a csoportos tanácsadás ad.

Kutatók egybehangzó eredményei bizonyítják, hogy a legsúlyosabbak a korai gyermekkorban megélt szorongások. Ekkor még a gyermek nem képes szembeszállni vele, így fejlődésbeli gátlásokhoz vezetnek (Riemann 1998: 19). A teljesítményszorongás általában az iskolában van jelen. Az egészséges és természetes teljesítményszorongás jelen van vizsgák, versenyek előtt. Ezekben az esetekben jelen van a megoldásért való intellektuális izgalom, a siker iránti vágy, az eredmény öröme, és ugyanúgy a kudarcból, a szeretet elvesztésétől való félelem. A teljesítményszorongó gyermek számára a feladat kalandot jelent, míg a teljesítmény nem érdeklí annyira, mivel neki egy a fontos: a kudarc elkerülése. A vizsgálatokat tekintve, a klinikai kutatások azt mutatják, hogy több elsőszülött teljesítményszorongó, mint a többi testvérsor; ugyanakkor lányoknál gyakrabban van jelen. Ennek oka lehet, hogy a szülő az első gyermek gondozásánál szorongóbb, mint a később született gyermekeknél. A szorongás és az intelligencia kapcsolatát tekintve megállapítható, hogy ha a teljesítményszorongó gyermekek intelligenciája átlag körüli, akkor valószínű, hogy a tanulás során akadályokba fog ütközni. Az elsajátított, megtanult anyag csak egy részét tudja elmondani.

Előzetes kutatások

Elsőként Szabó és Lőrinczi (1998) kutatását említeném, mely során sikerült feltárniuk az iskolai légkör lehetséges pszichológiai mutatóit. A kutatás során 78 pedagógust és 308 diákot vizsgáltak, papír-ceruza tesztek, valamint hipotetikus nevelési

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

helyzetek (tanárok esetében) által. A diákok esetében végzett tesztek között szerepelt a gyermekek énképének vizsgálata (Coopersmith-féle Self-Esteem Inventory), a szorongásra való hajlam mint személyiségvonás kérdőív (Taylor által kifejlesztett Manifest Anxiety Scale magyar változata), valamint a Speilberger-féle állapotsszorongás kérdőív (TAI), amelyet a teljesítményszorongás mérésére használtak. Jelentős korrelációt találtak arra nézve, hogy a teljesítményszorongás jelentősen korrelál az iskolához való viszonytal, valamint azt is bebizonyították, hogy azok a gyermekek, akik magas teljesítményszorongással rendelkeznek, sokkal alacsonyabb az önbecsülésük (Szabó – Lőrinczi 1998). Geréb és Szabó (1986) vizsgálatuk során gyermekeket kérdeztek meg, hogy kitől és mitől félnek, majd álmaikról is kellett írniuk.¹

A vizsgálat eredménye, hogy az iskolai szorongás, félelem központi helyet foglal el az iskolások körében. Costello és munkatársai 1989-ben hat és tizenegy éves gyermekekkel végeztek vizsgálatot. A vizsgálat alapján elmondható, hogy a gyermekek 8,9%-ánál szorongásos rendellenesség figyelhető meg, ami nagyon befolyásolja a teljesítőképességet is (Zaja 2008).

A beavatkozás metodológiája

Életünk során sokszor olyan döntési helyzetek elé állunk, ahol a tanácsadás szükséges. A tanácsadás alkalmával segítjük a problémákra való rálátást egy adott területen. A segítségnyújtást mindig egy képzett, megfelelő kompetenciával rendelkező személynek kell végeznie. A tanácsadás célja az én-erősítés, a konfliktuskezelés, a stressz legyőzése, a szorongások leküzdésére való felkészítés. A tanácsadás mentálhigiénés tevékenység, amely az ember sokoldalú kibontakozását, a harmonikus beilleszkedését, a különböző problémák megelőzését, normális fejlődését és működését segíti elő.

A csoportos tanácsadás szakszerű interakció két vagy több személy és a tanácsadó között. A tanácsadónak fontos szerepe van a csoportok megszervezésében, működtetésében, kérdéseiben, a munka légkörének megteremtésében és feltételeinek biztosításában, a csoportdinamika kézben tartásában. Csoportot kapcsolati problémák alkalmával szervezünk. Ilyenkor a megoldási lehetőségeken, a problémák javításán közösen kell dolgozni. Hangsúlyt kell fektetni az elvárások megfogalmazására, igények kimondására, új viselkedésformák gyakorlására, szerepjátékok és a strukturált feladatok alkalmazására. A csoportmunka megszervezésénél fontos a keretek

¹ Az eredményeket a következő szempontok szerint elemezték: az álomtartalmak csoportosítása és az egyes típusok megosztása, a félelmet, szorongást tartalmazó motívumok aránya, az álomban megjelenő félelmek fajtái, a félelemről írottak tartalmi csoportosítása, a félelem típusainak előfordulása, az álomban megjelenő és a tudatos félelmek viszonya, összehasonlítás életkoronként, nemenként és családi körülmények szerint (Kósáné – Járó – Kalmár 1986: 274).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

tudatosítása, a bizalom segítése, a kohézió kialakulása és a szorongásszint csökkentése. A csoportmunkának megtapasztalhatjuk az előnyeit, de ugyanakkor hátrányai is jelentkezhetnek. Csoportos tevékenységek alkalmával a gyermekek az összetartozás élményével gazdagodhatnak, a bátortalanabbakon erőt vesz a biztonságérzés, motiváltak lesznek a közös feladatok elvégzésében, tapasztalatokat szereznek, élményeket gyűjtenek. Vannak gátlásos gyermekek, akik nehezen nyílnak meg, itt a tanácsadó rátermettségével segíthet a szorongásoldásban. Dicsérő, pozitív megerősítés csodákat művelhet. A csoportfoglalkozásokról különböző elméletek születtek. Allport (1981) szerint a társak jelenléte fokozza az egyén teljesítőképességét, de csak abban az esetben, ha a feladat könnyű. Ha nehéz feladatok elé állítjuk az egyént, a közösség jelenléte nagymértékben befolyásolja az egyén teljesítményét, fellép az úgynevezett társas gátlás (Szilágyi 2007).

Iskolai osztályomban gyakran találkozom a szorongás okozta nehézségekkel, teljesítményszorongással és ennek számos negatív következményével, a kudarcélménnyel, frusztrációval, esetenként agresszióval. Az osztályomban előforduló teljesítményszorongás egy része a szülői nyomásnak, más része önbecsülés-problémákból eredeztethető. Szabó és Lőrinczi (1998) feltárták, hogy a teljesítményszorongás és az önbecsülés között szoros összefüggés van. Mivel az önbecsülés, önértékelés és önbizalom különféle személyiségfejlesztő módszerek által fejleszthető, céloim a tanácsadási folyamaton keresztül olyan módszerek és technikák alkalmazása, melyek fejlesztik a gyermekek önbecsülését, önértékelését, és ezen keresztül hatnak a teljesítményszorongás csökkentésére is.

Az általam választott tanácsadás típusa a csoportos tanácsadás. Az osztálycsoportokban végzett munka viszonylag nagy létszámmal folyik. A csoporttagok azonos, előre meghatározott céllal kerülnek a csoportba, és a csoport vezetőjével közösen különféle technikák és módszerek által jól meghatározott eszközökkel próbálják megvalósítani azokat. Egy ilyen osztálycsoportban történő tanácsadás azért lehet előnyös, mert a csoporttagok ismerik egymást, könnyebben alakul ki bensőséges kapcsolat és a viselkedés is spontánabb. Ugyanakkor Gutkin és Reynolds (1990) továbbbi előnyről számolnak be, amikor azt említik, hogy a csoporttagok nem érzik magukat egyedül, hiszen a tanácsadási folyamatban mindenkinek azonos a célja. Hátrányként említhető jelen esetben, hogy az előzetes ismeretség a gyermekek között akár negatív motívumokat is hordozhat (egymással nem szimpatizáló gyermekek, az osztály leadere a csoport leadere is lesz stb.), illetve a pedagógussal való státuszviszony kérdése. Fontos, hogy a csoporttagok motiváltak legyenek a csoportban való részvételre, hiszen az a csoporttag, aki motiváltan érkezik, nagyobb fejlődést érhet el. Csoporton belül az egyének megoszthatják szorongásaikat, tétova gondolataikat, rájöhetnek arra, hogy nincsenek egyedül a problémáikkal. Ezek a felfedezések vezethetik őket a fejlődés irányába (Rudas 2004).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

A tanácsadási folyamat célja a tanulók teljesítményszorongásának csökkentése az önbecsülésük javítása és különféle személyiségfejlesztő módszereken keresztül. Rövidtávú céljaim: a csoporttagok legyenek képesek együttműködni a csoportfeladatok során, legyenek képesek meghallgatni egymást, vegyenek részt a különféle gyakorlatokban és játékokban. Hosszú távú céljaim: a gyermekek szorongásszintjének csökkentése, az önbecsülésük növelése, ezek által pedig jobb iskolai teljesítmény elérése, az iskolai közérzet javítása.

Az ülések témáit több személyiségfejlesztő és önismereti könyv alapján állítottam össze úgy, hogy az egyszerű és könnyed gyakorlatoktól eljussunk komplexebb gyakorlatok felé. Érdekesnek és jónak találtam az Erkölcsei nevelés, Óravázlatok és szöveggyűjtemény című könyvet erre a célra, mely a 6–10 éves tanulók számára készült. A kötetben az erkölcsi neveléshez kapcsolódó témakörök feldolgozását találjuk. Úgy gondolom, hogy ezek a tanóra szülő módszerek, játékok, játékos feladatok segítenek munkámban, megfelelnek azoknak az általános, hosszú távú és specifikus, műveltesített céloknak, amelyeket szeretnék elérni e tanácsadási folyamatban.

Hatékonyágellenőrzés céljából a preteszt és poszteszt során Spielbergger Vonás – Szorongás kérdőívét (Spielberger et al. 1973) használtam, illetve a TAI-H Vizsgaszorongás kérdőívet (Spielberger et al. 1988). A Vonás – Szorongás kérdőívet a *Kérdőívek, becslőskálák a klinikai pszichológiában* című gyűjteményből választottam. Itt megtalálható az eredeti forrás, a magyar fordító neve, a teszt célja, célcsoportja és pszichometriai jellemzői. Az iskolás gyermekek szorongásszintjének mérésére fejlesztették ki Spielbergger és munkatársai (1973) az Állapot – Vonásszorongás Kérdőív gyermekváltozatát, a felnőtt Állapot – Vonásszorongás Kérdőívből. Magyar nyelvre Sípos Kornél fordította. A kérdőív első húsz kérdése a vonásszorongást méri, a második húsz kérdés az állapotszorongásra vonatkozik. Az első fele a globális szorongásra, a második fele az aktuális szorongásra vonatkozik. Az értékelés a következőképpen történik: a szinte soha válasz 1 pont, a néha válasz 2 pont, a gyakran válasz 3 pont. Ezután összesítjük a pontokat. A 38 pont feletti értékék erőteljes szorongásra utalnak az állapotszorongás esetében. Magas szorongásszintet a 35 pont feletti értékek mutatnak a vonásszorongás esetében. A vonásszorongás helyzetektől függetlenül fennálló szorongás (Dr. Perczel – Kiss – Ajtay 2005). A Vizsgaszorongás (TAI-H) kérdőív segítségével a 8–14 éves korú iskolás gyermekek számonkérési helyzetben tanúsított szorongásáról kaphatunk képet. Az aggodalom, valamint az emocionális izgalom alskálák pontértékei is kiszámíthatók. Az aggodalom (W) alskálák pontértékét a 3, 4, 5, 6, 7, 14, 17, 20 sorszámú itemek pontszámainak összegéből számítjuk ki. Az aggodalom alskálák (TAI-W) terjedelme 8–32 pont. Az első találkozás alkalmával a preteszt, az utolsó ülésen a poszteszt felvételére kerül sor. Ezután a két eredmény összehasonlítása következik. A céloom ezzel a kérdőíves módszerrel, hogy ellenőrizsem a remélt változásokat a tanácsadási folyamat után. Ezzel párhuzamosan a saját munkámra is reflektálhatok.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Összegzés

A gyakorlatok kidolgozása és levezetése közben egy „új világ” nyílt meg előttem, mely segített rájönni arra, hogy a hagyományos oktatás módszereit, ha a tanácsadás módszereivel ötvözzük, sokkal nagyobb eredményeket érhetünk el az egyéni személyiségfejlesztés tekintetében. A foglalkozások céljait követve világossá vált, hogy a célirányosság nagyon meghatározza a gyermekek fejlődését, viselkedését. Megtapsztaltam, hogy mindenki szereti, ha értékes emberként komolyan veszik, ha érzi, hogy ő is értékes. A gyermekek felé a helyes hangot csak az által találjuk meg, ha komolyan vesszük őket, mert így kezdődik el a kihívóan viselkedő gyermekek magatartásának javulása. A valakihez tartozás egy velünk született szükséglet, minden gyermek közösséghez szeretne tartozni. A közös munka, a gyakorlatok sokszínűsége és a gyermekek motivációja értelmet adott a munkámnak.

„Nincs szomorúbb látvány egy megcsontított léleknél. A lélekre nem létezik protézis” (Scent of a Woman film 1992). Gyakorló pedagógusként naponta találkozom olyan tanulókkal, akik félnek, szorongnak, nem merik elmondani problémájukat. Agresszívek, durvák, mindenkivel konfliktusba keverednek. Hatékonyan bizonyult a közös munka, mert pozitív változást tapasztaltam meg. A hasonló alkalmak: az öszszefogás, a közös játék, a szereplés, a kirándulás pillanatai hozhatják az összetartozás, az előrenézés és haladás élményét. Mivel a szaktantárgyak között kevés olyan tárgy szerepel, ahol hasonló foglalkozásokat tarthatnánk, ezért a tantárgyak közötti együttműködést az eddiginél komolyabban kell venni. Megérlelődtek a törekvések a tantárgyak közötti koncentrációra, az interdiszciplinaritás fontosságára (Vargha – Dimény1980). Minden tantárgy keretén belül alkalmat keríték a lelki egészség védelmére és a szeretet parancsának megélésére. A gyermeknek a tanítótól, szülőtől kapott szeretetet és ennek kifejezési formáit: az odafigyelést, az érdeklődést, a meleg törődést, a gyengeséget, az egyéniségének fontosságát szükséges megélnie, így képes lesz ezen értékek szerint cselekedni, viselkedni (Dr. M. Fábíán 2007).

Irodalom

- Cole, S. – Cole, M. (2006): Fejlődéslélektan. Osiris Könyvkiadó, Budapest
- Comer, R. J. (2009): A lélek betegségei. Pszichopatológia. Osiris Könyvkiadó, Budapest
- Erkölcsei nevelés (2012): Óravázlatok és szöveggyűjtemény. Tanári segédkönyv. Graph-Art, Debrecen
- Gutkin, T. – Curtis, M. (1990): „School-Based Consultation: Theory, Techniques and Research”. In: Gutkin, T. – Reynolds, C. (eds.): The Handbook of School Psychology. 2nd edn. New York: Wiley.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

- Kissné Várkonyi, E. (2010): A szorongás, mint teljesítményt befolyásoló tényező. <http://www.doksi.hu/get.php?lid=19653> (Utolsó letöltés: 2015.01.24.)
- Klein, S. (1980): A komplex matematikatanítási módszer pszichológiai hatásvizsgálata. In: Tóth László (2001): Pszichológiai módszerek a tanulók megismeréséhez. Szöveggyűjtemény. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem
- Kósáné Ormai, V. – Járó, K. – Kalmár, M. (1986): Fejlődéslelektani vizsgálatok – Társsal kapcsolat és személyiség. Tankönyvkiadó, Budapest
- Kulcsár, T. (1982): Iskolai teljesítmény. Tankönyvkiadó, Budapest
- Müller – Fábián, A. (2007): A szociális munka módszertana: Családokkal való szociális munka. Babes Bolyai Egyetem Kiadó, Kolozsvár
- Oatley, K. – Jenkins, J. M. (2001): Érzelmek. Osiris Könyvkiadó, Budapest
- Perczel Forintos, D. – Kiss, Zs. – Ajtay, Gy. (2005): Kérdőívek, becsülőkálák a klinikai pszichológiában. Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet, Budapest
- Riemann, F. (1998): A szorongás alapformái. Háttér, Budapest
- Roth, M. – Vincze, A. (2010): Bevezetés a fejlődéslelektanba. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár
- Rudas, J. (2004): Delfi örökösei. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Szabó, É. – Lőrinczi, J. (1998): Az iskola légkörének lehetséges pszichológiai mutatói. In: Magyar Pedagógia, 98., 3. 211–229.
- Széphegyi, K. (é. n.): A teljesítményszorongás. http://www.shp.hu/hpc/userfiles/_szuperlap/szorongas.kata.pdf (Utolsó letöltés: 2014.08.14.)
- Szilágyi, K. (2007): Munka-, pályatanácsadás, mint professzió. Kollégium Kft., Budapest
- Tóth, L. (2001): Pszichológiai módszerek a tanulók megismeréséhez. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Turgeon, L. – Kirouac, C. – Denis, I. (2005): Anxiety Disorders in Children and Adolescents. <http://www.anxietycanada.ca/english/pdf/childrenEn.pdf> (Utolsó letöltés: 2014.08.18.)
- Urbán, É. I. (2007): A környezet befolyásoló hatása a szorongás kialakulásában, állandósulásában. In: Új Pedagógiai Szemle, 57., 1: 70–90.
- Vargha, B. – Dimény, J. (1980): Nyelv zene matematika. RTV – Minerva Kiadó, Budapest
- Vargha, J. L. – Szabó, K. G. (2009). Klinikai Pszichológia. 1. rész. Presa Universitară Clujeană, Cluj
- Varga, K. (2009): Pszichológus etika 99 dilemma tükrében. Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

- Vekerdy, T. (2001): Gyerekek, óvodák, iskolák. Az élet dolgai. Saxum Kiadó, Kolozsvár
- Zaja, R. (2008): Anya-tükör. A Nagyboldogasszony útja a társadalmi traumatizációk tükrében. <http://www.zajaroland.hu/> (Utolsó letöltés: 2015.01.17.)
- Wimmer, M. B. – College, C. (2004): Schoolrefusal: Information for educators. National Association of School Psychologists. East West Highway, Suite 402, Bethesda

Community is more than just a physical space

Discuss this statement with specific reference to the role of the concept and experience of contemporary community

EDIT SCHRANZ

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és társadalompolitika doktori program

Introduction

What happens if among the members of a society and among the smaller and larger units and groups making up the society trust and confidence seems to be disappearing at once? What happens if confidence reposed into each other fall victim to social differences as well as to the economic / cost-of-living boxing of modern information society? How to stop the crisis symptom that seems to be developing this way and which is shown in the fragmentation of communities?¹ With other words, is it possible to “stick again together” a community or even a whole society started to disintegrate? The questions, even if not so characteristically phrased, provide sociologists actually with the scope of understanding our modern, individualistic world (Habermas 1994). Gusfield (1975) depicts dichotomy of community and society in a way that we should interpret community as a pervading, significant contrast. By now literature seems as if it was only be able to picture the changes taking place in the images both of the society and community describing them by even more pronounced, contradictory processes. The changes that send messages on the disintegration of categories and frames becoming insecure instead of the security and integration quasi missed by Habermas. It also seems as if—quasi as an answer given to this process—occlusion/seclusion both on the part of community members and the various communities from the seemingly unknown and insecure changes were more intensive (Légmán 2012). We intend to construe these phenomena on the next pages, but due to extension limits without the need for completeness of social interpretations. We want to do it with the help of mainly one dimension: value preference through the example of a given society, namely the Hungarian one. Thus we get to the stability and the solidarity of the members of the smallest unit of society, one which accepts and expresses various value preferences, the family.

¹ There is no way to go into detail in this study concerning the issues being the well-reasoned social issues raised in our present age. Maybe a whole volume would be insufficient to discuss the topic. For the moment, we considered raising the issue at all very important.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

1. Community and trust—questions, ideologies, inverses

1.1. CONFIDENCE VERSUS TRUST

György Csepeli, in his 2014 study, writes that the trust in the entirety of the modern social system which is shown by the members of the society towards the economic and political elite shows whether a society is ideal or not. He believes that trust appears as a tool of collective reflection on social phenomena and distinguishes between the trust of members of society in the social system (confidence) and trust between people (trust). He puts an emphasis on the fact that high confidence index both at the level of interpersonal and interactive relations refers to the ideal functioning of society. In the opposite case it is very likely called crisis (Csepeli 2014). On the other hand, Csepeli considers the two intermediate states, when *confidence* in society exists, but *trust* between people does not, and the inverse of this, the indicators of change. *“It’s a sign of regression into the Gemeinschaft state if confidence disappears but trust remains.”* (Csepeli 2014: 19 refers to Kornai – Rothstein – Rose – Ackerman 2005)

It’s not by chance that we deal somewhat longer with the word confidence itself as an instrument of communal reflection given to social phenomena—as mentioned above. It will get an important role in the next part of this study, where we intend to demonstrate by a definite population existing signs that may indicate changes acting towards disintegration in a society.

We can find the the elements of the aforementioned idea in a different form in Ferdinand Tönnies’s work already. In his *Community and Society* (1887), he was the first to make ideotypical differentiation (Csepeli 2014) between communal organization marking the natural state of man and later social organizations (Tönnies 2002). Theories set forth by Tönnies, on the one hand, allow us to notice not only the difference between the relationships developed from “security”-based, natural, family communities and communities of modern society made up of individuals on purpose based on superficial contacts. On the other hand, they give an opportunity for us to carry on the thought until we anatomize the operative functions of modern society, to the ideas of authentic and—in respect of the whole society—unauthentic existence of the economic and political system.

1.2. TRADITIONAL VERSUS MODERN

However, can the phenomena discoverable in current societies tracing out disintegration that, regarding the results of sociological research, point out the development of the crisis of confidence (Kovách – Kristóf 2012) be interpreted as the breakup of communities? Or are we simply witnessing the disappearance of old,

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

traditional forms of community along with the appearance of new ones? (Légmán 2012)

According to Tönnies, in traditional societies the place of the individual is pre-disposed, personal identity is defined by the community and relationships are stable. Individualism of modern societies which in terms of sociological interpretation have begun along with industrialization did not make good for traditional communities. Disappearance of old clusters and emergence of new ones around the individual—putting him or her in the focus (Utasi 2002)—does not mean only that the old ones (family, relatives, workplace relationships) have been substituted by new, looser bonds (Beck 2003). It means also that to the effect of certain social events, the constant cyclicity of vanishing-emerging communities typical to societies otherwise developing and forming in a natural way is discontinued. That is traditional communities are eliminated, they are not replaced and thus no new ones appear in their places (Hankiss 2002).

Jürgen Habermas, however, takes a rather firm stance. Proceeding from individualism as well, he evaluates the loss of frames marking community inhesion as a consequence of individualism. He says that the lack of integration results in identity crisis in the society (Habermas 1994). This suggests that he misses the security providing, integrating effect of traditional community image in modern society (Légmán 2012). At the same time, Anthony P. Cohen, according to the challenges of the era, studies community from a different aspect than the representatives of classical sociology or the great predecessors from the Chicago school do². Although built on the work of the predecessors, as we already referred to that in connection with Durkheim, Cohen's works do not miss the "doctrines" of Weber either. Cohen, when investigating the idea of community, did not examine community itself only. He also wanted know how the members of community really define and imagine again their groups and identities (Cohen 1985). According to Cohen, at the level of everyday life—family, friends, neighbourhood, rivalry and jealousy as the orientation points of social processes—the existence of community basically depends on sense. This "sense" comes into being, on the one hand, by human interactions. On the other hand, it is an unbreakable perception of the "bounds" which community bounds are described as of symbolic type by Cohen. Not only because different meanings do mean different things to people, he says, but also because sensing communal

² Cohen has belonged to the third "generation" of community studies. Western community study originates basically from sociology, first of all the Chicago School – e.g. Lynd; Park – Borgess – McKenzie; Zorbaugh; Whyte, as well as the social anthropology of British imperialism—e.g. Evans-Pritchard; Rees. This school has come a similar way in other Western-European countries, as well. Its first "generation" has taken community for granted; communities were considered as static, harmonized and functionally healthy groups. The second "generation" has essentially carried on in the same direction, e.g. Newby; Minar – Greer; Nisbet; Parsons Stacey; Willmott (Bencze 2010).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

bounds may be completely insensible for people being outside of the community. Symbolic bounds are “illegible”—he writes in his book: *The symbolic construction of community*. “You cannot drive a bridge across a river which you cannot see” (Cohen 1985: 37)—he adds for emphasis.

1.2.1. *The cohesion of the “we” consciousness*

Compared to Cohen’s symbolism Elemér Hankiss³ approaches the issue from a more realistic aspect in his book dated back in 1979⁴. For him community means the coexistence of people who are held together by a common objective, interest or values, that is the “we” sense. His standpoint is that the more of these four criteria are present in the life of a community, the stronger its inner cohesion, efficiency and resistance against outer effects are. However, says Hankiss, community as the catalyser of the evolvement of human personality, is as much an important instrument as “dangerous” it is, “because it can ruin and even eliminate human personality, human autonomy” (Hankiss 2004: 171). And though Hankiss instances here the personality destroying practice of Hitlerjugend, today we can exactly identify present problems of “we” and “you” with it, paired with political theories hidden behind the shield of the “absolving” role of community. For this revelation, the issue of modern communities and the potential solution of existing problems, however, it is not evadable to exactly know what the word “confidence/trust” means. What it means today and meant then when—according to various criteria and not incidentally also in order to seek answers for solving social problems—the study of human communities and human societies was started. The share of troubles of present societies as a food for thought is the fact that the actions and thoughts of a community or communities of a certain country (Islamic State) seems to have become global by now. Moreover, apart from geographical location, based on certain criteria, it unites people—who actually do not belong to a community in close terms of classical sociology based on Spencer’s doctrines—into an ideological community, the community of defence.

³ Elemér Hankiss (1928–) Hungarian sociologist, philosopher, value-researcher and literary historian, holder of the Széchenyi-award.

⁴ At that time there was still a socialist system of government in Hungary. The published book was titled *Social Traps and Diagnoses* and there was quite a good turnout for it. It was due to its content which gave an exact analysis of distortions affecting community and its sense into the hands of readers (as well as the part of leaders of the one-party state who were willing to read the book). (*The author*)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

2. "Security" in contrast with free choice⁵

2.1. SOCIETY-WIDE DISTRUST—THE EXAMPLE OF HUNGARY

Members of the Institute of Sociology of the Hungarian Academy of Sciences started a research project three years ago which was going to last for several years and was to be conducted in several stages. The project aims to survey the exact definition of the phenomena that became perceptible as a consequence of the social transition happened during the two decades following the change of the political regime⁶ in Hungary in 1989/90. Researchers hope it will result in an expected change of paradigm. Precisely, sociologists want(ed) to figure out *how integration*⁷ does and *how does not function in the present Hungarian society*. The initial wild shoots⁸ of new capitalism in Hungary then by virtue of the economic crisis in 2008 the even more spectacular *social differences* resulted in perceptible *fault-lines* within the Hungarian society. Additionally, the ever less manageable *inequality* and *non-confidence* being present at both the macro and the micro levels of society have by now perceptibly manhandled citizens' belief reposed in values. Also for that reason researchers studied the issue along *trust and confidence*⁹ respecting both the interaction of two

⁵ Z. Baumann (2000) asks the question in his book titled: *Liquid Modernity*; Foreword: On Being Light and Liquid.

⁶ The change of the political regime marks the era of Hungarian history in the course of which the Hungarian state became a democratic state breaking with the one-party state as well as its cultural and ideological relations. The new political and economic elite having been established and organized by the end of the 1980s were willing to stand less and less the supervision of the weakening party leadership. By 1988 the party operating the one-party regime has lost its support provided by both the majority of party members and the wide ranges of society. The majority of the population urged radical changes as well as a peaceful alteration of the regime that would cease the dictatorship of the one-party system and besides ensuring political rights also would provide social security for every of its citizens. Oppositionist organizations have developed; the predecessors of future parties, such as the Hungarian Democratic Forum (MDF), the Association of Free Democrats (SZDSZ), the Association of Young Democrats (FIDESZ) and the Independent Small Farmers' Party (FKGP). The change of the political regime in Hungary broadly means an event in the course of which the structure of the Hungarian society has begun to change.

⁷ In terms of sociology we can distinguish three levels of the concept of integration: 1. the level of social theory, 2. the level of "factual sociology" or "professional level" referring first of all to groups integrated partially into society, and 3. the everyday "layman's" level. At the level of academic social theories the concept of integration is connected to the issues that how the mass of people, groups, actions, institutions, norms, etc. will become—a more or less—functioning whole, i.e. how these will evolve to *society* (Kovács 2012).

⁸ Privatization not adequately regulated by the transition governments and the legal loopholes of taking the former socialist state property into private ownership brought forth unexpected disproportionateness in the society within a few years. (The era of the new "wild capitalism".)

⁹ "Trust and confidence mean the acclamation of the way a socio-economic system functions. It also means a socio-psychological mechanism that may influence the behaviour of those participating in the system positively and serves as liaison between personal motivations and faiths as well as organizational and social objectives to be achieved," (Csepeli in Hajdu 2004; Csepeli Gy. – Örkényi A. – Székelyi M. – Barna I. (2004). Trust and mistrust. Socio-psychological difficulties on the way leading to market economy in Eastern-Europe. *Sociological Review*, 1. 3–35.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

persons and the level of the whole society. The study ranged from the dimension of the family through employee groups, economic units as well as the integration and discriminative dimension of minorities to the disintegration of local communities as well as to the extension of social effects made by the social elite and the facts of inequality. Within the frames of this study there is no way to address all mentioned dimensions. However, if we *approach* the dimensions of norms and values *from the standpoint of* a social group considered to be the most vulnerable one (Furlong 2002), i.e. *theyoung generation*, it turns out immediately why the presence of the disintegration process can be traced in the Hungarian society. That's why we shall focus on this example later on.

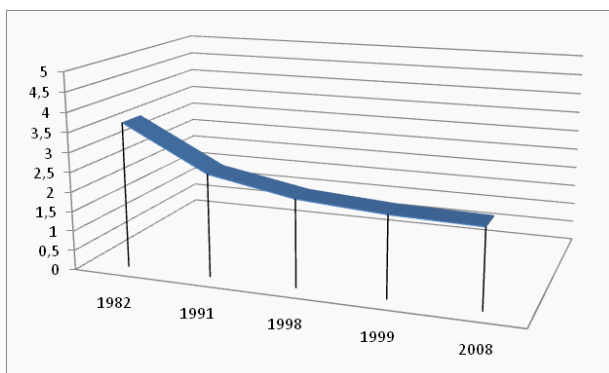
2.2. DISINEGRATED IMAGE OF SOCIETY

Trust, as Bence Ságvári writes in his study, enhances the feeling of an individual of belonging to a community. At the same time, it does not mean the exclusion of other groups. The lack of trust, however, leads to the erosion of social capital which ends up with isolation and the disintegration of structures. Communication channels do not work and deterioration of human relations begins. Rumour-mongering starts and prejudices and stereotypes get stronger (Allport 1954 in Ságvári 2012).

Researchers themselves found hard to face the fact after the first stage of the project had been finished that in respect of social integration the level of trust and confidence in Hungary is extremely low compared internationally.

According to the outcomes of the analyses made institutional confidence has significantly decreased since the change of the regime and trust reposed in others diminished, as well. In this regard Hungary is ranked in the last third of European countries (*Figure 1.*)

Figure 1. Change of generalized confidence in Hungary (in a scale of 0–1), 1982–2008

Source: Volume of Social Integration 2012

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Rejection of norm transgressions is quite high, though respondents seem to be insincere in connection with the action of transgression. Compared at an European level, Hungarians assume others violate the norms at an extremely large rate while they are among the last ones to admit their own activity of the transgression of norms. This attitude, as we shall see, affects the thinking of young generations to a large extent.

At the end of the first decade of the 2000s Hungarian people perceived an average rate of corruption. At the same time, according to the corruption perceiver index of Transparency International used in international comparison, the judgement of persons involved internationally was that the situation of Hungary is observably getting worse¹⁰ (Hajdu 2012). *“Summing it up, if Hungarian society has to be ranked in a scale of well integrated and disintegrated societies then—based on the examined dimensions—we have to say that Hungary rather shows the image of a disintegrated society”* (Hajdu 2012: 60)– states Gábor Hajdu in his comparative study.

The question is rightfully posed about the extent politics is responsible for the arousal of the current situation, and in addition to, or rather, as a function of this, the extent the intelligentsia are at fault. Istvan Harcsa, in his review published in 2007 in *Szociológiai Szemle*¹¹, briefly implies that by the early-mid 2000's “the decline in the social weight of the intelligentsia is not a[n exclusively] Hungarian phenomenon” (Harcsa 2007: 257). However, this assertion does not detract anything from the relevance of that which the authors of the book that serves as a basis for this analysis write about the reasons for the depreciation of the Hungarian intellectual elite. The study written by the sociologists Kuczi – Kovách – and Kristóf entitled¹² *A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja a hatalomból*¹³ describes the process that even though after the regime change of 1989 the question of rethinking the role of sociology arose—which placed into the focus of the new paradigm shift the revision of the stratification of social classes—the process fell victim to the “bad habits Hungarian sociology” (Harcsa 2007: 256). With the avoidance of factual, public sociological debates, the function, importance, and role of the sociologist profession changed—practically depreciated, because the political “class” (Harcsa 2007: 257) rejected the intelligentsia's need for the practice of control over politics to be unquestionable. Moreover, the spread of mass media transformed the structure of the public, significantly limiting the intelligentsia's room for maneuvering. In

¹⁰ News of 17th October 2014: the USA posed a prospective prohibition of entry against nearly ten Hungarian civil servants, diplomats and large entrepreneurs having close liaison with the government, because evidence was found that they tried to influence American businesses operating in Hungary. Source: online daily newspapers www.index.hu; www.hvg.hu; www.origo.hu

¹¹ *Sociological Review*.

¹² In: *Társadalmi metszetek*, edited: Kovách Imre.

¹³ *Sociology's role change and the intelligentsia's path away from power*.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

the words of Erzsébet Szalai, the intelligentsia slowly lost its independence, and its members—with the exception of a narrow group—ended up in the sphere of influence of the political and economic elite (Harcsa quotes Szalai 2007: 257). While looking for connections, approaching the responsibility of politics from the side of the paradigm shift—or ultimately, lack thereof—the unheld debates about the validity stratification studies are most probably explained by the insensitivity of politics and the political elite, the problematic relationship between politics and science, and the partial projectivization, marketization of science (Harcsa 2007). These aforementioned phenomena, however, did not push Hungarian society towards integration either.

Returning to the summarized results of the MTA Sociological Institute, in the research done on the level of individuals in the analysis dealing with relationship networks *centers around the question “Whom to be trust in?”*. Results are unequivocally thought-provoking here, as well. It turned out that in an average Hungarian people have very few confidential relations and even within these the ratio of relatives is high compared to that of friends (Albert – Dávid 2012). According to studies we need to add that “about the half of the adult population lives in a “disintegrated”¹⁴ family” ... and nothing proves that a family made up of a married man and woman and their children—and only and exclusively this one—would be “integrated” in all cases (Tóth 2012). In my opinion, based on these strong but unequivocal statements, this allows us to start to understand what can lead to the disintegration of either a narrower or a wider community or even the frames of the society itself in the middle of Europe in our modern age. If family as the smallest unit of society (Utasi 2012), a community based mostly on the ties of blood cannot be a sufficiently secure point for the members of the society in many cases—as suggested by the above statement—then what kind of example can many future generations in a society take with them for the journey and what values are they going to represent?

2.3. LOSS OF TRUST AMONGST THE YOUNG GENERATION

When investigating the value dimensions of the age group of Hungarian youth and young adults (15–29) researchers wanted to know how this generation could be described and characterized in Hungary. Moreover, they thought it was important to analyse to what extent does their thinking differ from that of the elder generation, that of their parents. We have to note here that at the beginning of the transition

¹⁴ In her study Olga Tóth measures the extent of integration/disintegration within a family by the good or bad functioning of the family, the tightness of relationship between family members and the quality of family life.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

process that has taken place in Hungary it was assumed that the generation born in the early 1990s would already follow different values by its age of twenties than the twentysomethings of the 1990s. This was in accordance with the collective social expectations: taking risk, innovation, dynamism and competitiveness “should characterize” the young generation of the 2010s in an expectedly developing, open society (Ságvári 2012). Comparative analyses, however, show a disillusioning difference in contrast with the expected results. In his study titled “Age of transitions?—The Society’s Image of Hungarian Youth” Bence Ságvári depicts two conspicuous differences in terms of comparing his empiric research to EU studies. One of them is that in the opinion of young age groups in Hungary *the transgression of norms is necessary not only for economic success, but also for everyday life*¹⁵. We can see without special explanation that this is an evident proof of the value crisis and the loss of confidence. So it is, mainly if we add the attitude mentioned above to the effect that people do not really admit their own transgressions of norms while they bring on those occurring in other countries. That is, if it was allowed within the territory from generation to generation to suggest the appropriateness of accepted, unwritten “rules” of “wangle” to generation for the expectable economic benefits, while everybody exactly knows what would be appropriate according to the rules of general norms. This is bound to be the view of young age groups on the transgression of norms. We assume however, that this results in increasing fault-lines instead of forcing cohesion within a society or community. That is it does not assist the predominance of “cooperative strategy”¹⁶ (Hankiss 2004: 44) in the actual human and social practices. Rightly is the issue raised on how this erosion of trust/confidence could be stopped then? Should all this be considered as the above mentioned symptom of crisis or does it fit in the conceived “movements” characterizing modern communities and societies? We assume that it does not fit in, but we are going to give detailed explanation on the relevant evidences in another study. (We need to note though that finding a solution to this communal problem seemingly represents a major challenge for the all-time responsible political governance.) The other conspicuous difference as Ságvári indicated in his paper is—according to one of the results of the European Social Survey cited in the study—that the average satisfaction of Hungarian young people with the effective political and economic system scored 52. Compared at a European level this is qualified as very low (the lowest) index¹⁷. (Figure 2.)

¹⁵ It is important to note that—according to the study—this point of view is typical not only in the case of young people studying in higher education but to the Hungarian youth in general.

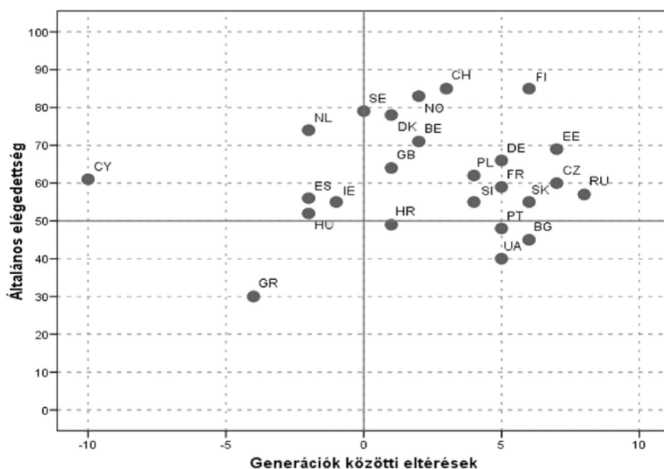
¹⁶ Elemér Hankiss describes cooperative strategy as fixed in the process of a phenomena related to society. This includes not merely the cooperative behaviour of the individual taking the interests of the majority into consideration but also that the individual does not give priority to his/her own direct personal interests against those of the community in course of the process. (Social Traps – Diagnoses, 2004: 44.)

¹⁷ The average value of the index measuring satisfaction scored 58 in the complete ESS sample while

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Figure 2 Values of general satisfaction in the age group of 15–29 years and, respectively, differences between these and the average values of the age group over 60 years typical to the given country.

Vertical text: General satisfaction. Horizontal text: Differences between generations.

Source: Volume of Social Integration 2012

At the same time this outcome is not irrespective of the opinion of society as a whole. That is, *in terms of the survey, there are no differences between generations*—Ságvári states. What can this all mean? What can be the reason for that concerning their thinking, attitude to life and recognition of situations generations about at this point in Hungary? As Bence Ságvári writes, “*due to insecurity caused by the crisis*” young people “*have ‘grown old’ up to their parents*” (Ságvári 2012: 79). Ságvári delineates the answer in his study very clearly: economic setback and stagnation, respectively, as well as the sluggish recovery in future years does not promise fast and positive changes in the life of Hungarian young people. This means that *crisis-mindedness and insecurity may become a general experience of generation* for young people entering the job market in the near future. It is very hard to accept the recognition that this “*experience of failure*”—as young generation approaches stability and calculability—might accompany them through all of their life. The lack of calculability and the lack of stability of workplaces go hand in hand with

it scored 60 in the case of young people aged 15–29. The average values of this age group varied between 85 (Finland) and 30 (Greece) scores (in: Bence Ságvári: *The Age of Transitions?—The Society’s Image of Hungarian Youth in: Contemporary Social Integration in Hungary, Studies; MTA Research Institute of Social Sciences (Institute of Sociology) of the Hungarian Academy of Sciences, Argumentum Kiadó 2012.*

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

the feeling of instability of the members of society. This diminishes confidence expressed towards social institutions and this has an effect on the economic views as well as the characteristics of the normative cohesion of a society.

2.3.1 *Lack of cohesion and real sense of community*

Derived from the demonstrated analysis we could see that by the end of the first decade of the 2000s young generations in the exemplified Hungarian society are at least as much mistrusted and conceive the future insecure as the elder generations are and do. Nevertheless, the common experience of this mistrust naturally *does not create a real community feeling* between the different generations. (Kovách – Dupcsik 2012) On the contrary: it enhances the feeling of insecurity concerning the future, which in turn—by generating a response—poses “choice” for the individual. Hence while in “traditional” communities individuals occupied their “predetermined places” providing this way a secure identity as a support, we have been uprooted from the safe environment of this protected world by today’s modern age (Bauman 2000). It was not by chance using the phrase by Bauman as a title of this small chapter: “Security” in contrast with free choice. “*Modernity puts compulsive and binding ‘self-identification’ in the place of “determination” of social status*”—states Bauman in his paper titled *Identity and Globalisation*¹⁸ (Légmán refers Baumann 2012: 360).

3. PREDETERMINED POSITIONS—COMMUNITY IMAGES DIFFERENTLY

3.1. *A small detour to the “prehensile”, the smallest unit of society*

When analysing qualitatively the historical-structural changes of modern families, the aforementioned Baumanian idea of family providing security becomes central once again. We cannot in good conscience move on without taking note of the smallest social unit as a pillar of society, which is the starting point of the behaviour and trust between people who make up society. In his study, Somlai László also approaches the traditional and modern family environments from the direction of stability and instability. According to Somlai, “*modern families do not primarily differ in the number of their functions or the extent of their cohesion from those of the earlier ages but rather in the type of their members’ relation*” (Somlai 2012: 504). His standpoint is that by the changing of stability criteria it is not the accumulated objects and goods, neither the swearing and group symbols that count in family relations, but that “how family members loose or tie each other” and how they shape the system

¹⁸ Bauman, Zigmund (2001). *Identity and Globalistaion. Lettre*, 42: 11–13.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

of their relationship. As Somlai views it, two opposite theories and directions may be connected to the phenomena of family disintegration from the aspect of stability. One of them—called *family consensus theory* by him—is the idea symbolising the integration of the persons of various gender and age living in the family. The other one is the opposite of this which he describes as the “*family conflict theory*”¹⁹ (Somlai 2012: 517). The point of it is that the tightness of family ties is based on solidarity and thus it depends on the strength of the agreement that to what extent do the members of the family adapt to the mutually undertaken situations and acceptance of common values. If the mutual expectations of roles are undermined and the conflict stretching between them gets increasingly stronger then stability and the unity of family will disintegrate (Somlai 2012).

So the decline or absence of solidarity within the family can lead to its fragmentation just as a state of distrusts can lead to the disintegration of a greater structure, even society. However in academic literature we can find several examples and ample evidence²⁰ of the idea that in a society trust affects—amongst others—the view of the importance of solidarity in a positive manner (Janky 2005).

There is another sociological view which approaches this topic from the standpoint of stability and security, which in the past twenty years has considered the family a system, and discussed it based on its functions. *Normann W. Bell and Ezra F. Vogel* in the introduction of their book titled “Modern Introduction to Family” articulate their opinion *on the open feature of family as a social system*. The two authors write about an open system in which having connection with other systems is a fundamental characteristic. Moreover, in terms of investigating its functions four types of the system can be distinguished, including the reproductive socialising, the economic, the political and the communal functions. At the same time, *functions that are necessary for the stability of the family*, such as leading the family, assurance of integration and solidarity and maintenance of family values and norms are interpreted separately (Cseh-Szombathy 1979). Robert F. Winch counts among the authors who interpret family in a system and maybe he has given the most comprehensive classification of the functions that characterize family in his book titled “The Modern Family”²¹. Winch mentions already five fundamental functions by

¹⁹ Similarly to the consensus theory the conflict theory does not deal solely either with the functioning of the family organization. It has phrased out and has tried to verify statements of a wider range, as well, since the mid 1960s (see e.g. Coser 1968; Deutsch 1973; Bonoma – Milburn 1977.) (Somlai 2012: 517).

²⁰ These can be found in Tárki’s 2015 research, the conclusion of which, both of the crosstab and the regression analyses, is that the “untrusting” part of the Hungarian population rejects the importance of helping their fellow humans in quite a large ratio, which means that their solidarity felt towards other humans is fairly low (Medgyesi – Tóth 2005: 11.)

²¹ The Modern Family by Robert F. Winch 1963

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

which the family contributes to the survival of the social system and, respectively, to the satisfaction of the needs of the individuals who make up the family. These are the *reproductive function ensuring the new generation*, as well as *the economic, political, socializing* and educational as well as *the religious functions* which, according to Winch's interpretation, make social control as well as the toleration of crisis situations in the family possible (Cseh-Szombathy 2006).

3.2. THOUGHTS ABOUT COMMUNITY...

As opposed to the modern theory of society, the aforementioned "self-defining" interpretation which places the individual at its center, the creators of classical theories such as Tönnies, Weber, Parsons, Beck or Giddens focus on the family and civil society. For this reason investigation of the community itself remains somewhat neglected (Légmán 2012) in the majority of social sciences.

However, this does not mean that e.g. Weber—derived from social relation²²—would not have described his own concept of community as an independent entity. It's true though, that his emotional investigations do not miss religion-based approaches. Weber names that social relationship a community where social activity²³ is characterised by an attitude of participants based on their subjectively experienced—emotional, impulsive or traditional—inheritance. By these ideas Weber raises the issue of mutuality in sociological thinking on a long term. The use of Durkheim's concept of collective sense²⁴ and later that of the concepts of common knowledge (see e.g. Cohen) can be originated from this issue, as well. It was, however, principally the issue of *what does really hold society together?*—that influenced the direction of thinking in social science. And though Durkheim using the concept of social cohesion describes and also precisely defines the most adequate answer²⁵ to

²² Following the explication of the triple concept of behaviour, action and social activity Weber introduces the concept of social relation. "In respect of grasping human sociality maybe this is the most important step." We talk about social relation when the behaviour of several people—appropriate to their sensual content—act mutually upon each other and this mutual adjustment orients their attitude (Wright cited in Szakadát 2011).

²³ Weber defines the idea of social activity as an action that refers to others' behaviour and is adjusted to others' attitude in accordance with the intention and sense of the actors (Szakadát 2011). Weber distinguishes four types of behaviour: purpose-rational, value-rational, emotion-rational and tradition-rational actions.

²⁴ As per Durkheim—influenced by Comte and Spencer—social facts (empirical researches) are independent of the individual as well as the personal sense and practice. They are exclusively determined by the collective sense (*âme collective*) and its changes, respectively. Changes in collective social sense can exclusively be traced back to social reasons and not to biological or psychological ones. That means that sociological medium has a definitive role (sociologism).

²⁵ Durkheim in his book *On Social Division of Labour* (1893) asks and answers the questions considering cohesion in modern society. As per his standpoint division of labour is one of the bases of social

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

the question, by introducing the idea of social solidarity as the expression of the internal cohesion of community, he has practically established a school. In spite of that, in sociological literature the work of Ferdinand Tönnies (*Community and Society* 1887) is regarded as the starting point of discussions on communities.

In sociologic literature, the starting point of the discourse about communities is considered to be the work of Ferdinand Tönnies, as mentioned above (*Community and Society* 1887).

Conclusion

Nevertheless, both society and people are in need of community. People are because community may provide security, goal and content for them as well as the opportunity to deploy their personality. Society is, in turn, because it would fall apart and become a simple mass of people without the “rich network” (Hankiss 2004: 63) of communities. Hence the point is that the diversity of individual interests would become strong and effective interests of groups so as to ensure the internal movement and development of communities by all means, either intensifying or contradicting with each other (Hankiss 2004). But we wonder to what extent is the contrast between societies and the potentially contradicting processes of communities forming, ceasing and renewing in them acceptable? To what extent can the series of symptoms resulting in insecurity in our individualised age be considered as movements following the “natural” changes of modern societies? And when are they to be called “unhealthy processes” from the point of view of community and society? By the example of the survey carried out in the Hungarian society we see that young generation facing a crisis of values has itself an insecure vision including community images standing on insecure bases. We assume that this could not be a stable base of a future law-abiding society, or at least it is doubtful. In this respect this young generation seems to expect help in order to change its opinion and view. Bauman writes in his book *Liquid Modernity* that it is even less clear whether what evidences reality can serve with reflecting the needs of community. We would like to add to this that the real question is whether when we notice that it is high time to pay attention to the “order of reality”—as Bauman says. And whether when we hear the signals of not “real

order. Society is not a simple complex of individuals, but rather a system evolving by associations. Nothing “communal” can be accomplished if there are no individual senses; this is a necessary, but not sufficient condition to the evolvement of society. As per Durkheim’s approach, changes in collective social sense can exclusively be traced back to social reasons and not to biological or psychological ones. That means that sociological medium has a definitive role. Durkheim found the idea of social solidarity through questions: “Is there any moral that is able to integrate society? Is there any science that deals with this? Does moral integrate modern society at all?” He believes that this is the power that sustains inherent cohesion of community. This inherence drives people towards each other.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

communities” (Kovách – Dupcsik 2012: 12) so as to give a chance to the formation of new, real ones where perceptible movements of communities and their changes indicating disintegration cannot very likely be charged merely on modernity.

References

- Albert Fruzsina – Dávid Beáta (2012): Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Argumentum Kiadó, Budapest: 343–357.
- Bauman, Z. (2000): Liquid Modernity. Polity, Cambridge
- Cable, V. (1994): The World’s New Fissures, Identities in Crisis. Demos, London
- Cohen, A. P. (1985): The Symbolic Construction of Community. Foreword and Ch1. Ellis Horwood Limited
- Cseh-Szombathy László (1979): Családszociológiai problémák és módszerek. Gondolat, Budapest
- Cseh-Szombathy László: (2006): A család meghatározása. In: Czibere Ibolya (szerk.): Családszociológia. Debreceni Egyetem, Debrecen: 5–14.
- Csepeli György (2010): Politikai antropológiai előadások. http://www.zoonpolitikon.hu/?page_id=19 (download: 24.09.2014)
- Delanty, G. (2003): Community as an Idea. Loss & recover. Ch.1 of Community
- Furlong, A. (2002): Sebezhetőség és ifjúsági munkaerőpiac. In: Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.) (2004): Ifjúsági korszakváltás, Ifjúság az új évezredben. Belvedere, Szeged http://www.ifjusagsegito.hu/belvedere/ifjusagi_korszakv.pdf (download: 17.10.2014)
- Gusfield, J. R. (1975): Community A Critical Response. Basil Blackwell, Oxford
- Habermas, J. (1994): Selected Studie. Atlantisz, Budapest
- Hajdu Gábor (2012): Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Argumentum Kiadó, Budapest: 45–63.
- Hankiss Elemér (2002): Új Diagnózisok. Osiris, Budapest
- Hankiss Elemér (2004): Közösségek válsága és hiánya. In: Társadalmi csapdák és diagnózisok. Osiris, Budapest: 205–241.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

- Hankiss Elemér (2004): Viselkedéskultúránk torzulásai. In: Társadalmi csapdák és diagnózisok. Osiris, Budapest: 157–205.
- Harcsa István (2007): “Osztályokon innen, avagy túl” – Társadalmi metszetek: hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Napvilág (2006), Budapest
- Janky Béla (2005): Individualizmus, etatizmus és a politikai attitűdök kapcsolata a bizalommal. In: Medgyesi Márton – Tóth István György: Kockázat, bizalom és részvétel a magyar gazdaságban és társadalomban. Táarki, Budapest: 70–80.
<http://www.socialnetwork.hu/cikkek/tarsTokeKotet.pdf> (download 27.09.2015)
- Kovách Imre – Dupcsik Csaba (2012): Bevezető megjegyzések. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Argumentum Kiadó, Budapest: 7–17.
- Kovách Imre – Kristóf Luca (2012): Elit és társadalmi integráció. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Argumentum Kiadó, Budapest: 30–45.
- Légmán Anna (2012): Közösségképek. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Argumentum Kiadó, Budapest: 357–369.
- Ságvári Bence (2012): Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Argumentum Kiadó, Budapest: 63–83.
- Somlai Péter (2012): A családi stabilitás kapcsolati szemlélete. file:///C:/Users/edit/Downloads/somlai_peter_a_csaladi_stabilitas_kapcsolati_szemlelete.pdf (download 27.09.2015.)
- Tóth Olga (2012): Társadalmi integráció és család. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Argumentum Kiadó, Budapest: 363–383.
- Tönnies, F. (2002): Application of Gemeinschaft & Gesellschaft As Related to Other Typologies. In: Community & Society (Durkheim; Cooley; Redforeld; Becker; Sorokin; Weber; Parsons) Dover Publications INC. Mineola, New York
- Utasi Ágnes (2002): A bizalom hálója – Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás. Új Mandátum Kiadó, Budapest

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Utasi Ágnes (2006): Tradicionális család individuális értékpreferenciákkal. In:
Czibere Ibolya (szerk.): Családszociológia. Debreceni Egyetem, Debrecen

Alternatives of how to prepare for the future labor market

ANDOR SZŐCS * – LÁSZLÓ HAMVAS **

* Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola
Nevelés- és művelődéstudományi doktori program

** Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és társadalompolitika doktori program

Introduction

From time immemorial, one of the crucial questions of mankind has been what the future has in store for us. The future, however, has remained unfathomable up to this day, and even future studies promises only as much as prognosticating what is likely to continue and what will plausibly change in the world. Thus, no wonder, that already the first “real” economists of the 18th century (Adam Smith et al.) considered the creation of the future model of labor economy as a challenge. At the present era of modern labor market, this task is closely connected with the future status of labor market since in a consumer society income acquired by work forms the basis of satisfying needs (Ehrenberg – Smith 2003, Galasi 1994).

We are not saying anything new by stating the fact that the demand for labor force is determined by new places of work and that an ideal supply of labor force must be adaptable to the requirements of demand. To meet requirements and to be adaptable is possible only if we are armed with the necessary competencies and capital (Hodges – Burchell 2003, Bourdieu 1998). The question, to what extent students in higher education are prepared for changes in the demand for labor force, arises at this point. What can young people expect on the labor market in this ever changing world? What kind of job opportunities and work conditions are there for them, and how much are they prepared to face these changes?

In this study, we do not wish to engage in the diverse field of futurology (cf. Nováki 1994, Nováki 1997, Nováki 2005); our primary aim is rather to call the attention of the young generation to the future development of labor force demand, while relying on the most significant results of two studies in futurology. Our further aim is to call attention to the importance of continuous studying because it makes it possible for the job seeker on the labor market to obtain extra capital as well as to become adaptable to the future requirements of labor force demand. Finally, we are going to present the results of an international research which renders information about the expectations of students in higher education of their first future work place.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Trends of labor market changes

In recent decades, the structure of employment has gone through significant changes: while at the beginning of the 20th century, industrial workplaces predominated, since the 1950s, service industry has taken over. One of its main reasons is the automation of work including technical development, Taylorism, as well as the introduction of information technologies, as a result of which, machines replace men especially in manual labor (Giddens 2008). With companies whose main aim is to achieve growth and effectiveness, this is a sensible decision, because the taxes and benefits adding to the expense of human labor were continuously increasing as a result of the spread of welfare systems. In more developed parts of the world, this tendency is reinforced by possibilities created by globalization, since transferring production to less developed countries where labor force expenses are much lower, is becoming easier and easier. As a result of the above-mentioned information-communication revolution, automation has also reached the tertian sector by now: we can more and more often come across self-service cash-machines, food and drink dispensers, online ticket selling systems and web shops. Taking all this into consideration, we can expect a more rapid increase of unemployment as a result of the growing number of economic crises.

In accordance with market laws, the growing supply entails stronger competition even on the labor market. This leads to the erosion of workplace security. Employers offer fixed-(and shorter and shorter)-term work contracts in place of the unfixed-term ones (Castel 1998). Moreover, as a result of the fast changing environment, a significant portion of developments and investments is realized in the form of projects (Czibere – Kovách 2013). Consequently, the widespread use of projects—based on fixed time limits—spreads over to the labor market.

These tendencies lead to the further segmentation of the labor market, to the spread of atypical forms of employment, as well as to the reappearance of self-employment instead of wage labor, all of which foreshadow the formation of an entirely new labor market environment (Giddens 2008).

Workplaces of the future

In recent years, several significant researches and studies have been carried out in connection with future workplaces and work opportunities (cf. ISS 2020 Vision 2013, Morgan 2014), of which we are presenting relevant information from the results of two, which can help us to understand this new environment.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

In the first study, which was made by the Fast Future Research futurology company¹ in 2010, predictions are made about occupations which do not even exist today, for the next twenty years, with the aim of giving assistance to the future generation in their career choice, as well as of defining the course of the transformation of education systems. According to the authors, these occupations will be influenced by the development of the digital world, by the protection of the environment, by attending to the needs of an aging society, and by satisfying the requirements of commercial space travels. On the basis of these—with no intention to be exhaustive—the following occupations seem to be the most likely to occur: space travel guide, long-distance surgeon, data trash operator, time broker, personal trademark constructor, networking social worker, re-forester, garbage re-designer, nostalgist, and quarantine officer.

Apart from these, some already existing occupations are predicted to come to the forefront, such as e.g. wellness advisors or alternative vehicle constructors. That is to say, a so-called 10/7 rule will come into effect: out of ten kindergarten pupils, 7 will have an occupation which does not exist yet. Furthermore, the next generation will change their workplace 12 times on average. Education systems, therefore, will have to develop suitable learning abilities and possibilities including informal and lifelong learning (The shape of jobs to come 2010).

The second study was made by the Ericsson Networked Society Lab,² and was published with the title “The next generation working—survival guide 2013. On the basis of interviews made with human resources personnel, chief engineers, organizational experts, and economists, they advise the following to future employees:

- Keep rebuilding yourself. Skills and knowledge appealing to the labor market change continually. Occupations which are the most popular nowadays had not existed 10 years ago. The level of general qualification is becoming higher globally, which means that it is not enough to have just one degree. To be successful, you have to act according to the philosophy of continuous learning. That’s what life is about!
- Learn self-marketing!
- Keep searching for something better—go from one project or job to another! The workplace of the future is not about settling in one job because it is safe or easy. Those who achieve success in their new environment should keep looking for new possibilities which may provide a better chance of reward, development, and challenge (The Next Generation Working Life—A survival Guide 2013).

¹ See in more detail: <http://fastfuture.com/>

² See in more detail: http://www.ericsson.com/thinkingahead/networked_society

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

These studies—relating to the tendencies presented in the previous chapter—predict a labor force environment which is much more flexible than the present one and, in which, opinions and expectations about work also change even if, for the time being, not as radically as an American futurologist foresees it: *“You might be driving Uber part of the day, renting out your spare bedroom on Airbnb a little bit, renting out space in your closet as storage for Amazon, doing delivery for Amazon or housing the drone that does delivery for Amazon”* (Rohit 2015).

Consequently, the three priorities of the *“Europe 2020 Strategy”* are intelligent growth (based on knowledge and innovation), sustainability, and social cohesion. One of the most important means to achieve these goals is raising the qualification level of the European population. As a result, it will be possible to achieve a leading role in the competition within knowledge-based industries (Adler 2011). This will require learning new skills and competencies, from future employees.

The importance of capital investment

The demand side of labor market requires considerable capital investment from the participant. Such an investment is, in the first place, participation in education and vocational training, mobility, and the search for a new workplace. Capital investment entails expenses in most cases: (1) expense covered directly or paid from pocket; (2) unpaid salary; (3) in the form of psychic losses (Ehrenberg – Smith 2003). The question what capital the social actor, the student in higher education proper, can invest, may arise, as they do not, in general, have any capital. It is not economic capital that seems to be necessary to prepare for the labor market of the future. What one should possess is the convertible capital of knowledge and connections which can be transformed, with conscious effort, into economic capital. At this point, we should look at types of capital since understanding them can be conducive to the recognition of the importance of continuous learning.

Types of capital—with special emphasis on social capital

According to a classic representative of this subject, Bourdieu (1998), it is position fulfilled in a given social space that gives rise to expectations and efforts towards which the activities of the social actor are directed. The basis of individual strategies is formed by these ideas and efforts or, rather, by the self-interpretation of the individual. Self-interpretation, in this context, means the place occupied in social space. This place is defined by the amount and composition of the various economic, cultural and social forms of capital.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Taking Bourdieu's interpretation into consideration, we can define anything as economic capital that can be converted into money; cultural capital ensuring further success through the family; and social capital born from social relations of various magnitude and intensity (Bourdieu 1998). According to another approach, economic capital is defined as material or physical capital, and cultural capital as human capital, where evidence of the existence of capital is provided by the skills and qualification of the individual (Coleman 1994). Similarly to Bourdieu (1998), Coleman (1994) mentions such existing networks of relations which are connected to acquaintances and various relations of mutual acknowledgment. Coleman's definition of social capital, however, offers more as it also mentions resources based on belonging to one group. These resources enhance the importance and force of the social capital in accordance with the power of norms within the group as well as the structural stability of social relations and interactions. Social capital is a shared characteristic of the network of relations of people cooperating in the system of social trading (Coleman 1990). It is important to emphasize that social capital is also productive, that is, it makes the achievement of otherwise seemingly unattainable goals possible. In contrast with other forms of capital, social capital appears in the structure of relations between actors, that is, it cannot be found either in the actors or in the material means of production (Coleman 1994, 1998).

Bourdieu defines the network of relations as an investment strategy where, in addition to the creation and sustenance of unconscious social relations, an indirect profit can also be expected. Lin (1999) offers a similar definition when he talks about investment hoped for from profits inherent in the notion of social capital.

In connection with social capital, Putnam (2004) holds the view that social relations are the most important determinants of a fulfilled life. He connects marriage and joining a given community to extra income and he considers their absence or incompleteness as the loss of social capital, which can lead to crises. Putnam (2000), in his famous work, shows playing bowling alone, as a social process, and places special emphasis on the examination of social capital. He is of the opinion that our reserve of capital and network of relations have fallen apart, which influences our life and our micro- and macro-communities in a negative way. In other words, we even play bowling alone. The process of social isolation is affected by work, the composition of the family, suburban life, the widespread use of TV and computer, as well as the emancipation of women, etc. Our access to social capital—which is communal activity and participation—is becoming more and more limited, which imperils our civilian and personal health as well. Coleman (1990) thinks positively about access to social capital: he finds the potential of information inherent in social networks of relations an important component of social capital.

Putnam (2004) also states that in communities with less social capital, educational results are lower. It stands close to Fukuyama's (2000) approach, which also holds growing individualism responsible for the decline of moral norms and values,

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

especially in relation to the lessening of the role of civil society. According to Putnam (2004), social networks are valuable, that is, they can serve as important resources for individuals, groups, and communities. He calls social capital a civil virtue when he alludes to relations between individuals and the networks developing from them, as well as the principles of mutuality operating these networks.

According to Csizmadia (2002), two key elements of Putnam's concept of social capital is confidence and mutuality, which ensure social cooperation for mutual advantages in almost every area of social existence.

Wellman et al. (2001), relying on Putnam's concept, divide social capital into two components and supplement them with a third dimension:

1. Network capital: interactions between friends, neighbors or colleagues which can give emotional, physical support or help.

2. Participation capital: it represents the wish, capability and willingness to join political and voluntary organizations.

3. Commitment to communities: shows interpersonal relations and their motivations, as well as the wish to belong somewhere (Wellman 2001).

Considering these various and often overlapping or supplementary approaches towards social capital, we can see that in them, the concept of social capital is based on a clear and reasonable line of thoughts. The definition of social capital as capital implies the hypothesis that social networks can be regarded as resources for individuals and communities. Consequently, social capital is a type of resources that can be created and utilized only through networks.

The utilization of capital means to Putnam (2004) that communities and societies can realize aims which could not be realized or sustained in a stable way, or only with difficulty, without social capital. Last but not least, we find it important to remark that Putnam views social capital as a convertible type of resources. Bourdieu (1998) also uses a similar notion.

Thus, social capital contributes to the sustainable economic and social development of communities of various social organizational levels as well as to the utilizations of their resources. We are convinced that this is the kind of capital to which the wide range of electronic communicational space—cyberspace—such as Facebook or LinkedIn etc. not only serve every young person as lifebelts, but it can also be a potential on the labor market of both the present and the future.

The importance of continuous learning

In what follows, we would like to support the argument for continuous learning by emphasizing the necessity of lifelong learning based on the human capital investment model. The concept of lifelong learning is a widespread one. Does this mean that the "citizens" of the world are not satisfied with many years of learning

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

and, therefore, continue their studies? This may be true, but what it actually indicates is that in our fast changing and developing world we need to get education besides formal schooling or in an unorganized way in order to keep pace with our social environment. This is what is called life-long learning—as a concept—but its idea and content goes back to the 17th century, when Comenius formulated the idea of lifelong learning (cf. Harangi 2004). Moreover, the importance of self-development had been recognized even by ancient thinkers (Harangi 2002).

It was in the 1960s that lifelong learning became the subject of debates and even of studies with the present meaning and, many times, identified with adult education or treated as make-up for missed formal education. Accordingly, a lot of people obtained their primary or secondary school certificates within adult education, and sat by school desks after finishing work for the day.

Nowadays, this concept is used in a wider sense: Philip H. Coombs, commissioned by the UNICEF, started to implement school reforms in the 1970s, and created the three concepts of formal, non-formal and informal education (Simon 2009).

We are right to think that the obvious cause of continuous learning lies in the present performance-oriented labor market, which can accept or turn us down in an instant. This can depend on the existence or lack of qualification. Apart from this—as human capital investment plays an important role in the labor force's achievement of success on the market (cf. Ehrenberg – Smith 2003)—we often acquire new skills and competencies or documented qualifications of our own will by means of formal or informal education.

Alternatives on the labor market - notes on a research

The future development of the labor market is determined, to a large extent, by how we view it in the present, and by what kind of expectations and ideas we have about it (Morgan 2014). On the basis of the findings of an international survey, we can learn about the ideas of college graduates of their first future workplace.

The Trendence Graduate Barometer 2015³ research examines, in connection with college graduates, as follows:

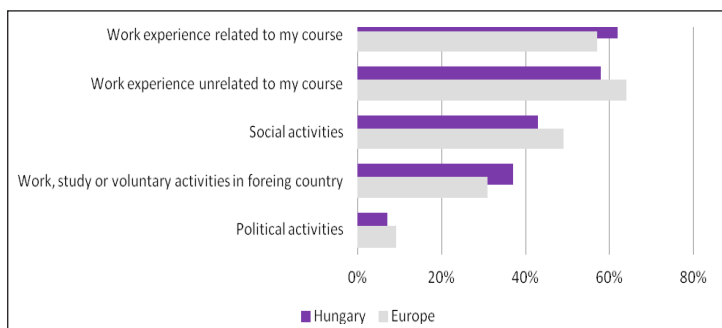
- First workplace after finishing studies
- Students' ideas of employers
- Some important forms of the media
- Strengths and weaknesses of employers
- Opinions on institutes of higher education

³ This research is carried out in 952 institutes of higher education of 24 European countries, on a 281.000-strong model on average, as an online survey; the Hungarian model in between October 2014 and February 2015 was 11.800 strong.

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

This research offers a wide range of information on, among others, the work experience of the Hungarian youth and of those of other European nationalities who also study at institutes of higher education; on their command of foreign languages; and on their career priorities in relation to their first place of work. We can also learn about their willingness for mobility, their expectations concerning their salary, and their opinion about the extent to which higher education is adjusted to the requirements of the labor market.

1. Graph: Student's work experience (%)

Source: Trendence Graduate Barometer 2015 Research

The first graph (1) shows how work done besides studying is related to studying. On the basis of the graph, it can be stated that the Hungarian youth have more opportunities to do work which is related to their field of study, during their college years, than what the European average is.⁴ Similarly, voluntary work is also done with more frequency in our country. As far as social and political activities are concerned, the Hungarian youth, however, fall short.

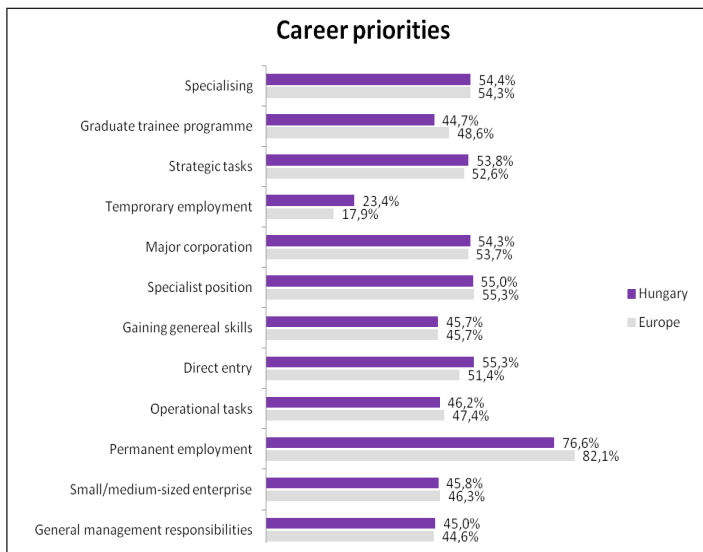
Working besides studying—regardless of whether it is paid or voluntary unpaid work—proves to be an excellent form of capital investment as it contributes to the strengthening of the tendencies of continuous learning. Concerning foreign language knowledge, 50 per cent of the interviewed people do not speak any foreign languages apart from Hungarian, which can be a serious drawback on the future labor market (cf. Morgan 2014).

⁴ When examining work done besides studying at a university, Szócs found that student work related to their field of study occurred with low frequency on the Hungarian regional model (2013, 2014).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

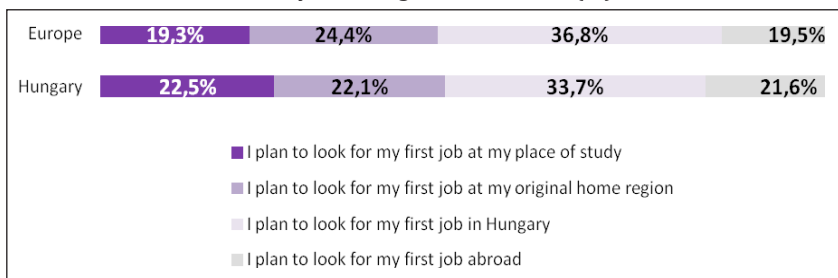
2. Graph: career priorities (%)

Source: Trendence Graduate Barometer 2015 Research

Graph 2 shows the graduates' expectations of workplace, more precisely, that most of them do not so much expect the development of general skills as of special ones after starting working immediately, and not after taking part in trainee programs. According to the Trendence research, it is permanent employment, major corporations and specialist position that stand close to the ideas of the Hungarian youth.

3. Graph: Willingness to relocate (%)

Source: Trendence Graduate Barometer 2015 Research

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

It is worth noting that while their willingness for mobility is considerably strong, one fifth of the graduates would like to have their first workplace in a university town or in their native region, and the same number of graduates would like to work abroad. Overrepresented are those graduates who would like to find work in their native country. Graph 4 shows the expected income per country:

4. Graph: Expected gross annual salary vs. Expected working hours relationship in Europe (€ /hrs)

Source: Trendence Graduate Barometer 2015 Research

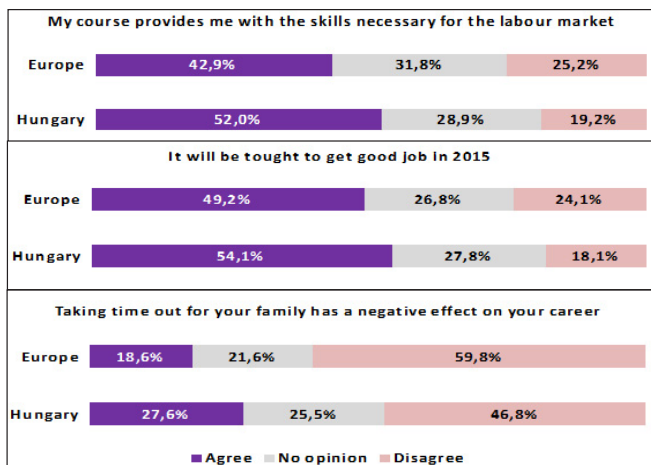
According to the research results, graduates studying in European institutes of higher education are usually familiar with salaries to be expected in their own country. Thus, the graph gives a reliable demonstration of the differences in gross income in the European countries, amongst which the Central European Countries (Hungary, Romania, Bulgaria, Croatia), stand at the bottom line with an annual 10 thousand euro or lower income, and with 40 to 42 working hours per week. The upper income limit has been defined between 45 and 65 thousand euros by Swiss, Danish, Norwegian and German graduates, with 43 to 45 working hours per week.

A higher number of Hungarian graduates than the European average think that their studies provide them with the necessary labor market skills and that it will be difficult for them to find work (graph 5).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

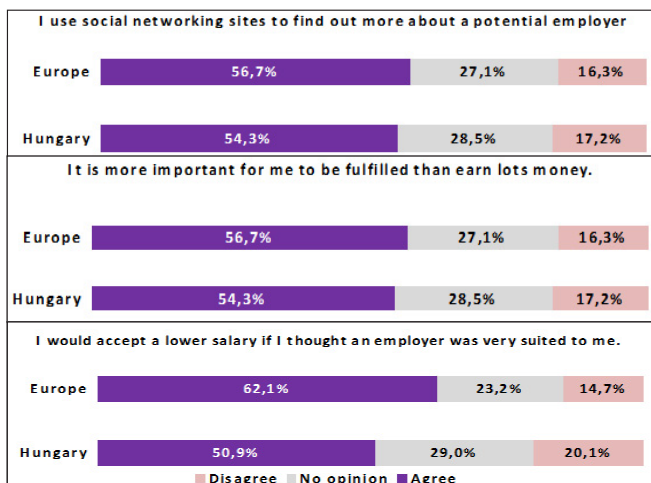
5. Graph: Student opinions (%)

Source: Trendence Graduate Barometer 2015 Research

Graduates think that time devoted to their family does not have a negative effect on their career. At the same time, the number of those giving a positive answer to this question is also worth considering, which outlines the image of the inward turning individual presented in the ISS Vision (2013): amongst Hungarian graduates, there is a higher index of the negative effect of family on career.

6. Graph: Student opinions 2. (%)

Source: Trendence Graduate Barometer 2015 Research

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

Graph 6 shows results differing from general opinions: it is more important for graduates to perform well at their workplaces than to earn a lot of money, as has been shown by Morgan (2014). Most of the interviewed graduates search for potential employers on websites, which helps them to find a job quickly on entering the labor market. They naturally find the amount of their salary important, although if they find a suitable employer, they are willing to take the “favored” job for less money. There is a significant difference, in this respect, between the European average and the Hungarian graduates: the latter are more money-oriented than the European average. We should not, though, look at it as a problem since the results can also reveal future ideas. On the basis of a longitudinal research by Altorjai – Róbert (2006), we can, however, see that instrumental (money-oriented) employment does not entail income benefits.⁵

Summary

Research carried out into the workplaces of the future call attention to the importance of the continuous capital investment of job seekers since, in our faster and faster world, even popular qualifications do not provide security on the labor market. The researchers of the Ericsson Networked Society Lab find knowledge, competence, self-management and motivation necessary to find better employment (The Next Generation Working Life—A Survival Guide 2013). We can conclude, on the basis of the Tredence Graduate Barometer 2015 Research, that Hungarian graduates still have to develop in this respect.

All three capitals defined by Bourdieu can be developed further by working and studying at the same time: the economic capital will grow as a result of the acquired salary. Learning about various conflicts, problems, and life situations means important knowledge to fit in with a new workplace. The growth of network capital—familiarity with the company and decision makers—can mean concrete job offers for graduates. It is reassuring that more Hungarian graduates can do work related to their qualifications than the European average and that their qualifications ensure skills required on the labor market. The results of the Hungarian Youth 2012 research, however, shows that only one third of graduates do some kind of works besides studying (Gazsó 2013).

Although we have reached the European average concerning the index of mobility, we still cannot talk about a successful acquisition of self-management as long as there are rigid salary requirements. It is to be hoped that our graduates’

⁵ Altorjai – Róbert (2006) distinguished two work attitudes when examining the changes of human capital investment in Hungary between 1989 and 2005: 1. instrumental (money-oriented) 2. committed (value-oriented).

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

thirst for knowledge will grow and that they will make bigger efforts to widen their knowledge. By this, their interest in starting an enterprise may grow on recognizing their possibilities. The workplace of the future requires convertible knowledge and flexible individuals (Morgan 2014). It is worth offering more and more alternatives to our youth in order that they can get successfully prepared for the labor market of the future.

References

- Adler Judit (2011): *Kitekintés a hazai foglalkoztatáspolitikai előtt álló kihívásokra az uniós foglalkoztatáspolitikai keretek tükrében—összefoglaló tanulmány „a jövő munkahelyeiért” című kutatás első kötetének tanulmányaiból.* In: Hétfa Elemző Központ: *A jövő munkahelyeiért.* Budapest, Foglalkoztatási Hivatal
- Altörjai Szilvia – Róbert Péter (2006): *Munkaorientáció, emberi tőkeemegtérülés.* In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport.* TÁRKI, Budapest: 314–333.
- Bourdieu, Pierre (1998): *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke.* In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája.* Aula Kiadó, Budapest: 155–176.
- Coleman, James Samuel (1998): *Társadalmi tőke az emberi tőke termelésében.* In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája.* Aula Kiadó Kft., Budapest: 11–43.
- Coleman, James Samuel (1994): *Társadalmi tőke.* In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája.* Aula, Budapest
- Coleman, James Samuel (1990): *Foundations of social theory.* Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, Mass
- Castel, Robert (1998): *Az új szociális kérdés.* In: *Esély*, 2: 3–12.
- Czibere Ibolya – Kovách Imre (2013): *Projekt dilemmák.* In: Czibere Ibolya – Kovách Imre (szerk.): *Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Csizmádia Zoltán (2002): Robert D. Putnam: *Bowling Alone, The Collapse and Revival of American Community.* In: *Szociológiai szemle*, 3: 183–193.
- Ehrenberg, Ronald G. – Smith, Robert S. (2003): *Modern Labor Economics: Theory and Public Policy.* Panem Könyvkiadó, Budapest
- Fukuyama, Francis (2000): *A Nagy Szétbomlás.* Európa Könyvkiadó, Budapest
- Galasi Péter (1994): *A munkaerőpiac gazdaságtana.* Aula Kiadó, Budapest

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

- Gazsó Tibor (2013): *Munkaerő-piaci helyzetkép*. In: Székely Levente (szerk.): Magyar Ifjúság 2012 – Tanulmánykötet. Kutatópont, Budapest
- Giddens, Anthony (2008): *Szociológia*. Osiris Kiadó, Budapest
- Harangi László (2004): *Az élethosszig tartó tanulás minőségi követelményei az európai oktatásba*.
<http://epa.oszk.hu/00000/00035/00082/2004-06-vt-Harangi-Elethosszig.html>
(utolsó letöltés: 2016.03.08.)
- Harangi László (2002): *A Lifelong Learning paradigma és hatása a magyar közoktatásra*. <http://ofi.hu/tudastar/tanulas-kora/lifelong-learning> (utolsó letöltés: 2016.03.08.)
- Hodge, Dave – Burchell, Noel (2003): Business Graduate Competencies: Employers' Views on Importance and Performance. http://www.apjce.org/files/APJCE_04_2_16_22.pdf (utolsó letöltés: 2016.03.08.)
- ISS 2020 Vision report (2013): New Ways of Working – the workplace of the future. http://cifs.dk/media/1108/iss_2020_vision_-_new_ways_of_working.pdf
(utolsó letöltés: 2016.03.08.)
- Jacob, Morgan (2014): *The future of work: attract new talent, build better leaders, and create a competitive organization*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Lin, Nan (1999): *Building a Network Theory of Social Capital*. Connections, 22. 1.: 28–51.
- Nováki Erzsébet (2005): *Jövőkutatói tanulmányok 1998–2005* <http://mek.niif.hu/04100/04129/04129.pdf> (utolsó letöltés: 2016.03.08.)
- Nováky, Erzsébet – Hideg, Éva – Gáspár-Vér, Katalin (1997): Chaotic Behaviour of Economic and Social Macro Indicators in Hungary. Journal of Futures Studies, Vol. 1. No. 2: 11–31.
- Nováky, Erzsébet – Hideg, Éva – Kappéter, István (1994): Future Orientation in Hungarian Society. Futures 26 (7), 759–770.
- Putnam, Robert D. (2004): *Bowling together, Interview*. In: *OECD Observer*. 2004.03. http://www.oecdobserver.org/news/printpage.php/aid/1215/Bowling_together.html (utolsó letöltés: 2016.01.07.)
- Putnam, Robert D. (2000): *Bowling alone: the collapse and revival of American community*, Simon & Schuster, New York http://www.google.hu/books?hl=hu&lr=&id=rd2ibodep7UC&oi=fnd&pg=PA13&dq=Bowling+alone:+the+collapse+and+revival+of+American+community&ots=G3M9uVklZ3&sig=wFQ425f_0vpJ_iUdG19BrVgdVU&redir_esc=y#v=onepage&q=Bowling%20alone%3A%20the%20collapse%20and%20revival%20of%20American%20community&f=false (utolsó letöltés: 2016.01.07.)

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

- Rohit Talwar (2015): <https://www.theguardian.com/science/2015/oct/07/children-today-could-work-until-they-are-100-predicts-futurologist> (utolsó letöltés: 2016.03.08.)
- Simon Réka Zsuzsanna (2009): *Jegyzetek az élethosszig tartó tanulásról* <http://rmpsz.ro/uploaded/tiny/files/magiszter/2009/osz/06.pdf> (utolsó letöltés: 2016.03.08.)
- Szócs Andor (2014): *Teher alatt nő a pálma: hallgatók munkához való viszonya a Debreceni Egyetemen*. In: Fényes Hajnalka – Szabó Ildikó (szerk.): *Campus-lét a Debreceni Egyetemen*. Ifjúságszociológiai tanulmányok. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen: 159–180.
- Szócs Andor (2013): *Munkaviszony és viszony a munkához – hallgatók a Debreceni Egyetemen*. In: Darvas T. (szerk.): *Felsőoktatás és munkaerőpiac – Eszményektől a kompetenciák felé*. Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged: 87–124.
- The Next Generation Working Life – A Survival Guide (2013): *Ericsson Networked Society Lab* kutatási jelentése. <http://www.ericsson.com/working-life/wpcontent/uploads/sites/2/2014/02/Ericsson-Working-Life-Survival-guide.pdf> (utolsó letöltés: 2014.02.17.)
- The shape of jobs to come (2010): *Fast Future Research* kutatási jelentése. http://fastfuture.com/wpcontent/uploads/2010/01/FastFuture_Shapeofjobstocome_FullReport1.pdf (utolsó letöltés: 2015.03.05.)
- Wellman, Barry (and Anabel Quan Haase, James Witte, Keith Hampton) (2001): *Does the Internet Increase, Decrease, or Supplement Social Capital? Social Networks, Participation, and Community Commitment* *American Behavioral Scientist*, vol. 45, november